T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ANABİLİM DALI

İNGİLİZ-ERMENİSTAN KOMİTESİ'NİN FAALİYETLERİ

(1913-1923)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Fatih SAKALLI
2901200004

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Ökkeş Kürşad KARACAGİL

İstanbul 2023

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “İngiliz-Ermenistan Komitesi’nin Faaliyetleri (1913-1923)” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yaralandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğundan, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

…/…/….
Fatih SAKALLI
İmza

ÖZ

İNGİLİZ-ERMENİSTAN KOMİTESİ'NİN FAALİYETLERİ (1913-1923)

Fatih SAKALLI

Bu çalışmamızda, XX. yüzyılın başlangıcından itibaren İngiltere'nin Ermeni politikasının belirlenmesinde önemli bir rol oynamak isteyen İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin faaliyetleri incelenmiştir. Bu doğrultuda tez hazırlanırken, İngiliz-Ermenistan Komitesi'ne ilişkin bilgilerin yer aldığı yerli ve yabancı arşiv belgeleri, Büyük Britanya ve Amerika Birleşik Devletleri basınında yer alan haberler ve komitenin faaliyetleri ile ilişkili bulunan araştırma-inceleme türünden eserlerden yararlanılmıştır.

30 Ocak 1913 tarihinde kurulan İngiliz-Ermenistan Komitesi, Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan Antlaşması'na giden süreç içerisinde İngiltere Hükümeti'nin ve İngiliz kamuoyunun dikkatlerini Ermeni meselesi üzerinde tutmayı hedeflemiş ve bu bağlamda Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Ermenilerin bağımsızlıklarına kavuşmaları için Avrupalı devletler nezdinde siyasi teşebbüslerde bulunmuşlardır.

Birinci Dünya Savaşı'nın ilk iki yılında İngiltere Hükümeti, müttefikleri ile imzaladığı Skyes-Picot-Sazanov Antlaşması çerçevesinde üzerinde Ermenilerin yaşadığı Doğu Anadolu ve Akdeniz coğrafyasını müttefikleri Fransa ve Rusya'nın genişleme sahası olarak kabul etmiş ve bu süreçte Ermeni bağımsızlığını ilgilendiren meselelerde son sözü kendilerine havale etmiştir. Buna rağmen İngiliz-Ermenistan Komitesi, İngiltere Hükümeti'nin bu yaklaşımına sıcak bakmamış ve hükümetini Ermenileri ilgilendiren meselelerde etkin bir rol oynamaya davet etmiştir.

3 Mart 1918 tarihinde Rusya'nın Osmanlı Devleti ile imzalandığı Brest-Litowsk Antlaşması ile İngiltere, Rusya ve Osmanlı Devleti arasında çözümlenmeye çalışılan Ermeni meselesi yeni bir safhaya girmiştir. Bu antlaşma ile birlikte Rusya, üzerinde Ermenilerin yaşadığı Kafkasya topraklarından geri çekilmeye başlamış ve bu boşluk kısa bir süre içerisinde Osmanlı Devleti tarafından doldurulmuştur. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya bölgesinde yeniden egemenliğini kurması, İngiltere'nin uzun yıllardır müttefiki olan Ermeniler ile olan ilişkilerini yeniden gözden geçirmesine sebep olmuştur.

Brest-Litowsk Antlaşması sonrasında Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan Devleti'nin kurulması amacıyla faaliyetlerine hız veren İngiliz-Ermenistan Komitesi, diplomatik yolların yanı sıra basın ve yayını da kullanarak hem İngiliz Hükümetini hem de İngiliz kamuoyunu etkisi altına almaya çalışmıştır. 24 Temmuz 1923 tarihinde İtilaf Devletleri ve TBMM Hükümeti arasında imzalanan Lozan Antlaşması, İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin bütün ümitlerini suya düşürmüş ve komite kuruluş amacını yitirerek dağılmak zorunda kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: İngiliz, Ermenistan, Komite, İngiltere, Kilikya.

ABSTRACT

ACTIVITIES OF THE BRITISH-ARMENIA COMMITTEE (1913-1923)

Fatih SAKALLI

In this study, the activities of British Armenia Committee, which want to play an important role of in the determination of the Armenian policy of Great Britain since the beginning of the XX. Century, was analysed. In this direction, domestic and foreign archival documents containing information about the British Armenia Committee, news in the press of Great Britain and the United States of America, and research-analyse type production related to the activities of committee were used.

The British Armenia Committee, which was established on the date of 30 January 1913, aimed to keep the attention of British Government and the British public on the Armenian issue from the First World War to the treaty of Lausanne. In this context, they made political attempts in the presence of European states, for the independence of Armenians living within the borders of the Ottoman Empire.

In the first two years of the First World War, the British Government, within the framework of the Skyes-Picot-Sazanov Agreement signed with its allies, accepted the Eastern Anatolia and the Mediterranean region, where the Armenians live, as the expansion area of its allies, France, and Russia, and in this process, it had left the ultimate say on the issues concerning Armenian independence to them. Despite this, British Armenia Committee did not take kindly to this approach of the British Government and invited its government to play an active role in the issues concerning Armenians.

With the Treaty of Brest-Litowsk, signed by Russia and the Ottoman Empire on March 3, 1918, the Armenian issue which was tried to be resolved amongst Great Britain, Russia and the Ottoman Empire entered a new phase. With this treaty, Russia began to withdraw from the Caucasus lands inhabited by Armenians, and this gap was filled by the Ottoman Empire in a short time. The Ottoman Empire's re-establishment of its sovereignty in the Caucasus region caused Great Britain to reconsider its relations with the Armenians, which had been its ally for many years.

The British Armenia Committee, which accelerated its activities with the aim of establishing an independent Armenian State in Eastern Anatolia after the Treaty of Brest-Litowsk, tried to influence both the British Government and the British public opinion by using the press and broadcasting channels as well as diplomatic means. The Treaty of Lausanne, signed between the Allied Powers and newly formed Turkish Government in Anatolia on July 24,1923, ruined all the hopes of the British Armenia Committee and thus, the committee lost its founding purpose and had to dissolve.

Key Words: British, Armenia, Committee, Great Britain, Cilicia.

ÖN SÖZ

Bu çalışma, 30 Ocak 1913 tarihinde, Avam Kamarası'nda çoğunluğunu İngiliz Liberal Partisi'ne mensup milletvekillerin teşkil ettiği İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin faaliyetlerini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu çerçevede, çalışmanın giriş bölümünde, İngiltere Hükümeti'nin 1878'den itibaren izlediği Ermeni siyaseti hakkında kabaca bilgi verilerek, okuyucunun anlatıma ısındırılması hedeflenmiştir.

Birinci bölümde, İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin Birinci Dünya Savaşı öncesinde gerçekleştirdiği faaliyetler üzerinde durulmuştur. Şark (Doğu) Vilayetleri Islahat Müfettişliği'ne ilişkin tartışmaların ve görüşmelerin takibini titizlikle yürüten İngiliz-Ermenistan Komitesi, bulduğu her fırsatta reformlara yönelik düşüncelerini açıklamaktan çekinmemiştir.

İkinci bölümde, İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin, Birinci Dünya Savaşı esnasında gerçekleştirdiği faaliyetler masaya yatırılmıştır. Bu dönemde, İngiliz-Ermenistan Komitesi, İngiltere Hükümeti'nin Ermeni meselesinde takındığı tutuma şiddetle karşı çıkarak, onları ilgilendiren konularda daha aktif roller oynaması için kendisini teşvik etmiştir. Nitekim Bolşevik İhtilâli, İngiltere Hükümeti'nin eski dostu Ermeniler ile ilişkilerini yeniden düzenlemesinde önemli bir pay sahibi olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır.

Son bölümde ise, İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki faaliyetleri incelenmiştir. Bu dönemde, İngiliz-Ermenistan Komitesi, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından toplanan barış konferanslarında Ermenilerin isteklerini dile getirerek, Doğu Anadolu ve Çukurova'da (Kilikya) mutlaka kendileri için ulusal bir yurt kurulmasına yönelik çalışmalarda bulunmuşlardır. Buna rağmen, TBMM Hükümeti'nin kazandığı askeri ve siyasi başarılar, böyle bir ülkünün hayata geçirilmesine mani olmuştur.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında, hiç şüphesiz, birçok kişinin desteği ve katkısı bulunmaktadır. İlk olarak, tez dönemimde çalışmalarımı özenle takip eden, hatalarımı düzelten, tavsiyeleri ile çalışmanın şekillenmesine katkıda bulunan ve tecrübeleri ile yolumu aydınlatan saygıdeğer hocam/tez danışmanım Doç. Dr. Ökkeş Kürşad KARACAGİL'e minnettarım. Ayrıca, çalışma konusunun tespit edilmesinde ve kaynak temini noktasında desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen kıymetli hocalarım, Prof. Dr. Tolga BAŞAK ve Doç. Dr. Önder KOCATÜRK'e ne kadar teşekkür etsem azdır.

Öte yandan, lisans dönemimden itibaren eğitimimde katkısı olan hocalarım; Prof. Dr. Şerafettin Can ERDEM, Prof. Dr. Ufuk GÜLSOY, Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ ve Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN'e şükran borçluyum. Ayrıca, çalışmamla ilgili arşiv kaynaklarının temin edilmesinde çok büyük katkılarını gördüğüm değerli ağabeyim Zafer KURBAN'a teşekkürü bir borç bilirim. Tez metninin gözden geçilmesinde katkıda bulunan ve hatalarımı düzelten sevgili kardeşim Furkan SAKALLI'ya da teşekkür ederim.

Son olarak, hem tez dönemimde hem de özel yaşamımda, maddi ve manevi desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen canım anneme ve canım babama teşekkür etmekle altından kalkamayacağım çok şey borçluyum.

Fatih SAKALLI
29 Ekim 2023, Büyükçekmece/İSTANBUL

İÇİNDEKİLER

ÖZ……iii
ABSTRACT……iv
ÖN SÖZ……v
METOT VE KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ……...x
GİRİŞ……1
BİRİNCİ BÖLÜM……13
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE İNGİLİZ-ERMENİSTAN KOMİTESİ'NİN FAALİYETLERİ…….....13
1.1.Ermeni Meselesi ve İngiltere……...13
1.2.Komite'nin Kuruluşu……...24
1.2.1.Osmanlı Devleti'nin Komiteye Yaklaşımı…….29
1.3.Şark (Doğu) Vilayetleri Islahat Müfettişliği ve Komite……...30
İKİNCİ BÖLÜM……42
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SÜRECİNDE İNGİLİZ-ERMENİSTAN KOMİTESİ'NİN FAALİYETLERİ……42
2.1.İngiltere'nin Ermeni Politikası ve Komite……...42
2.2.Sevk ve İskân Kanunu ve Komite'nin Kanuna Yönelik Tepkileri……45
2.3.Bolşevik İhtilâli (1917) ve Komite'nin Ermenilerin Geleceğine İlişkin Düşünceleri……51
2.4.Azerbaycan Harekâtı (1918) ve Komite……...56
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM……64
MONDROS MÜTAREKESİ'NDEN LOZAN ANTLAŞMASI'NA İNGİLİZ-ERMENİSTAN KOMİTESİ'NİN FAALİYETLERİ…...64
3.1.Mondros Mütarekesi ve Komite……..64
3.2.İngiltere'nin Kafkasya'dan Çekilmesi ve Komite……72

3.3.1919 Paris Barış Konferansı ve Komite……...77
3.4.1920 Londra Barış Konferansı ve Komite……82
3.5.Kilikya'da Ermeni Olayları ve Komite……86
3.6.Sevr Antlaşması ve Komite……92
3.7.Ermenistan (Doğu) Harekâtı ve Komite……...95
3.8.1921 Londra Barış Konferansı ve Komite……..104
3.9.Güney (Kilikya) Cephesi ve Komite……..106
3.9.1.1921 Ankara Antlaşması ve Komite……109
3.10.Mudanya Mütarekesi ve Komite……..117
3.11.Lozan Barış Konferansı ve Komite……..119
SONUÇ……....123
KAYNAKÇA……125

KISALTMALAR

BAC:	British Armenia Committee
BL:	Bonar Law Papers
Bkz.:	Bakınız
BMM:	Büyük Millet Meclisi
BOA:	Cumhurbaşkanlığı Başkanlık Osmanlı Arşivi
C.:	Cilt
CAB:	Cabinet
FO:	Foreign Office
HC:	House of Commons
HR. SFR.3.:	Hariciye Nezareti Londra Sefareti
HR. SYS:	Hariciye Nezareti Siyasi Kısım
LG:	Lloyd George Papers
OTAM:	Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
PRO:	Public Record Office
UN:	United Nations
Çev.:	Çeviren
s.:	Sayfa
S.:	Sayı
TBMM:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
Yay. Haz:	Yayına Hazırlayan

METOT VE KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Metot olarak, İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin nasıl ortaya çıktığını ve Lozan Antlaşması'na gelen süreçte hangi tür faaliyetlerde bulunduğunu ayrıntılı bir şekilde anlatmaya çalıştık. Bu konuyu ele alırken yerli ve yabancı arşiv kaynaklarından, Amerika Birleşik Devletleri ve Büyük Britanya basınında yer alan gazete haberlerinden, yabancı kütüphane kaynaklarından, meclis tutanaklarından ve konuya ilişkin araştırma/inceleme türü eserlerden faydalanarak komitenin faaliyetlerini analiz etmeye çalıştık. İngiliz-Ermenistan Komitesi ve İngiltere Hükümeti arasındaki ilişkileri bugüne kadar gelişen Ermeni meselesi bağlamında ortaya koymaya çalıştık.

13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması ile birlikte Ermeni meselesine eğilim göstermeye başlayan İngiltere Hükümeti, Lozan Barış Antlaşması'na (1923) kadar bu ilgisini kesmemiştir. Bu durum, doğal olarak, İngiltere kamuoyuna da sirayet ederek, ülkede Ermenilere askeri, siyasi ve insani yardım kategorilerinde çeşitli komitelerin açılmasına olanak sağlamıştır. Bu komitelerden yalnızca birini, belki de en önemlisini, İngiliz-Ermenistan Komitesi oluşturmuştur. Bu doğrultuda, biz de komitenin bütün faaliyetlerini ortaya çıkarmaya çalışarak Ermeni araştırmalarına katkı vermeyi hedefledik.

Ele aldığımız dönem 1913-1923 yılları arasını kapsamaktadır. Bu dönem, Osmanlı Devleti'nin çöküşüne giden, bunun yanında Türkiye Cumhuriyeti'nin temel taşlarının döşenmeye başlandığı yıllar olması bakımından ayrı bir ehemmiyete sahiptir. Bizi böyle bir çalışma yapmaya teşvik eden temel unsur, şimdiye kadar İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin faaliyetlerini detaylı bir şekilde inceleyen herhangi bir çalışmanın hazırlanmış olmamasıdır. Ancak bazı çalışmalarda İngiliz-Ermenistan Komitesi hakkında genel bilgiler verilmiştir. Bunlardan birisi Dokuz Eylül Üniversitesi'nde Eğit Serindağ tarafından "Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde Balkan Komitesi'nin Rolü" başlığı ile hazırlanan yüksek lisans tezidir. Burada "Ermeni Meselesi ve Balkan Komitesi" başlığı altında İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin kuruluşuna kısaca değinilmiştir. Bizim çalışmamızda, İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin kuruluş aşamasından, Lozan Antlaşması'na giden süreç içerisindeki faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Konumuzu dolaylı da olsa ele alan bir başka çalışma da Önder Kocatürk tarafından yazılan "İkinci Meşrutiyet Döneminde İngiltere'nin Ermeni Meselesine Yaklaşımı ve Siyaseti (1908-1914)" adlı makaledir.

Bu çalışmanın son başlığı altında İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin kuruluşu ve gerçekleştirdiği ilk faaliyetler hakkında bilgilendirmeler yapılmıştır. Bir başka çalışma da Tolga Başak tarafından "İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)" başlığını taşıyan doktora tezidir. Bu çalışmada İngiltere'nin Ermeni politikası, çoğunluğunu İngiliz Millî Arşivi'nden temin edilen arşiv belgelerinin yardımı ile aktarılmaya çalışılmıştır. Yazar çalışmanın belirli bölümlerinde, İngiliz-Ermenistan Komitesi tarafından gerçekleştirilen bazı faaliyetlere de yer vermiştir.

Konumuzu ele alırken ağırlıklı olarak İngiliz Millî Arşivi, İngiliz Parlamento Arşivi, Birleşmiş Milletler Arşivi ve Oxford Üniversitesi Bodleian Kütüphanesi'nden istifade edilmiştir. İngiliz Millî Arşivi'nde Dışişleri Bakanlığı Kayıtları (PRO) ve Kabine Kayıtları (CAB) gibi fonlardan yararlanılmıştır. Bunlara ek olarak, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nden de faydalanılmıştır. Bu arşivlerin yanı sıra Amerika Birleşik Devletleri ve Büyük Britanya basınında yer alan haberlerden de önemli ölçüde yararlanılmıştır.

İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin faaliyetleri ele alınırken tarihsel süreci aydınlatması açısından, Tolga Başak'ın "İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)" ve Akaby Nassibian'ın "Britain and the Armenian Question 1915-1923" adlı eserleri bize önemli katkılar sunmuştur. Bunlara ek olarak, İngiliz-Ermenistan Komitesi tarafından çıkarılan belli başlı kitaplar da istifade edilen kaynaklar arasında yerini almıştır.

GİRİŞ

Tarihleri boyunca çeşitli devletlerin hâkimiyeti altında yaşamlarını sürdüren Ermenilerin, kesin olarak nereden geldikleri hakkında bilim adamları arasında bir fikir birliği söz konusu değildir. Ermenilerin menşei hakkında çeşitli kaynaklarda farklı fikirler ileri sürülmüştür. Bazı kaynaklara göre Ermeniler, Balkanlar'dan Ortadoğu'ya göçen bir kavim iken, diğer kaynaklara göre ise İran ve Türkiye arasında yer alan yüksek platoda yaşamış Urartulara akraba bir kavimdir. Ancak yapılan son araştırmalara göre Ermeniler ile Urartular arasında ne ırk yönünden ne de din yönünden herhangi bir benzerlik ortaya koyulabilmiştir.[1] Bilinen kaynaklara göre Ermeniler, M.Ö. VI. asrın sonlarından itibaren İranlıların (Parth) idaresi altında yaşıyorlardı. M.Ö. 331 yılında ise Büyük İskender'in Akamenid hükümdarı III. Darius'u Gaugamela (Arbela) Muharebesinde yenilgiye uğratması sonucunda Ermenilerin yaşadıkları topraklar Antik Makedonya Krallığı'nın hükmü altına girmiştir.[2] Büyük İskender'in M.Ö. 13 Haziran 323 tarihinde hayatını kaybetmesinin ardından Antik Makedonya Krallığı'nın toprakları için generalleri arasında birtakım savaşlar meydana gelmiştir.[3] M.Ö. 281 yılında İskender'in generallerinden biri olan Seleukos, İskender'in diğer bir generali Lysimakhos'u Gediz vadisindeki Korupedion Savaşı'nda yenilgiye uğrattı. Yapılan bu savaş neticesinde Doğu Anadolu topraklarının büyük bir bölümü ve Ermenilerin yaşadığı topraklar Seleukos İmparatorluğu'nun egemenliği altına girdi. M.Ö 189/190 yılı ise Ermenilerin tarihleri açısından önemli bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. Seleukos Kralı III. Antiokhos ile Romalılar arasında meydana gelen Magnesia Savaşı'nda III. Antiokhos, Romalılar

[1] Mehmet Saray, *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri,* Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2010, s. 4.; Salim Cöhce, "Ermenistan'ın Tarihi Coğrafyası ve Ermeniler", *Tarihte Türkler ve Ermeniler,* C.I, S.1, Ankara, 2014, s. 1-2.; Emin Arif Şıhaliyev, "Ermenilerin Kimliği ve Büyük Ermenistan Efsanesi (Rus ve Ermeni Kaynaklarına Göre)", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* C.XVII, S.17, Ankara, 2005, s. 2.

[2] Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası,* İstanbul, Bilgi Yayınevi, 2012, s. 18.; Cuma Ali Yılmaz, "Büyük İskender'in Hayatı ve Faaliyetleri", *Yayımlanmamış Doktora Tezi,* Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, s. 143.; Mehmet Saray, *Ermenistan…,* s.4.

[3] Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş,* İstanbul, İletişim Yayınları, 2016, s. 141.

tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı ve ülkesinin doğusunda bulunan toprakların büyük bir çoğunluğunu Romalılara terk etmek mecburiyetinde kaldı. Böylece Ermenilerin yaşadığı topraklarda I. Artaksias'ın kurduğu bağımsız bir Ermeni Krallığı meydana getirilmiş oldu.[4] Kuruluşundan bu yana yaklaşık yüz otuz yıllık bir bağımsızlık geçmişine sahip olan Ermeni Krallığı, M.Ö. 66 tarihinde Roma Generali Pompe'nin orduları ile birlikte bu krallığı işgal etmesinden ardından bağımsızlığını kaybetmiş ve bu tarihte Roma İmparatorluğu'na bağlı vassal bir krallık statüsünde varlığını sürdürmeye başlamıştır. Ermeni Krallığı'nda Roma idaresinin başlaması ile birlikte Ermeniler dini anlamda da bir dönüşüm içerisine girmişlerdir. M.S. 301 yılında Hristiyanlık dinini kabul eden Ermeni Kralı III. Tridate, kendisine bağlı bir Ermeni Kilisesi de kurmuş ve bu tarihten itibaren krallık sınırları içerisinde yaşayan Ermeniler yavaş yavaş Hristiyanlık inancını benimsemeye başlamışlardır.[5]

Ancak Ermeni Krallığı'nda Hristiyanlık dininin yayılmaya başlaması, Ermeni Krallığı'nın sınır komşusu ve aynı zamanda Bizans İmparatorluğu'nun ezeli düşmanı olan Sasani İmparatorluğu'nu rahatsız etmiştir. M.S. V. yüzyılın ortalarından itibaren Bizans İmparatorluğu ile bir dizi savaşlar yapan Sasani İmparatorluğu, İberya Savaşı'nda (M.S. 526-532) Bizans ordusunu yenilgiye uğratmış ve karşılığında da Ermeni Krallığı'nın güneyinde yer alan toprakları ele geçirmiştir.[6] Bu savaş neticesinde Ermeni Krallığı ikiye ayrılmış, doğu kısmı Sasani İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girerken, batı kısmı da Bizans İmparatorluğu'nun himayesinde varlığını devam ettirmiştir.[7]

Diğer taraftan, Ermenilerin Bizans İmparatorluğu'ndan ayrı bir kiliseye sahip olmaları, imparatorluğun ileri gelenleri ve yöneticileri arasında birtakım huzursuzlukların meydana gelmesine de sebebiyet vermiştir. Bundan dolayı Bizans İmparatorluğu, kendisine bağlı bulunan Ermeni Krallığı'nın bir kısım halkını zorunlu göçe (tehcir) tâbi tutmuş ve başka bölgelerdeki insanları da Ermeni Krallığı'nın sınırları içerisine göndermiştir. Buna ek olarak Bizans İmparatorluğu, Hristiyanlığın Gregoryen mezhebine inanan Ermenileri zorla Ortodoksluğa geçmeleri için baskı da uyguluyordu. Hiç şüphesiz bu etkenler Gregoryen Ermenilerinin devletlerine olan güvenini zedelemiş ve onların bölgedeki yeni güçlerle iş birliği yapmalarının da önünü

[4] Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş,* s. 149-150.
[5] Mehmet Saray, *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri,* s. 6.; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası,* s. 33.
[6] George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi,* Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017, s. 65-66.
[7] Mehmet Saray, *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri,* s. 6.

açmıştır.[8] Hz. Muhammed'in 632 yılındaki vefatından sonra Halife Ömer (632-634), İslâm Devleti'nin topraklarını genişletmek için Bizans İmparatorluğu'na yönelik bir dizi sefer düzenlemiştir. 634 yılında Suriye ve Şam'ı ele geçiren Halife Ömer, nihayetinde 640 yılında da Ermeni Krallığı'nı İslâm Devleti'nin topraklarına katmıştır. Böylece Ermeniler tarihlerinde ilk kez Müslümanlarla bir bağlantı kurmuşlardır.[9]

İlerleyen süreçte Müslüman Arapların Kuzey Suriye ve Doğu Anadolu bölgelerinde gittikçe yayılmaları ve kuvvetlenmeleri, Bizans İmparatorluğu'nun dikkatlerini yeniden bu bölgelere doğru yöneltmelerine sebep olmuştur. İmparator II. Basileios, Balkanlar'da bir dizi başarılı seferlerinin ardından Ermenistan topraklarına yönelmiş ve bölgede tekrardan Bizans hâkimiyetini tesis etmiştir.[10]

Ermenilerin tarihlerinde ilk kez Türklerle teması ise Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucularından Çağrı Bey'in Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya yönelik keşif seferleri düzenlediği 1015-1021 yılları arasında meydana gelmiştir. Bu dönemde Çağrı Bey, Hazar Denizinin batısında yer alan ve Bizans'a bağlı bulunan Gürcü ve Ermeni Krallıklarının bir kısmını kolayca ele geçirmiş ve bu suretle Ermeniler ile Türkler arasındaki ilk münasebetleri başlatmıştır.[11]

Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in 1063 yılında vefat etmesinin ardından onun yerine geçen Sultan Alparslan, Doğu Anadolu ve Azerbaycan'a yönelik seferleri sürdürmüştür. 1064 yılında Kars bölgesinde Bizans'a bağlı olarak varlığını sürdüren Lori Ermeni Krallığı'nı tâbiiyeti altına alan Sultan Alparslan, aynı yıl Ani Kalesi'ni de fethederek bölgede Selçuklu hâkimiyetini tesis etmiştir. 1071 yılında Büyük Selçuklu Devleti ve Bizans arasında yapılan Malazgirt Meydan Muharebesi'nin Selçukluların kesin zaferi ile neticelenmesinin ardından Ermeniler büyük kitleler halinde Kilikya, Suriye, Orta Anadolu ve Fırat havzasına yerleşmeye başlamışlardır. Selçuklu Devleti'nin hâkimiyeti aynı zamanda Ermeniler için tarihlerinde bir dönüm noktası da teşkil etmiştir. Uzun yıllar boyunca yerleşmiş oldukları topraklarda hem Bizans'tan hem de Bizans'a tâbi vassal beylerden baskı gören Ermeniler, Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetinde rahat bir yaşam sürmeye başlamışlardır. Selçuklu hükümdarı Sultan

[8] Mehmet Saray, *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri,* s. 7.
[9] Timothy E. Gregory, *Bizans Tarihi,* Çev.: Esra Ermert, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2016, s. 182-183.
[10] Timothy E. Gregory, *Bizans…,* s. 275-276.
[11] Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri,* Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983, s. 11-12.

Melikşah zamanında Ermenilerin vergi yükü azaltıldığı gibi, dinî müesseseleri de doğrudan devletin himayesine alınmıştır. Selçuklu hâkimiyeti döneminde yine Bizans'taki örneğine benzer bir şekilde vassal krallık statüsünde yönetimine izin verilen Ermeniler, bu şekilde hem dinî hem de idari anlamda bir özgürlüğe sahip olmuş oluyorlardı.[12]

Nitekim XI. yüzyılın son çeyreğinde Çukurova (Kilikya) bölgesinde kurulan *Kilikya Ermeni Krallığı*[13], bu tarz bir oluşuma örnek teşkil etmektedir. 1068 yılında Bizans İmparatoru IV. Romanos Diogenes, komutanlarından Küropoletes Filaretos'u Fırat nehri ve çevresinde yer alan topraklarda ordu komutanı olarak vazifelendirmişti. Ancak Filaretos, Bizans İmparatorluğu'nun 1071 yılında Büyük Selçuklu Devleti ile yaptığı Malazgirt Meydan Muharebesi'nden yenilgi ile ayrılmasının ardından bölgede oluşan otorite boşluğundan yararlanarak Maraş ve Urfa arasında yer alan bölgeleri ele geçirmiştir. Bunlarla da yetinmeyen Filaretos, Anazarba, Elbistan, Göksun, Harput, Palu ve Tarsus şehirlerini de hâkimiyeti altına alarak bölgede Bizans İmparatorluğu'ndan bağımsız bir Ermeni siyasi teşekkülü kurmayı başarmıştır.[14]

1073 yılında Bizans İmparatorluğu'na tâbi Antakya Dükü'nün hayatını kaybetmesinin ardından bölgede Ermeni yandaşları ile birlikte isyan çıkaran Filaretos, Antakya şehrini de ele geçirerek bölgesel hâkimiyetini kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Filaretos kendisi de bir Ermeni olmasına rağmen hâkimiyeti altındaki Ermenilere karşı oldukça kötü davranmaktaydı. Bu durum zamanla krallık içerisinde yaşayan Ermenilerin hükümdarlarına karşı cephe almalarını da beraberinde getirecektir.[15] 1075 yılında İznik şehrini fethederek Büyük Selçuklu Devleti'nden ayrı bir Türk Devleti (Türkiye Selçuklu Devleti) meydana getiren Kutalmışoğlu Süleyman Şah, fetih hareketlerine devam etmekteydi. Kilikya'da bağımsız olarak teşekkül eden bu krallığı kendisine karşı bir tehdit olarak algılayan Süleyman Şah, 1081 senesinde Bizans İmparatorluğu ile bir barış antlaşması imzalayarak yönünü güneye çevirmiştir. 1083 yılında Adana, Anazarba, Tarsus ve Misis (Masisa) şehirlerini ele geçiren Süleyman

[12] Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri,* Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2021, s. 6-7.
[13] Kilikya Ermeni Baronluğu hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi,* Ankara, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar, 1990.
[14] Muharrem Kesik, "Türk-Ermeni İlişkileri Tarihinin İlk Safhaları", *Çeşitli Yönlerden Türk-Ermeni İlişkileri,* Yay. Haz. Şafak Ural, Kâzım Yetiş ve Feridun Mustafa Emecen, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2016, s. 10.; Ayşe Ayçiçek, "Kilikya Ermeni Baronluğunun Ortaçağ Anadolu Tarihindeki Yeri Üzerine", *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi,* C.I, S.1, Bayburt, 2018, s. 65.
[15] İlyas Gökhan, "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasi İlişkiler", *Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi SBE Dergisi,* C.I, S.2, Nevşehir, 2012, s. 75.

Şah, ertesi yıl Ermenilerin yardımı ile Antakya şehrini de fethederek Kilikya bölgesinde tam bir hâkimiyet tesis etmiştir.[16] Bölge halkına karşı oldukça adil ve cömert davranan Süleyman Şah, halka dokunmadığı gibi kendilerine tam bir serbesti bahşetmiş üstelik bölgede iki tane yeni kilisenin yapımına da müsaade etmiştir. Süleyman Şah'ın Kilikya bölgesinde hâkimiyet kurmasının ardından buradan kaçan Kral Filaretos, önce Maraş'a oradan da Urfa'ya gelmiştir. Urfa bölgesine geldiğinde Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Melikşah ile karşılaşan Filaretos, Sultan'a kıymetli hediyeler bahşetmek üzere bağlılığını arz ederek Büyük Selçuklu Devleti'nin himayesine girmeyi istemiştir. Sultan Melikşah da onun bu isteğini kabul ederek kendisini Maraş hâkimi olarak tayin etmiştir.[17]

Filaretos'un idaresi altındaki toprakları Türkiye Selçuklu hükümdarı Süleyman Şah'a kaybetmesinin ardından, Kilikya bölgesinde Rupen isimli birisi ön plana çıkmaya başlamıştır. Rupen, bölgede kendisine tâbi bulunan Ermenileri bir araya toplayarak burada tıpkı komutan Filaretos'un yaptığı gibi kendisine bağlı bir Ermeni siyasi teşekkülü meydana getirmek istiyordu. Bunun için Bizans ile birtakım mücadelelere giren Rupen, nihayetinde bu hedefinde başarılı olmuştur. Kendisinden sonra iktidarı devralan oğlu I. Konstantin, Bizans İmparatorluğu'na karşı başarılı seferler düzenlemesinin yanı sıra bu süreçte bölgeye gelen Haçlılar ile iyi ilişkilerde bulunarak krallığın devam etmesine gayret göstermiştir.[18] Aynı zamanda Kral I. Konstantin, Haçlı Seferleri'nde kendilerine erzak, mühimmat ve zahire yardımı yapmış bundan dolayı da Haçlılardan *Baron* unvanını almıştır.[19]

1136 yılında Bizans İmparatorluğu tahtında bulunan II. İoannes Komnenos, Kilikya Ermeni Krallığı'nın kendisine karşı Haçlılar ile iş birliği yapması ve krallığın Bizans'a karşı genişleme siyaseti izlemesi üzerine Kilikya bölgesine bir sefer düzenlemeye karar vermiştir. Bu sefer neticesinde bütün Kilikya bölgesini ele geçiren İmparator Komnenos, Kilikya Kralı I. Levon ve ailesine zorla İstanbul'a götürmüştür. Aradan yedi sene geçtikten sonra I. Levon'un oğlu Toros, esaretten kaçarak Kilikya'ya dönmüş ve Feke Kalesi, Mamistra ve Tarsus'u ele geçirerek Kilikya'da yeniden Ermeni hâkimiyetini tesis etmiştir. Toros daha sonrasında bu bölgelerde imar ve inşaat

[16] Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti,* İstanbul, Ötüken Yayınları, 2016, s. 283.
[17] Muharrem Kesik, "Türk-Ermeni İlişkileri Tarihinin İlk Safhaları", s. 11.; Ayşe Ayçiçek, "Kilikya Ermeni Baronluğunun Orta çağ Anadolu Tarihindeki Yeri Üzerine", s. 66.
[18] Kevork Kalloshyan, "Kilikya Ermeni Krallığının Doğuşu ve Çöküşü", *Yeni Türkiye,* C.I, S.60, Ankara, 2014, s. 3.
[19] Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri,* s. 7.

faaliyetleri de gerçekleştirerek uzun yıllardır süren savaşın neden olduğu kargaşa ve karışıklığın izlerini silmeye çalışmıştır.[20] 1187 yılında Kilikya Ermeni Krallığı'nın tahtına II. Levon'un geçmesi ile birlikte Ermeniler tarihlerinin en sakin dönemini yaşamaya başlamışlardır. Bu dönemde Müslüman Türkler (Türkiye Selçuklu Devleti ve Eyyubi Devleti) ile Haçlılar arasında bölge hâkimiyeti için yapılan mücadeleler, Ermenilerin rahat bir nefes almasını sağlamıştır. Mevcut durumun kendilerine sağladığı avantajdan yararlanmaya başlayan Ermeniler kendilerini siyasi, askeri, ticari ve kültürel anlamda geliştirmeye çalışarak bölgedeki varlıklarını sürdürmeye gayret göstermişlerdir.[21]

Tüm bunlara rağmen 3 Eylül 1260 tarihinde Moğol İmparatorluğu ve Memluk Devleti arasında meydana gelen Ayn Calut Muharebesi, Kilikya Ermeni Krallığı için dağılmaya giden sürecin başlamasına sebep olmuştur. Bu savaşta Moğol İmparatorluğu'nun Memluklere yenilmesi Moğolların Anadolu'daki varlığını tehlikeye düşürmesinin yanı sıra Kilikya Ermeni Krallığı'nın Memluk Devleti'nin yoğun saldırılarına maruz kalmasını da beraberinde getirmiştir. Neticede Memluk Devleti'nin baskı ve saldırılarına daha fazla karşı koyamayan Kilikya Ermeni Krallığı, 1375 yılında Kral V. Levon'un Kozan kuşatmasında Memluklere esir düşmesi ile birlikte tarih sahnesinden silinmiştir.[22] Kilikya Ermeni Krallığı tarihinde hiçbir zaman tam bağımsız bir siyasi teşekkül olamamış bölgedeki varlığını o dönemde Anadolu'da bulunan yerel güçlerle (Türkiye Selçuklu Devleti, Bizans İmparatorluğu, Moğol İmparatorluğu ve Haçlılar) konjonktüre göre çeşitli ittifaklar yapmak suretiyle devam ettirebilmiştir. Zaman zaman Türkiye Selçuklu Devleti'nin de himayesine giren Ermeniler, bu dönemlerde hiçbir baskıya maruz kalmadan özgürce yaşamlarını temin edebilmişlerdir.[23]

Türkiye Selçuklu Devleti'nin dağılmasının ardından Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine giren Ermeniler, deyim yerindeyse tarihlerinin en müreffeh ve rahat dönemlerini yaşamışlardır. Hâkimiyeti altında bulunan gayrimüslim unsurları vergilerini ödemek kaydıyla bir çeşit serbestiye tâbi tutan Osmanlı Devleti, aynı hususu Ermeni tebaası için de tatbik etmiş ve zaman içerisinde mevcut konumlarını

[20] Timothy E. Gregory, *Bizans Tarihi,* s. 303.; Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri,* s. 7.; Ayşe Ayçiçek, "Kilikya Ermeni Baronluğunun Orta çağ Anadolu Tarihindeki Yeri Üzerine", s. 67-68.
[21] Ayşe Ayçiçek, "Kilikya Ermeni…", s. 70.
[22] Ayşe Ayçiçek, "Kilikya Ermeni…", s. 74-77.
[23] Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri,* s. 9.

iyileştirmeye yönelik adımlar atmışlardır. 1461 yılında Fatih Sultan Mehmed, Gregoryen Ermenilerinin tıpkı ülkedeki diğer gayrimüslim unsurlar gibi dinlerini serbestçe yaşamaları için, Gregoryen Ermeni Patrikhanesini kurdurmuştur. Bundan itibaren Patrikhane; dini işlerin yanı sıra boşanma, nafaka, nikâh kıyma, vasiyet ve diğer davaları görme, hastane, okul ve benzeri hayır kurumlarının yöneticilerini atama gibi vazifeleri üzerine almıştır. Bu durum aynı zamanda Ermenilerin, Osmanlı Devleti içerisinde özerk bir yönetime sahip olduklarını da göstermektedir.[24]

Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinde kendilerine sunulan her türlü ayrıcalıktan faydalanan Ermeniler, bu ayrıcalıklar sayesinde toplumda kolay bir şekilde yer edinmişlerdir. Osmanlı toplumunda doktorluk, mühendislik, kuyumculuk, sarraflık, zanaatçılık, inşaat, ticaret ve benzeri meslek dallarında faaliyet göstermeye başlayan Ermeniler, bu alanlarda kayda değer bir başarı da elde ederek hem toplumsal hem de kültürel hayata önemli ölçüde katkı sağlamışlardır.[25]

18 Şubat 1856 tarihinde Islahat Fermanı'nın ilan edilmesi, ülkedeki diğer gayrimüslim unsurlar gibi Ermenilerin mevcut konumlarını da önemli ölçüde etkilemiştir. Bu tarihe kadar gayrimüslim olmaları dolayısıyla devlet hizmetlerinde görev alamayan Ermeniler, fermanın kendilerine verdiği haklar çerçevesinde çeşitli vazifelerde istihdam edilmeye başlanmışlardır. Hazine-i Hassa, Maliye, Adliye, Belediye, Dâhiliye, Hariciye, Nafia, Maarif ve Sağlık Hizmetleri gibi kurum ve kuruluşlar Ermenilerin hizmet ettiği alanları oluşturmuştur.[26] Buna ek olarak Islahat Fermanı, gayrimüslim unsurlara vilayet meclislerinde temsilci bulundurabilme ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye üye seçilebilme haklarını da vermekteydi. Bu haklardan da önemli ölçüde istifade eden Ermeniler, bu şekilde yönetim alanında tecrübe kazanmış oluyorlardı. Nitekim 1860 yılında ilan edilen Ermeni Milleti Nizamnamesi, bunun somut bir örneğini teşkil etmektedir.[27]

Ermenilerin tarihsel süreçteki serüvenlerini bu şekilde izah ettikten sonra Ermeni meselesinde kilit rol oynayacak olan İngiltere ve Rusya'nın Ermenilerle ilişkilerine kısa bir göz atmak faydalı olacaktır. Osmanlı Devleti'ne komşu olması ve

[24] Seyit Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914,* Ankara, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2009, s. 10.
[25] Mehmet Saray, *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri*, s. 12.
[26] Özcan Mert, "Osmanlı Türkleri İdaresinde Ermeniler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları,* S.3, İstanbul, 2003, s. 147.
[27] Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri,* s. 18.

XIX. yüzyılın başlangıcından itibaren hem kendisine hem de diğer komşusu İran'a yönelik olarak izlediği genişleme siyaseti dolayısıyla Ermenilerle ilk temasa geçen ülke Rusya olmuştur. Esasında bu noktada Rus-Ermeni ilişkilerini başlatan unsurun Ermeniler olduğu dikkat çekmektedir. İran coğrafyasında yaşayan ve içerisinde bulunduğu ekonomik koşullar konusunda endişelenen bir kısım ticaret erbabı Ermeniler, 1678 yılında bölgede bağımsız bir Ermeni devletinin kurulması için Avrupalı devletler nezdinde birtakım girişimlerde bulunmuşlardır. Ancak Avrupalı devletlerin Ermenilerin bu teşebbüslerine sıcak bakmamaları ve tarihsel süreçte de olduğu gibi kendi çıkarlarını gözetmeleri bu ülkünün akim kalmasına neden olmuştur. Yine de elde edilen neticeden dolayı ülkülerinden vazgeçmeyen Ermeniler, bu noktada Rusya'nın yardımını temin etmeyi göz önünde bulundurmuşlardır.[28]

Bu bağlamda Avrupa'ya giden heyetin üyelerinden olan ve heyetin yönlendirme ve inisiyatifleri doğrultusunda 1701 yılında Moskova'ya giden İsrael Ori, burada üst düzey Rus yetkililer ile temaslarda bulunduktan sonra Çar I. Petro (Büyük Petro) ile de bir görüşme gerçekleştirebilme imkânına sahip olmuştur. Bu görüşmede İran Ermenilerinin, Rusya'nın tâbiiyetine girmeye hazır bulunduklarını kendisine iletmiştir. Ermeni elçinin bu isteğini olumlu anlamda değerlendiren Petro ise şimdilik Baltık bölgesinde İsveç'e karşı bir sefer düzenlendiğini ve bu hususun ancak sefer sonrasında göz önünde bulundurulabileceğini söyleyerek bir anlamda kendisini ümitlendirmiştir. Rus Çarı ve İsrael Ori arasında gerçekleştirilen bu yapıcı görüşmeden sonra İran Ermenileri, bağımsız Ermenistan devleti için Rusya'yı desteği temin edilebilir bir müttefik olarak görmüşler ve ikili temasları yoğunlaştırmaya başlamışlardır. Nitekim bu temaslar kısa bir süre içerisinde Ermenilerin istediği neticeleri verecek aynı zamanda Rusların Kafkasya ve Doğu Anadolu politikalarına da bir dereceye kadar hizmet edecektir.[29]

İran coğrafyasında yaşayan Ermenilerin Rusya'ya bağımsız bir Ermenistan devletinin kurulmasına yönelik eğilimleri, XIX. yüzyılın başlangıcına gelindiğinde Ruslara önemli avantajlar sağlamasının yanı sıra Rus-Ermeni ilişkilerini de karşılıklı tanışmadan dayanışma ve iş birliği sürecine taşımıştır. Söz konusu dayanışma ve iş birliğinin ilk somut örneğini, İran'ın komşusu Rusya'ya karşı başlattığı 1826-1828

[28] Seyit Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914,* s. 31-32.
[29] Seyit Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914,* s. 32-34.

Rus-İran savaşında görebilmemiz mümkündür. Bu savaşta İran Ermenileri, Kafkasya topraklarına gelen Rus ordusuna askeri ve sivil düzeyde yardımda bulunmuşlardır. Rus ordusunun saflarında İran'a karşı savaşmak isteyen Ermeniler, Patrik V. Nerses'in çağrısı üzerine gönüllü alaylar/birlikler teşkil ederek Rus ordusuna katılmışlardır. Sivil Ermeniler ise Rus ordusuna istihbarat ve rehberlik hizmeti vererek onların kolay ve hızlı bir şekilde ilerlemelerine yardımcı olmuştur. Neticede 1826-1828 yıllarında arasında meydana gelen Rus-İran savaşı, Rusya'nın kesin zaferi ile sonuçlanmış ve iki ülke arasında 10 Şubat 1828 tarihinde Türkmençay Antlaşması imzalanmıştır.[30]

Türkmençay Antlaşması, Rusya'ya Güney Kafkasya bölgesinde önemli hak ve kazanımlar sağlamasına ek olarak, bölgede yaşayan Ermenilerin durumlarını da büyük ölçüde değiştirmiştir. Güney Kafkasya bölgesinde İran'ın hâkimiyetinde yaşayan Ermeniler, antlaşma neticesinde Rusya'nın tâbiiyetine girmiştir. Buna ilaveten Rusya, İran'dan ele geçirdiği bölgeleri *Ermeni Vilayeti* olarak ilan etmiştir.[31] Savaş neticesinde bağımsız Ermenistan devleti hayaline bir adım daha yaklaştığını düşünen Ermeniler, her ne kadar hayal kırıklığına uğrasalar da Rusya'yı Osmanlı Devleti'ne karşı giriştiği savaşlarda desteklemeye devam edeceklerdir. Öyle ki bu fırsat çok kısa bir süre içerisinde karşılarına çıkacak Kafkas cephesinde elde ettiği başarılar ile yetinmeyen Rusya, batıda Yunan isyanı ile meşgul olan Osmanlı Devleti'ne 26 Nisan 1828 tarihinde savaş ilan edecektir.[32]

Osmanlı Devleti'ne karşı hem Balkan hem de Kafkas cephesinde mücadele eden Rusya'nın bu savaştaki en değerli müttefiki tıpkı Rus-İran savaşında olduğu gibi yeniden Ermeniler olmuştur. Söz konusu savaş neticesinde yerleştikleri Revan, Nahçıvan ve Karabağ bölgelerini koruyabilmek adına Ermenilerden gönüllü alaylar/birlikler oluşturan Ruslar, buna ek olarak diğer cephelerde de Ermeni askerlerden önemli ölçüde istifade etmişlerdir.[33] Neticede Rusya bu savaştan da kesin zafer ile ayrılmış ve Osmanlı Devleti ile 14 Eylül 1829 tarihinde Edirne Antlaşması'nı imzalamıştır. Edirne Antlaşması'nın dördüncü maddesi uyarınca Rusların, Türkmençay Antlaşması ile elde ettiği kazanımları tanıyan Osmanlı Devleti, buna ek

[30] Seyit Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914,* s. 42-44.
[31] Yusuf Sarınay, *24 Nisan 1915'te Ne Oldu? Ermeni Sevk ve İskânının Perde Arkası,* İstanbul, İdeal Kültür Yayıncılık, 2012, s. 52-53.
[32] Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914,* İstanbul, Timaş Yayınları, 2017, s. 194.
[33] Seyit Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914,* s. 45-46.

olarak Kafkasya'daki Ahıska, Ahılkelek, Poti ve Anapa bölgelerini de Rusya'ya terk etmeyi taahhüt etmiştir.[34] Böylece Osmanlı Devleti'nin Kafkasya bölgesindeki hâkimiyetini sona erdiren Rusya, 1865 yılından itibaren yönünü Asya topraklarına çevirmiş ve burada da başarılı seferler gerçekleştirerek bölgede hatırı sayılır bir güç olma konumuna erişmiştir. 3 Mart 1878 tarihinde Osmanlı Devleti ile imzaladığı Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması imzalanana kadar gelen süreçte Ermeniler ile ilgili önemli bir mesele de Rusya'nın gündemini işgal etmemiştir.[35]

Rusya'nın ardından sömürgecilik yarışında aktif bir rol üstlenen İngiltere de, bölgesel çıkarları bağlamında Ermeniler ile ilgilenmiştir. Her ne kadar İngiliz-Ermeni ilişkileri Haçlı Seferleri esnasında başlamışsa da o dönemde İngiltere'nin yerel bir güç olması dolayısıyla aralarında siyasi ve askeri bir ittifaktan bahsedilmesi söz konusu değildi. Buna ek olarak İngilizler ve Ermenilerin birbirlerinden çok uzak coğrafyalarda yaşamaları da ilişkilerinin geç başlamasına neden olan ayrı bir etkendir. Esasında İngilizler ve Ermenilerin tarih sahnesinde yeniden bir araya gelmelerinde İngiltere'nin Kraliçe Elizabeth (1558-1603) döneminde Doğu dünyası ile yaptığı ticaretin metodunu değiştirmesi etkin bir rol oynamıştır. Bu dönemde yerel bir güç olarak tanımlanan İngiltere, güçlenip zenginleşebilmek ve düşmanı Katolik İspanya'ya karşı varlık gösterebilmek için ticaretini tıpkı Fransızlar ve Venedikliler gibi aracısız gerçekleştirme zorunluluğunu hissetmişti.[36]

Söz konusu hedefini gerçekleştirebilmek adına Kuzey Denizi-Baltık Körfezi yoluyla Rus topraklarına oradan da Moskova'ya ulaşmaya çalışan İngilizler, başarılı bir sefer neticesinde Moskova'ya ulaşmışlardır. Moskova'ya ulaşan İngiliz misyonu, burada Çar IV. İvan (Korkunç İvan) tarafından memnuniyetle karşılanmış ve bu vesile ile iki ülke arasındaki ilk temas sağlanmıştır. Bu temasın neticesinde İngiliz misyonu, Rus Çarı IV. İvan'dan 2 Şubat 1553 tarihli çok genel bir ticaret müsaadesi alarak Rus topraklarında ticaret yapma hakkına sahip olmuştur. İlerleyen süreçte İngilizler, 1555 yılında IV. İvan'ın onayıyla Moskova Kumpanyası adlı bir şirket kurarak Ruslarla yaptıkları ticareti bu şirket üzerinden yürütmeye başlamışlardır. 1566 yılında Moskova Kumpanyası, Rusya üzerinden İran ve Hazar Denizi kıyılarında ticaret yapabilme hakkına da elde etmiştir. Bu sayede Kafkasya ve İran coğrafyalarında faaliyet

[34] Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih 1789-2012,* İstanbul, Der Yayınları, 2013, s. 175-176.
[35] Nicholas V. Riasanovsky ve Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi,* Çev.: Figen Dereli, İstanbul, İnkılap Yayınevi, 2011, s. 401-403.
[36] Halil Ersin Avcı, *İngiliz-Ermeni İttifakı,* İstanbul, Paraf Yayınları, 2010, s. 45-48.

göstermeye başlayan İngiliz tüccarları bu bölgelerde ticaret yapan Ermeniler ile karşılaşma fırsatını yakalayacaklardır. 1557 yılında Kraliçe Elizabeth'in (1558-1603) temsilcisi sıfatıyla Moskova Kumpanyası adına İç Asya bölgesine bir sefer düzenleyen İngiliz tacir Antony Jenkinson, yolculuğu esnasında uğradığı Astrahan'da Ermeni tacirler ile karşılaşmıştır. Böylece İngilizler, uzun yıllardır aralarında herhangi bir ilişki bulunmayan Ermeniler ile yeniden bir temas kurmuş oluyorlardı.[37]

Ancak İngiltere'nin Doğu dünyası ile başlattığı ticari ilişkiler yalnızca Rusya ile sınırlı kalmamıştır. İngiltere 1565 yılında İran ile de bir ticaret antlaşması imzalamıştır. Bu sayede İran ve İran'ın nüfuz sahibi olduğu Hindistan topraklarında ticaret yapmaya başlayan İngilizler, yeni bir ticaret rotasına sahip olmuşlardır. Burada dikkat çekilmesi gereken en önemli nokta, İngilizlerin ticaret için gittikleri her yerde Ermeni ticaret ağı ve Ermeni tacirleri ile karşılaşmış olmalarıdır. Bu noktada İngilizler, Ermenileri söz konusu ticaretleri için hesaba katılması gereken bir unsur olarak görmüşler ve zaman içerisinde ikili ilişkileri geliştirmeye başlamışlardır.[38]

Diğer taraftan, sözünü ettiğimiz İngiliz-Ermeni ilişkileri yalnızca ticari boyutlarda gelişmemiştir. Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren giderek zayıflamaya başlaması ile birlikte Avrupalı devletler, Osmanlı coğrafyasında yaşayan Hristiyan unsurları kendi tarafına çekmeye yönelik girişimlerde bulunmuşlardır. Fransa 1740 yılında Osmanlı Devleti ile imzaladığı kapitülasyon antlaşması ile birlikte Katoliklerin, Rusya ise 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile birlikte Ortodoksların hamiliğini üstlenmiştir. İngiltere de tıpkı diğer komşuları gibi Osmanlı coğrafyasında koruyuculuğunu üstlenebileceği bir grup arayışı içerisine girmiştir. Bu noktada Protestan mezhebine mensup tebaaya yönelmiştir.[39] Ancak İngiltere, Osmanlı Devleti'nde Protestan mezhebine mensup olanların sayıca az olması dolayısıyla öncelikle bu kişilerin sayılarını artırmaya yönelik çalışmalara başlamıştır. Bu bağlamda 1842 yılında Kudüs'te bir Protestan Kilisesi açtırmaya muvaffak olan İngiltere, ilerleyen süreçte kilisenin öğretisine bağlı olan kolej ve okulları da faaliyete geçirerek Protestanlığın, Osmanlı coğrafyasında yayılmasını hedeflemiştir. Bu tarz eğitim-öğretim faaliyetlerinin üzerinde en çok tesir gösterdiği unsur ise Ermeniler olmuştur. Açılan bu kolej ve okullar sayesinde Ermeniler, tarih,

[37] Halil Ersin Avcı, *İngiliz-Ermeni İttifakı,* s. 49-53.
[38] Halil Ersin Avcı, *İngiliz-Ermeni İttifakı,* s. 53-56.
[39] Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923),* İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008, s. 46-47.

din ve edebiyatları hakkında bilgi sahibi olmalarının yanı sıra Protestanlık mezhebine de geçiş yapmışlardır.[40] Hiç şüphesiz bu husus, İngiltere'nin XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinde çıkacak Ermeni isyanlarında kendisine müdahale hakkı verecek ve bu vesile ile Osmanlı Devleti'ni diplomatik açıdan sıkıştırmasına bir bahane teşkil edecektir.[41]

William Ewart Gladstone'un kendilerine sağladığı destek ile birlikte çalışmaya başlayan Ermeni yanlısı İngilizler, 1878 yılında "İngiliz-Ermeni Cemiyeti" adını verdikleri bir örgüt teşkil ederek, İngiltere Hükümeti'nin dikkatini Ermenileri ilgilendiren meselelere çekmeye başlamışlardır.[42] Ancak söz konusu cemiyetin 1904 yılında faaliyetlerine son vermesinin ardından Ermeniler, İngiltere Hükümeti'nin ajandasından belirli bir süreliğine de olsa çıkarılmışlardır. Birinci Balkan Savaşı'nın Osmanlı Devleti için deyim yerindeyse bir hezimet ile neticelenmesi, bağımsız Ermeni Devleti yanlısı İngilizleri yeniden kışkırtma faaliyetleri yürütmek için cesaretlendirmiştir. Bu çalışmamızda, 30 Ocak 1913 tarihinde çoğunluğunu İngiliz Liberal Partisi'ne mensup milletvekillerinin teşkil ettiği İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

[40] Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923),* s. 47.
[41] Taha Niyazi Karaca, *Büyük Oyun: İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı,* İstanbul, Timaş Yayınları, 2018, s. 264-268.
[42] Emel Demir Görür, *Ermeni Meselesinin İçyüzü: İngiliz-Ermeni Cemiyeti,* Ankara, Gazi Kitabevi, 2022, s. 12-13.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE İNGİLİZ-ERMENİSTAN KOMİTESİ'NİN FAALİYETLERİ

1.1.Ermeni Meselesi ve İngiltere

Osmanlı Devleti'nin 20 Ocak 1877 tarihinde Tersane Konferansı (İstanbul Konferansı) kararlarını reddetmesi, Avrupalı devletlerle olan ilişkilerinin gerginleşmesine sebep olmuştur. Söz konusu kararların tanınmaması ise diğer Avrupa devletlerine nazaran en çok Rusya üzerinde tesir bulmuştur. Rus yöneticileri konferans kararlarının kabul edilmemesinin ardından, Osmanlı Devleti ile olası bir savaş için toplantılara başlamış ve bu yönde atılacak adımları belirlemişlerdir. Başlangıçta Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun tarafsızlığını temin etmeye çalışan Rusya, 15 Ocak 1877 tarihinde kendisi ile Peşte Antlaşması'nı imzalamıştır. Peşte Antlaşması'nda Rusya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna-Hersek üzerindeki yayılmacı politikalarını kabul ediyor, buna karşılık Avusturya-Macaristan İmparatorluğu da Rusya'nın Balkanlarda serbest hareket etmesine ses çıkarmamayı taahhüt ediyordu. Bu şekilde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ekseninde arkasını sağlama alan Rusya, bundan sonra yönünü diğer Avrupa devletlerine çevirmiştir.[43]

Peşte Antlaşması'nın hemen arkasından Almanya ile anlaşan Rusya, 31 Mart 1877 tarihinde Avrupa devletlerinin gerçekleştirdiği Londra Konferansı'na katılmıştır. Aynı gün imzalanan Londra Protokolü'nde Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarında yaşayan Hristiyan halk için vaat ettiği ıslahatı uygulamaya koymasını ve söz konusu ıslahatın Avrupalı devletlerin büyükelçileri vasıtası ile denetlenmesini Osmanlı Devleti'ne şart koşmuşlardır. Londra Protokolü kararları kendisine 3 Nisan 1877 tarihinde bildirilen Osmanlı Devleti, bu kararları antlaşma koşullarının ağırlığı sebebiyle 12 Nisan 1877 tarihinde reddetmiştir. Osmanlı Devleti'nin Tersane Konferansı kararlarının ardından Londra Protokolü kararlarını da tanımaması, Rusya'nın 23 Nisan 1877'de Osmanlı Devleti ile diplomatik münasebetlerini kesmesine neden olmuştur. Tarihimizde 93 Harbi olarak geçen 1877-

[43] Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih 1789-2012,* s. 388-392.; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914,* s. 502-506.

1878 Osmanlı-Rus Savaşı da bu şekilde başlamıştır.[44] Daha önceki Türk-Rus savaşlarında olduğu gibi hem Anadolu hem de Kafkas Cephelerinde cereyan eden bu savaş, Rusya'nın kesin zaferi ile sonuçlanmıştır. 31 Ocak 1878 tarihinde Osmanlı Devleti ile Edirne Mütarekesi'ni imzalayan Rusya, mütareke uyarınca ordularını Ayastefanos (Yeşilköy)'a yerleştirmiş ve Osmanlı Devleti ile esas barış antlaşmasını yapmak için burada müzakereleri başlatmıştır.[45]

Bu esnada Ermeni bağımsızlığı için faaliyet yürüten zümreler de boş durmuyorlardı. Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısında yenilgiye uğraması dolayısıyla olası bir barış durumunda Ermeniler lehine belirli kazançlar elde etmeye çalışan Ermeni Milleti Meclisi, Patrik Nerses Varjabetyan başkanlığında Rusya'ya müracaat ederek Doğu Anadolu'da Ermeniler için birtakım reformların yapılmasını istemiştir. Ermenilerin bu isteğini olumlu anlamda değerlendiren Rusya, Ayastefanos (Yeşilköy) antlaşmasının XVI. maddesinde Osmanlı Devleti'ne Doğu vilayetlerinde ıslahat yapmasını ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlere karşı korunması kararını kabul ettirmiştir. Böylece "Ermeni Meselesi" uluslararası bir mesele olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır.[46]

Diğer taraftan 3 Mart 1878 tarihinde Osmanlı Devleti ve Rusya arasında imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması, İngiliz yetkili makamlarınca da inceleme altına alınmıştır. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Salisbury, 1 Nisan 1878 tarihini taşıyan genelgesinde Ermenilerin yerleşik bulunduğu Doğu Anadolu topraklarının Rusya'nın eline geçmesi ile birlikte bölge Ermenilerinin Rus nüfuzu altına gireceğini ve Rusya'nın Eleşkirt ve Bayazıt (Doğubayazıt)'ı işgali neticesinde de Trabzon'dan İran topraklarına yapılan geniş kapsamlı ticaretin sekteye uğrayacağını Avrupalı müttefikleri ile paylaşmıştı.[47] Buna ek olarak Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'na bir eleştiri de İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Henry Layard'dan geldi. Layard, Rusların bu antlaşma ile birlikte Doğu Anadolu'da bulunan stratejik noktaları ele geçirdiklerini, İngiltere'nin üzerinde uzun zamandır ticaret yaptığı yolların rakip bir devletin kontrolü altına girmek üzere olduğunu ve antlaşmanın XVI. maddesi ile birlikte sahip olduğu güçle Balkanlarda gerçekleştirdiği

[44] Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih 1789-2012,* s. 391-392.
[45] Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914,* s. 507-511.
[46] Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri,* s. 20-21.
[47] Akaby Nassibian, *Britain and the Armenian Question 1915-1923,* New York, St. Martin's Press, 1984, s. 6-7.

bölünmeyi Doğu Anadolu topraklarında da gerçekleştireceğini belirterek, İngiliz Dışişleri'nin dikkatini antlaşmaya çekmeye gayret etmiştir.[48]

Antlaşmaya olan yaklaşımına göre İngiltere, Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'nı çıkarları açısından tehlikeli bulmuş ve yanına tıpkı kendisi gibi düşünen Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nu da alarak söz konusu antlaşmanın bir Avrupa kongresinde yeniden gözden geçirilmesini talep etmiştir. Rusya'ya gözdağı vermek adına Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Tuna bölgesine askeri yığınak yapmış, İngiltere ise donanmasını İstanbul'a göndermiştir. Avrupalı devletlerle yeni bir savaşı göze alamayan Rusya ise gelen bu teklifi kabul etmek zorunda kalmıştır.[49]

Buna rağmen Rusya, Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'nın sadece Avrupa'yı ilgilendiren maddelerinin toplanacak olan kongrede tartışılmaya açılmasını teklif etmiştir. Ancak İngiltere ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu bunu kabul etmemiş ve antlaşmanın genelinin yeniden müzakerelere mevzubahis olmasını kararlaştırmışlardır. Neticede Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması, 13 Haziran 1878 tarihinde Paris Antlaşması'nda (1856) imzası bulunan devletler tarafından Berlin'de masaya yatırılmıştır.[50]

Bu arada 13 Haziran 1878 tarihinde Berlin'de Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'nın Avrupalı devletler tarafından yeniden müzakere edilmesinden önce İngiltere, tek başına Rusya'ya müracaat ederek imzalanacak yeni barış antlaşmasının hangi temel prensipler üzerinde gerçekleştirileceğini kararlaştırmak istemiştir. İngiltere'den gelen bu teklifi kabul eden Rusya, 30 Mayıs 1878 tarihinde İngiltere ile Londra Protokolü adı verilen gizli bir antlaşma imzalamıştır. Antlaşmaya göre Rusya, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı neticesinde elde ettiği Eleşkirt ve Bayazıt (Doğubayazıt) bölgelerinden çekilmeyi ve Doğu Anadolu bölgesinde daha ziyade toprak ele geçirmemeyi İngiltere'ye taahhüt ediyordu. Ayrıca bu protokolle birlikte Doğu Anadolu'da gerçekleştirilecek reformlarda İngiltere'yi taraf devlet olarak görmeyi de kabul etmiştir. Hiç şüphesiz İngiltere, Rusya'yı Eleşkirt ve Bayazıt (Doğubayazıt) bölgelerinden uzak tutarak Hindistan'a giden sömürge yollarını emniyeti altında tutmaya da çalışmıştır. Berlin Kongresi öncesinde Rusya ile masaya

[48] Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, s. 57-58.
[49] Erdal İlter, "Ermeni Meselesi'nin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* S. 6, Ankara, 2015, s. 164.
[50] Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914,* s. 513-515.

oturan İngiltere, aynı şekilde Osmanlı Devleti ile de Berlin müzakereleri öncesinde gizli bir antlaşma imzalamak için çalışmalara başlamıştır.[51]

Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'nın imzalanması ile birlikte özellikle Doğu ve Akdeniz bölgesinde yer alan çıkarlarının tehlikeye düştüğünü gören İngiltere, bölgede artan Rus tehdit ve baskılarına karşı çıkmak için Osmanlı Devleti'nden Kıbrıs adasının fiili yönetimini kendisine bırakmasını istemiştir. Bu bağlamda İngiltere, 25 Mayıs 1878 tarihinde İstanbul Büyükelçisi Henry Layard vasıtasıyla Osmanlı Hükümeti'ne resmen başvurarak Kıbrıs adasının geçici bir İngiliz askeri üssü haline getirilmesini ve iki ülke arasında bir savunma antlaşmasının imzalanmasını talep etmiştir.

İngiltere aynı zamanda bu antlaşma ile birlikte Berlin Kongresi'nde Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarını savunacağını kabul etmiş buna karşılık kendisinden Doğu Anadolu'da Hristiyanların bulunduğu vilayetlerde iki ülke arasında kararlaştırılacak reformların yapılmasını istemiştir. Bu istekleri kabul eden Osmanlı Devleti, 4 Haziran 1878 tarihinde İngiltere ile Kıbrıs Sözleşmesi'ni imzalamıştır. Kıbrıs Sözleşmesi ile birlikte İngiltere, Avrupa devletleri arasında çözülmeye çalışılacak Ermeni meselesinde önemli bir aktör olma konumuna da erişmiştir.[52]

İngiltere'nin Berlin'de yeniden müzakere edilecek antlaşma için bu şekilde inisiyatifi eline aldığını gören İstanbul Ermeni Patrikliği, bundan sonra Ermenilere yönelik gelişmeler için çabalarını ve ümitlerini İngiltere üzerine yoğunlaştırmıştır. 13 Haziran 1878 tarihinde toplanacak kongre öncesinde İngiltere'nin kapısını çalan Patrik Nerses Varjabetyan, büyükelçi Layard'a temsilcisi bulunduğu heyetin özerk Ermenistan hakkındaki isteklerini iletmiştir. Patrik, buna ek olarak İngiltere'nin Ermenistan'ın özerkliği ile ilgilenmemesi halinde Ermenilerin yönlerini Rusya'ya çevireceklerini ve kendisi tarafından ilhak edilinceye kadar tahriklere devam edeceğini söylemiştir. Henry Layard ise cevaben Patriğe "Ermenistan"dan nereyi kastettiğini sorunca Patrik, Ermenistan'ı[53]; "*Van ve Sivas Paşalıklarıyla, Diyarbakır'ın büyük bir kısmını ve Eski Kilikya Krallığı'nı*" içerisine alan bir alanda tanımlamıştır. Buna karşılık

[51] Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, s. 59-60.
[52] Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih 1789-2012*, s. 409-413.
[53] Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, s. 62.

söz konusu bölgelerde Müslüman nüfuzun çoğunluğuna işaret eden Layard, Patrik Nerses'in özerk Ermenistan fikrine sıcak bakmamıştır.[54]

Öte yandan, Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'nın Berlin'de toplanacak olan yeni bir kongrede ele alınacağını öğrenen Ermeni toplumunun önderleri, kongrede özerk Ermenistan için dış destek sağlama noktasında Avrupa başkentlerine temsilci heyetleri göndermeye başladılar. Bu kapsamda Londra'da İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Salisbury ile görüşen heyet, kendisine Patrik Nerses'in özerk Ermenistan'ın kurulmasına yönelik ricasını iletti. Salisbury ise Ermeni meselesinin kongrede göz önünde bulundurulacağını belirtti.[55]

Bu arada Patrik Nerses de İngiltere nezdindeki teşebbüslerine devam etmekteydi. 30 Haziran 1878 tarihinde yeniden büyükelçi Henry Layard'a müracaat eden Nerses, kongrede bir Ermeni projesinin sunulacağını bildirerek, İngiltere Dışişleri Bakanı'nın dikkatini bu yöne çekmesi için kendisinden ricada bulunmuştur. Layard ise cevabında İngiliz yetkililerinin kongrede Ermenilerin durumlarını iyileştirmek için elinden geleni yapacağını söyleyerek bir anlamda Patriği teskin etmiştir. Son olarak, 10 Temmuz 1878 tarihinde yeniden büyükelçi Layard'a aynı konu hakkında müracaat eden Nerses, söz konusu projenin kabul görmemesi halinde Ermenilerin koruma için bütün ümitlerini İngiltere'ye bağladıklarını kendisine bildirmiştir. Hiç şüphesiz İngiltere de Ermeni temsilcilerinden gelen bu yöndeki talepleri ulusal çıkarları bağlamında değerlendirmiş ve adımlarını da bu doğrultuda atmıştır.[56]

Berlin Kongresi'nin 4 Temmuz 1878 tarihli oturumunda Rusya'nın Doğu Anadolu'da elde ettiği toprak kazançları müttefikler arası komisyonda tartışmaya açıldı. İngiltere bu toplantıda Rusya'nın Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'nın XIX. maddesi çerçevesinde yerleştiği Bayazıt (Doğubayazıt), Eleşkirt ve Erzurum'dan çekilmesini ve Ardahan, Batum ve Kars'ı Osmanlı Devleti'ne iade etmesini istedi. Rusya ise 30 Mayıs 1878 tarihinde İngiltere ile imzaladığı Londra Protokolü uyarınca Bayazıt (Doğubayazıt) ve Eleşkirt'ten çekilmeyi kabul etmiş ancak Ardahan, Batum ve Kars'ın terk edilmesine yanaşmamıştır. İngiltere her ne kadar bu toplantıda tam olarak istediği sonucu alamasa da neticede Rusya'yı Bayazıt (Doğubayazıt) ve

[54] Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, s. 62-63.
[55] Tolga Başak, "Berlin Kongresi Sürecinde İngiltere ve Ermeni Sorunu", *Yeni Türkiye*, S. 61, Ankara, 2004, s. 12.
[56] Tolga Başak, "Berlin Kongresi Sürecinde İngiltere ve Ermeni Sorunu", s. 13.

Eleşkirt'ten uzak tutarak Hindistan'a giden sömürge yollarının rakibi saydığı bir devletin eline geçmesine engel olmuştur.[57]

Berlin Kongresi'nin bundan sonraki gündemini Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'nın Ermenilerle ilgili meşhur XVI. maddesi teşkil etmiştir. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Salisbury, bu toplantıda Ermeniler lehine yapılacak reformların yalnızca Rusya'nın değil, bütün Avrupa devletlerinin gözlem ve denetimi altında yapılması gerektiğini vurgulamıştır.[58]

Neticede Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'nın XVI. maddesi, Berlin Antlaşması'nın LXI. maddesinde müttefik devletler tarafından yeniden gözden geçirilerek yazılmıştır. Bu kapsamda Osmanlı Devleti, Ermenilerin yerleşik bulunduğu vilayetlerde ıslahatı vakit kaybetmeksizin yapmayı, Ermenileri Kürtlere ve Çerkezlere karşı korumayı ve bu doğrultuda alınacak tedbirleri sırası geldikçe bütün Avrupa devletleri ile paylaşmayı taahhüt ediyordu. Böylece İngiltere, Ermeniler ile ilgili meselelerde Rusya'nın tek taraflı üstünlüğüne son vermiş ve olası bir karışıklık durumunda Ermenilerin yaşadığı bölgelerin Rus ilhakına uğraması ihtimaline de set oluşturmuştur.[59]

Bu şekilde Rusya'nın genişleme politikasına bir set oluşturan İngiltere, Berlin Antlaşması'nın imzalanmasından sonra da Ermeni meselesi ile ilgili teşebbüslerini hem Osmanlı Devleti hem de Avrupa devletleri nezdinde sürdürmüştür. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Salisbury, 8 Ağustos 1878 tarihinde İstanbul Büyükelçisi Henry Layard'a gönderdiği talimatnamede Osmanlı Devleti'nin Berlin Antlaşması'nın LXI. maddesi uyarınca yapmayı taahhüt ettiği reformların ana hatlarını belirlemiştir. Henry Layard ise söz konusu talimatnameyi 19 Ağustos'ta bir nota ile resmi olarak Bab-ı Ali'ye bildirmiştir. Notada İngiltere, Osmanlı Devleti'nden Ermenilerin iskân edildiği Doğu Anadolu vilayetlerinde asayiş ve emniyetin sağlanması için gerekli tedbirlerin alınmasını, adli idarenin düzeltilmesini ve devlet gelirlerinin ne şekilde toplanacağı gibi hususların açıklığa kavuşturulmasını istiyordu. Layard notayı Bab-ı Ali'ye ilettikten sonra konu hakkında Sadrazam Saffet Paşa ile görüştü. Saffet Paşa söz konusu ıslahat teklifinin pratikte uygulanamayacağını bildirerek şimdilik bu noktada

[57] Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923),* s. 68-69.; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914,* s. 512-513.
[58] Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923),* s. 70.
[59] Recep Karacakaya, *Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça,* İstanbul, Gökkubbe Yayınları, 2005, s. 24-25.; Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri,* s. 24-25.

bir adım atılmasının mümkün olamayacağını söyledi. Saffet Paşa'nın bu itirazına rağmen Bab-ı Ali ve Sultan II. Abdülhamid, İngiltere'den gelen notanın bir meclis oluşturularak tartışmaya açılmasını istedi. Mecliste yapılan müzakerelerden sonra İngiliz teklifleri üzerinde birtakım değişiklikler yapılarak kabul edildi. Alınan kararlara ilişkin metin de 24 Ekim 1878 tarihinde büyükelçi Layard'a iletildi.[60]

İngiltere'nin Ermeni ıslahatı konusunda Bab-ı Ali'ye baskı yaptığını öğrenen Patrik Nerses Varjabetyan, yeniden büyükelçi Henry Layard'ın kapısını çalmıştır. Kendisine yazdığı 31 Mayıs 1879 tarihli mektubunda, Osmanlı Devleti'nin Ermeni tebaasına baskı yaptığını ve bu baskıları önlemek için Doğu Anadolu'da özerk bir Ermenistan'ın kurulmasının şart olduğunu söylemiştir. Layard ise cevaben Patriğin bu isteğinin yerine getirilmesi için elinden geleni yapacağı bildirmiştir.

Bu süreçte Ermeniler ve onların reform sorunu ile ilgilenmeye devam eden İngiltere, Bab-ı Ali'nin 24 Ekim 1878 tarihinde söz verdiği halde reformları uygulamaya koymamasına tepki gösterdi. Bu bağlamda İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Henry Layard, 17 Temmuz 1879 tarihinde Bab-ı Ali'ye yazılı bir nota verdi. Notada, Bab-ı Ali'nin söz verdiği reformları uygulamaması halinde İngiltere'nin Kıbrıs Sözleşmesi'nden doğan ittifak taahhütlerini yerine getiremeyeceği tehdidinde bulundu. İngiltere her ne kadar Bab-ı Ali'ye Ermeni reformu konusunda baskı uygulasa da bu noktada çıkarları ekseninde kendisi ile iş birliği yapmaya devam etmiştir.[61]

İngiltere Hükümeti, Doğu Anadolu'da Ermenilere yönelik olarak yapılması taahhüt edilen reformların hayata geçirilmesini sağlamak ve bu konuda Osmanlı makamlarına yardımcı olmak için özel eğitimli askerlerini Anadolu'nun çeşitli vilayetlerine gönderme kararı almıştır. İngiltere Hükümeti nezdinde askeri konsolos unvanı ile Anadolu'ya gönderilen bu memurlar asli görevlerinin yanı sıra hükümetleri için askeri ve sivil düzeyde istihbarat toplama vazifelerini de üzerine almışlardır.[62] Askeri konsoloslardan gelen raporlar çerçevesinde Anadolu'nun mevcut durumundan haberdar olan İngiltere Hükümeti, reformlar konusunda yeniden Osmanlı Devleti'ne müracaat etmiştir. 25 Kasım 1879 tarihinde İstanbul Büyükelçisi Henry Layard, yazmış olduğu notasında daha önceki isteklerine ek olarak yeni isteklerde bulunmuştu.

[60] Taha Niyazi Karaca, *Büyük Oyun…,* s. 233-235.
[61] Taha Niyazi Karaca, *Büyük Oyun…,* s. 235.
[62] Taha Niyazi Karaca, "XIX. Yüzyılda İngiltere'nin Ermeni Politikaları", *Tarihte Türkler ve Ermeniler,* C.X, S.9, Ankara, 2014, s. 229.

Bu istekler;[63] "*askeri memurların valiye tâbi olması, nüfusu Hristiyan olan kaza ve nahiyelere Hristiyan kaymakam ve müdür tayin edilmesi, Hristiyanların mahkemede şehadetlerinin kabulü ve Erzurum'a Hristiyan memurlar tayin edilmesiydi.*"

1 Aralık 1879 tarihinde İngiltere'den gelen notayı müzakere etmeye başlayan Bab-ı Ali, neticede alınan kararları Sultan'ın bölge üzerindeki otoritesini yok edeceği gerekçesi ile reddetmiştir. Söz konusu notadaki kararların reddedilmesinin ardından İngiltere Hükümeti, reformlar konusundaki teşebbüslerine William Ewart Gladstone'un ikinci kez başbakan olmasına kadar son vermiş ve Doğu Anadolu bölgesinde Ermeniler için herhangi bir düzenleme de yapılmamıştır.[64]

William Ewart Gladstone'un 23 Nisan 1880 tarihinde ikinci kez başbakanlık makamına gelmesi ile birlikte İngiltere Hükümeti'nin Doğu Anadolu'da yapılacak reformlara yönelik teşebbüsleri kaldığı yerden devam etmiştir. 11 Haziran 1880 tarihinde İngiltere Hükümeti, diğer Avrupa devletleri ile birlikte reformlar konusunda Bab-ı Ali'ye bir nota vermiştir. Notada, Osmanlı Devleti'nin Berlin Antlaşması'nın LXI. maddesinde yer alan taahhüdünü yerine getirmediği, uygulanacak olan reformların ancak Avrupalı devletlerin müdahaleleri ile gerçekleştirilebileceği ve bu hususta yaşanan bütün aksaklıklardan Osmanlı Devleti'nin sorumlu tutulduğu belirtiliyordu.

Avrupalı devletlerden gelen notayı 27 Haziran 1880 tarihinde Meclis-i Vükela'da (Bakanlar Kurulu) tartışmaya açan Bab-ı Ali, 5 Temmuz'da cevabını ilgili devletlere iletmiştir. Cevapta; reformların yalnızca Ermenilere yönelik değil bütün Osmanlı tebaasına yönelik yapılacağı ve hazırlıkların tamamlanır tamamlanmaz reformlara başlanılacağı bildiriliyordu. Ancak Bab-ı Ali'nin söz verdiği reformlar konusunda harekete geçmemesi ve meseleyi ağırdan alması başta İngiltere olmak üzere diğer Avrupa devletlerinin de yeniden kendisine müracaat etmesine neden olmuştur. Bu bağlamda 7 Eylül 1880 tarihinde bütün Avrupalı devletlerin elçileri tarafından parafe edilen ortak nota Bab-ı Ali'ye verildi. Notada, Osmanlı Devleti'nin reformların uygulanması noktasında kendilerine bilgi vermediği, adli idarede düzenleme yapıldığına dair bir işaretin mevcut olmadığı ve İngiltere'nin elde ettiği konsolos raporlarına göre mahkemelerin durumunun eskisinden daha kötü olduğu bildiriliyordu. Avrupalı devletlerden gelen notayı 3 Ekim 1880 tarihinde

[63] Taha Niyazi Karaca, "XIX. Yüzyılda İngiltere'nin Ermeni Politikaları", s. 230-231.
[64] Taha Niyazi Karaca, "XIX. Yüzyılda İngiltere'nin Ermeni Politikaları", s. 231.

cevaplandıran Osmanlı Devleti, söz konusu düzenlemelerin yerinde kontrol edilebilmesi için bölgeye bir müfettiş atanacağını belirtmiş ve uygun görülen düzenlemeleri de maddeler halinde sıralamıştır. Ancak bu cevap, İngiltere başta olmak üzere diğer Avrupa devletlerini tatmin etmemiştir.[65]

Bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti ile ilişkilerinde yeni bir perde açan Almanya başta olmak üzere diğer Avrupa devletlerinin Ermenilere yönelik yapılacak reformlar konusunda ilgileri dağılmış, bu yüzden İngiltere Hükümeti reformlar konusunda yalnız hareket etmeye mecbur olmuştur. 10 Mayıs 1883 tarihinde Sultan II. Abdülhamid'i ziyaret eden İngiltere özel elçisi Lord Dufferin, Osmanlı hükümetinin Kıbrıs Sözleşmesi ile birlikte yükümlendiği reformları uygulamaması halinde, İngiltere'nin de üzerine düşen sorumlulukları yerine getirmeyeceğini bildirdi. Bu süreçte reformlar konusunda bir adım atmaya hevesli olmayan Osmanlı Devleti, diğer Avrupalı devletlerin de Ermeni meselesindeki tutumlarından cesaret alarak İngiltere'den gelen bu tehdidi göz ardı etti. Neticede Ermenilerin reform sorunu, Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinde çıkan Ermeni olaylarının gölgesinde kaldı ve 1895 yılına kadar Osmanlı Devleti tarafından bu konuda somut bir adım atılmadı.[66]

1895 yılı itibarı ile Ermenilerin reform meselesi/sorunu 1894 yılında Sason'da çıkan bir ayaklanma neticesinde yeniden Avrupalı devletlerin gündemini işgal etmeye başlamıştır. İngiltere, Rusya ve Fransa 11 Mayıs 1895 tarihinde Osmanlı Devleti'ne Doğu Anadolu vilayetlerinde yapılması kararlaştırılan ıslahatın esaslarını içeren bir nota vermişlerdir. Nota içerisinde maddeler halinde şu esasları barındırmaktaydı:[67]

"*1. Valiler müslim ve gayrimüslimlerden tayin edilmelidir.*

2. Valiler beş yıl süreyle tayin olunmalıdır.

3. Valiler hangi dinden ise karşı dinden bir de yardımcısı olmalıdır. Yardımcılar da valiler gibi irade ile tayin edilmelidir.

4. Sancaklara tayin edilecek mutasarrıflar da irade ile tayin edilmelidir. Her vilayette mutasarrıflıkların bir kısmı Hristiyanlara ayrılmalı ve bunlar, Hristiyan nüfusu fazla olan sancaklara verilmelidir.

[65] Taha Niyazi Karaca, *Büyük Oyun…,* s. 243-246.
[66] Taha Niyazi Karaca, *Büyük Oyun…,* s. 247.
[67] Taha Niyazi Karaca, *Büyük Oyun…*, s. 308.

5. Kaymakamlar valinin teklifi üzerine irade ile atanmalı, kaymakamlıkların bir kısmı da Hristiyanlara tahsis edilmeli.

6. Hristiyan mutasarrıf ve kaymakamların sayısı, vilayetin toplam mutasarrıf ve kaymakam sayısının üçte birinden az olmamalıdır. Vilayetlerde olduğu gibi kaza ve sancaklarda da birer meclis bulunmalı; sancak meclislerini kaza meclisleri, kaza meclislerini de nahiye meclisleri seçmelidir. Meclisler, bir başkan ile ikisi Müslim, ikisi gayrimüslim 4 azadan oluşmalıdır.

7. Her kaza birkaç nahiyeye taksim edilmeli ve nahiyelerin hududu halkı aynı mezhepten olan köyler birleştirilerek meydana getirilmelidir.

8. Her nahiyenin bir müdürü ve ona bağlı bir meclisi olmalıdır. Meclis, kendi azaları arasından müdürü seçmelidir. Müdür hangi dinden ise, yardımcısı başka dinden olmalıdır.

9. Nahiye halkı tek dinden ise meclis o halktan seçilmeli, karışık ise her mezhebin mecliste temsilcisi bulunmalıdır."

İngiltere, Rusya ve Fransa yukarıdaki notada yer alan isteklerine ek olarak, Osmanlı Devleti'nden Ermenilerin haklarının düzenlenmesine ilişkin birtakım isteklerde daha bulunmuşlar ve Doğu Anadolu'ya söz konusu ıslahatı denetlemek üzere Avrupalı bir *Islahat Komiseri* atamayı teklif etmişlerdir. Avrupalı devletlerden gelen bu ortak notayı hükümranlık haklarına aykırı olarak niteleyen Sultan II. Abdülhamid, projenin uygulanamayacağını 23 Mayıs ve 3 Haziran tarihli cevaplarında ilgili devletlere bildirmiştir. Bab-ı Ali'den gelen bu cevap üzerine İngiltere, Osmanlı Devleti'ni tehdit amaçlı olarak donanmasını Beşike Körfezine göndermiştir.[68]

İngiltere'den gelen bu tepkiden sonra Sultan II. Abdülhamid, Sadrazam Cevat Paşayı azlederek yerine Avrupalı devletlerin isteklerine karşı daha ılımlı hareket eden Said Paşa'yı getirmiştir. Said Paşa, göreve gelir gelmez, Avrupalı devletlerin bu isteklerine karşı bir cevabi nota hazırlamıştır. Notada, Osmanlı Devleti'nin söz konusu istekler üzerinde birtakım değişiklikler yapacağı, bu değişikliklerinin sebebinin Avrupalı devletlere izah edileceği ve Avrupalı bir komiser tayini teklifine karşı da Doğu Anadolu'ya ıslahatları denetlemek üzere bir *Islahat Müfettişi* atanacağını ilgili devletlere bildirilmiştir. İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'nden gelen bu cevaptan tatmin olmaması ve proje üzerinde herhangi bir değişikliği kabul etmeyeceklerini bildirmelerine rağmen, maddeler üzerinde bir komisyon çalışması

[68] Taha Niyazi Karaca, *Büyük Oyun…,* s. 308-309.

başlatılmıştır. 10 Temmuz 1895 tarihinde çalışmalarını tamamlayan bu komisyon, Doğu Anadolu'da yapılacak ıslahatın esaslarını Osmanlı Devleti'nin mevcut kanun ve hukukuna aykırı olmayacak şekilde yeniden düzenlemiş ve alınan bu kararlar 3 Eylül 1895 tarihinde Sultan II. Abdülhamid'e takdim edilmiştir. Sultan II. Abdülhamid de alınan kararları ertesi günü (4 Eylül) onaylamıştır.[69]

Doğu Anadolu'da uygulanacak ıslahat projesinin esaslarının komisyon tarafından belirlendiği esnada Sultan II. Abdülhamid, söz konusu ıslahatı teftiş etmesi için Yaver-i Ekrem Müşir Ahmet Şakir Paşa'yı Anadolu Vilayetleri Islahat Müfettişi olarak tayin etmiştir.[70] Ancak İngiltere Başbakanı Lord Salisbury, Islahat Müfettişliği makamına Ahmet Şakir Paşa'nın getirilmesine sıcak bakmamış ve kendisinin yerine Müşir Rauf Paşa'nın atanmasını uygun bulmuştur. Buna ek olarak Salisbury, Islahat Müfettişinin yanına Avrupalılardan oluşan bir Danışman Heyetinin de verilmesini istemiştir. Daha sonrasında Sultan II. Abdülhamid tarafından yapılan bu atamanın Rusya tarafından onaylanması ile birlikte İngiltere de mevcut atamayı kabul etmek durumunda kalmıştır.[71]

24 Ağustos 1895 tarihinde resmen görevine başlayan Müşir Ahmet Şakir Paşa, başlangıçta Doğu Anadolu vilayetlerinin mevcut durumunu tespite çalışmış ve yapılacak ıslahatın sağlıklı bir şekilde hayata geçirilebilmesi için gerekli tedbirleri almıştır. Ahmet Şakir Paşa tarafından gerekli tedbirlerin alınmasının ardından Doğu Anadolu vilayetleri için hazırlanan otuz iki maddelik reform projesi, iki maddesi hariç tutulmak üzere 15 Kasım 1896 tarihinde yürürlüğe konulmuştur. Böylece Osmanlı Devleti, Berlin Antlaşması'nın LXI. maddesinde Avrupalı devletlere yapmayı taahhüt ettiği reformları gerçekleştirerek üzerine düşen yükümlülüğü yerine getirmiş oluyordu. Ne var ki bu esnada Osmanlı-Yunan Savaşı'nın meydana gelmesi, söz konusu reformların işlevselliği üzerinde olumsuz bir etki meydana getirmiştir. Hâlihazırda mali durumu sıkıntıda olan Osmanlı Devleti, önemli bir miktar parayı savaş giderleri için kullanmak zorunda kalmış, bu durum da reformlar için ayrılan bütçenin kısılmasına neden olmuştur. Mevcut şartların ağırlığına rağmen Doğu Anadolu

[69] Ali Karaca, "Ermeni Meselesinin Çözüm Çabaları (13 Temmuz 1878-30 Mayıs 1915)", *Çeşitli Yönlerden Türk-Ermeni İlişkileri,* Yay. Haz. Şafak Ural, Kâzım Yetiş ve Feridun Mustafa Emecen, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2016, s. 107-108.
[70] Emel Demir Görür, *Osmanlı Belgeleri ile İngiliz Elçilik ve Konsolosluk Raporlarında Vilâyât-ı Sitte Islahatı (1878-1899),* Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2020, s. 134-135.
[71] Ali Karaca, "Ermeni Meselesinin…", s. 113.

vilayetlerinde başlanan reform projesi, kontrol safhası ile birlikte 18 Nisan 1900 tarihinde başarılı bir şekilde nihayete erdirilmiştir.[72]

Bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti'nin Balkan coğrafyasında yaşanan gelişmeler, Avrupalı devletlerin dikkatlerini Ermeniler üzerinden çekmelerine neden olmuş ve Ermenilerin reform/ıslahat sorunu Birinci Balkan Savaşı'nın sonuna kadar gündemlerinde yer almamıştır. Berlin Antlaşması'nın imzalanması ile birlikte adeta Ermenilerin avukatı haline gelen İngiltere Hükümeti, Ermeni reformu/ıslahatı meselesini Osmanlı Devleti'ni sıkıştırma aracı olarak kullanmış ve bu konuda kendisinden akıl almaz taleplerde bulunmuştur. Osmanlı Devleti ise bu meseleye her daim ihtiyatlı yaklaşmış ve egemenlik haklarından taviz verme yolunu seçmemiştir.[73]

1.2. Komite'nin Kuruluşu

1903 yılında Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda yer alan topraklarını kendisinden koparmak amacıyla kurulan Balkan Komitesi, 16 Aralık 1912 tarihinde başlayan Londra görüşmelerinden itibaren yönünü Ermenilere çevirmiş ve Ermeni bağımsızlığını gerçekleştirmek için teşebbüslerde bulunmaya başlamıştır. 29 Kasım 1912 tarihinde söz konusu komitenin üyelerinden bazıları İngiliz-Ermenistan Komitesi adıyla yeni bir örgüt teşkil etmek için çalışmalara başlamış ve 30 Ocak 1913 tarihinde de bunu tamamlayarak komiteyi kurmuşlardır.[74]

Komite'nin başkanı Aneurin Williams, sekreteri ise aynı zamanda Balkan Komitesi'nin de sekreteri Arthur G. Symonds'tur. Başlangıçta yirmi dokuz üyeden teşkil edilen İngiliz-Ermenistan Komitesi, zaman içerisinde üye sayısını artırmıştır. İçerisinde on bir milletvekili barındıran komitenin dokuzu iktidarda bulunan Liberal Parti'ye mensupken diğer milletvekilleri de İrlanda Parlamenter Partisi'nde yer almaktaydı. Ayrıca komitenin içerisinde dört tane rahip bulunmakla birlikte, kalan üyeler de ya Liberal Parti'ye yakın kişiler ya da bu partinin içerisinde önemli etkinliği olan isimlerdi.[75]

---

[72] Ali Karaca, "Ermeni Meselesinin…", s. 117-118.
[73] Emel Demir Görür, *Ermeni Meselesinin İçyüzü: İngiliz-Ermeni Cemiyeti*, s. 8-11.
[74] Akaby Nassibian, *Britain and the Armenian Question 1915-1923*, s. 46-47.
[75] Önder Kocatürk, "İkinci Meşrutiyet Döneminde İngiltere'nin Ermeni Meselesine Yaklaşımı ve Siyaseti (1908-1914)", *19.-20. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu,* İstanbul, Türk Ocağı Yayınları, 2015, s. 809.

Diğer taraftan İngiliz-Ermenistan Komitesi, Osmanlı Devleti'nde yaşanan gelişmeler hakkında bilgi sahibi olmaktaydı. Komite üyesi James Rendel Harris'e Robert Koleji Müdürü Caleb Gates tarafından gönderilen 24 Ocak 1913 tarihli mektupta, Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın vurularak öldürüldüğü ve Sadrazam Kâmil Paşa kabinesinin istifaya mecbur bırakıldığı bildirilmekteydi. Aynı zamanda Kâmil Paşa'nın yerine Mahmut Şevket Paşa'nın yeni kabineyi kurduğu ve Dâhiliye Nezaretine de Talat Paşa'nın getirildiği aktarılan bilgiler arasındaydı. Bunlara ek olarak Caleb Gates, Sadrazam Kâmil Paşa kabinesinin Doğu vilayetlerinde – kendilerinin tabiri ile Ermenistan– asayiş ve güvenliği sağladığını ancak yeni kabinenin iş başına gelmesi ile birlikte bu durumun tam tersine dönebileceği endişesini dile getirmişti.[76]

Rendel Harris, kendisine ulaştırılan mektubu İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin Sekreteri Arthur G. Symonds'a iletmiş o da mevcut durumdan İngiltere Dışişleri Bakanı Edward Grey'i haberdar etmiştir. 10 Şubat 1913 tarihinde Dışişleri Bakanlığı'ndan Arthur G. Symonds'a gönderilen cevapta Edward Grey'in konu hakkındaki hassasiyeti dile getirilmiş ve İstanbul Büyükelçisi Gerard Lowther'a konuyu Türk Hükümeti'ne en uygun şekilde anlatması talimatını verdiği bildirilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarında meydana gelen karışıklıklar ve olaylar sebebiyle uzun süredir gündeme alınmayan Ermeni meselesi, İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin katkıları ile yeniden su yüzüne çıkarılmış oluyordu.[77]

25 Nisan 1913 tarihinde İngiliz-Ermenistan Komitesi, Ermeni meselesi hakkında görüşmek için diğer Avrupa devletlerinde oluşturulan Ermeni komitelerinin temsilcilerinin yer aldığı bir konferans düzenlemiştir. Konferansa Almanya, Fransa ve İsviçre Ermeni komitelerinin yanı sıra Ermeni Millî Delegasyonunun temsilcileri de katılmıştır. İngiliz-Ermenistan Komitesi Başkanı Aneurin Williams'ın oy birliği ile başkan seçildiği bu konferansta önemli kararlar alınmıştır. Aneurin Williams başlangıçta, bütün Ermeni komitelerinin Ermenilerin geleceği hakkında ortak bir politika belirleyebileceği ümidini açığa vurmuştur. Ardından ifadesine devam eden Williams, İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin son toplantısında Rusya, Fransa ve İngiltere hükümetleri tarafından 1895 yılında Osmanlı Devleti'ne verilen ıslahat

[76] *Public Record Office (PRO), Foreign Office Documents (FO). 371/1773/4961,* C.A. Gates to James Rendel Harris, January 24, 1913.
[77] *PRO, FO. 371/1773/4961,* Foreign Office to Arthur G. Symonds, February 10, 1913.

notasının birkaç değişikliğe tâbi tutularak tatbik edilmesi yönünde bir karar aldığını açıklamıştır. Aneurin Williams bu açıklamasından sonra sözü Ermeni Millî Delegasyonu Başkanı Bogos Nubar Paşa'ya bırakmıştır.[78]

Bogos Nubar Paşa ise Osmanlı Devleti'nin mevcut durumundan Ermeniler lehine istifade edilmesi gerektiğini ve taleplerinin uygulanabilirliğini ve adilliğini vurguladıktan sonra Eçmiyazin Katogikosluğu'nun tatbik edilmesini istediği reform şemasını delegasyonların dikkatlerine sunmuştur. Nubar Paşa'dan sonra Alman Ermeni Komitesi adına Johannes Lepsius, Fransızca bir konuşma yapmıştır. Daha sonra, İngiliz-Ermenistan Komitesi adına söz alan Noel Buxton şu hususlar üzerinde durmuştur:[79]

"*Bu konferansın üyeleri, kendi ülkelerinde, Ermeni sorunu hakkında kamuoyu oluşturmakla meşgul komitelerin varlığını devam ettirmek ve kendi hükümetlerini Türk İmparatorluğu'nun bütünlüğünü sürdürmesi için Ermenilerin yararına olacak reformları tatbik etme konusunda etkileyeceklerini taahhüt ederler. Bu tarz komiteler söz konusu amaçlarını gerçekleştirmek adına birbirleriyle sürekli iletişim halinde olmalıdır*."

Noel Buxton'ın bu sözlerine konferansa katılan Ermeni komiteleri de mutabık kalmış ve şu hususlar üzerinde bir konsensüs oluşturmuştur:[80]

"*1. Ermeni halkının acıları Avrupalı devletlerin ilgi ve sempatisini gerektirmektedir. Türk Hükümeti tarafından prensipte kabul edilen Berlin Antlaşması ve 1895 tarihli reform programına rağmen Ermenilerin çektiği acılar azalmamıştır. Bu yüzden Ermeni meselesinin bütün Avrupa devletleri tarafından müştereken ele alınması gerekmektedir.*

2. Balkanlar'da meydana gelen savaşın nihayete erdirilmesinin ardından Avrupa devletlerinin Ermeni meselesinin çözümünde önemli bir rol oynaması sağlanmalıdır.

3. Bu konferans, burada birkaç Avrupa ülkesinde yer alan Ermeni komitelerinin ortak kararlarını ortaya koyar.

(a) Avrupalı devletlerin onayıyla Sultan tarafından aday gösterilen Avrupalı bir Yüksek Komiserin atanması.

(b) Avrupalı devletlerin temsilcilerinin bulunduğu kalıcı bir kontrol ve gözlem komisyonunun kurulması.

[78] *BOA, Hariciye Nezareti Londra Sefareti, (HR.SFR.3.), 700/5,* lef. 6-8. (25 Nisan 1913 Cuma günü Londra'da Avam Kamarası'nda Ermeni Meselesi hakkında toplanan konferansın aldığı kararları gösteren rapor).
[79] *BOA, HR.SFR.3, 700/5.*
[80] *BOA,HR.SFR.3, 700/5.*

(c) Yarısı Müslümanlardan ve yarısı Ermenilerden oluşan seçilmiş bir genel meclisin oluşturulması.

(d) Yerel jandarma ve polis gücünün oluşturulması;

(e) Yargısal ve mali yerel reformların yapılması.

(f) Tarımsal zararların tanzim edilmesine yönelik idari tedbirlerin alınması.

(g) Kürtleri ve göçebe kabileleri kontrol edebilecek tedbirlerin alınması.

4. Bu reform programı Türk İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğüne saygı duyar ve gerekli reformlar dışında herhangi bir şey talep etmez.

5. Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde daha fazla can ve mal güvenliği ve mali ve ticari istikrarından tüm tebaanın eşit bir şekilde paylaştırılacağı ölçüde bu plan, yalnızca Büyük Devletler tarafından değil Türk Hükümeti tarafından da kabul edilebilir. Zenginliğin giderek büyümesi ile birlikte mali ve ticari istikrar yoğun bir şekilde güçlendirilebilir ki bu durum her güçlü hükümetin arzusuna şamildir.

6. Büyük güçler dikkatini derhal Avrupa Türkiye'sinden gelen mülteci akını ve son zamanlarda Balkan Savaşı'na katılan Türk askerlerinin dönüşü nedeniyle Ermenilerin yaşadığı vilayetlere yönelik tehlikeye çevirmelidir.

7. Bu kararların kopyaları Paris'te toplanmak üzere olan Uluslararası Mali Komisyon ve Avrupalı devletlerin Dışişleri Bakanlarına gönderilmedir."

Konferansın alınan bu kararların akabinde tamamlanmasından iki gün sonra İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin Başkanı Aneurin Williams, Dışişleri Bakanı Edward Grey'i Adana ve çevresinde sözde bir Ermeni katliamı konusunda uyarmıştır.[81]

Williams'tan gelen mektubu dikkate alan Dışişleri Bakanı Grey, İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Gerard Lowther'a bir telgraf çekmiştir. Grey telgrafta, İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin Adana ve çevresinde meydana gelebilecek katliamlardan endişe duyduğunu belirterek, Osmanlı Hükümeti'ne bu konuda gerekli tedbirleri alması noktasında baskı yapmasını istemiştir.[82]

Grey'den gelen telgrafı 4 Mayıs 1913 tarihinde cevaplandıran Lowther, şu ana kadar iki yüz ila üç yüz Ermeni mülteci ailenin Adana ve çevresine yerleştirildiğini ve bu aileler için gerekli işlemlerin tamamlandığını aktarmıştır. Buna ek olarak Lowther, Dışişleri Bakanlığı'na verilen bilginin abartıdan ibaret olduğunu ve Ermenilerin

[81] "Agitations Against the Armenians", *The Times,* 26 Nisan 1913, s. 9.
[82] *PRO, FO. 424/238/19502,* Edward Grey to Gerard Lowther, April 29, 1913.

herhangi bir tehlikeyle karşı karşıya olmadığını dile getirmiştir.[83] Ayrıca, Londra Büyükelçiliği'nden gelen yazılı bir metne göre Osmanlı Devleti, Adana ve çevresindeki Hristiyan tebaasını korumaya yönelik aldığı etkin tedbirler sayesinde bölgedeki asayişin korunmasını temin edebilmiştir.[84]

İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin Dışişleri Bakanlığı nezdinde yaptığı bu teşebbüsün ardından komite, yönünü Osmanlı makamlarına doğru çevirmiştir. Komite sekreteri Arthur G. Symonds, 28 Nisan 1913 tarihinde Osmanlı Devleti'nin Londra Sefiri Tevfik Paşa'ya 25 Nisan 1913 tarihinde Londra'da düzenlenen uluslararası konferansın raporunun bir nüshasını göndererek, raporu dikkate almasını rica etmiştir. Ancak araştırmamız neticesinde Tevfik Paşa'dan, İngiliz-Ermenistan Komitesi'ne ulaştırılan herhangi bir cevaba rastlanılmamıştır.[85]

Bundan sonraki süreçte de faaliyetlerine hız kesmeden devam eden İngiliz-Ermenistan Komitesi, Temmuz 1913 tarihinde İngiliz kamuoyunun dikkatlerini Ermeni meselesine çekmek için *Ermenistan: İnsanları, Acıları & Talepleri* adlı 34 sayfadan oluşan bir propaganda risalesi hazırlamıştır.[86] Risale üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümünde "Ermeniler Kimdir?" başlığı altında Ermeni dilinin, sanatının, ırkının ve insanlarının özelliklerinden övgülerle bahsedilmektedir.[87] İkinci bölümde "Ermenilerin Acıları" başlığı altında A.W. Williams, James (Lord) Bryce, Johannes Lepsius, John Dillon ve M.S. Gabriel'in yazılarından alıntı yapılarak Ermenilerin sözde maruz bırakıldığı kötü uygulamalara yer verilmiştir.[88]

"Ermenilerin Talepleri" başlığını taşıyan üçüncü bölümde, Osmanlı'nın imzaladığı Berlin Antlaşması ve İngiltere ile imzaladığı Kıbrıs Sözleşmesi ile birlikte Ermenilere yönelik yapmayı taahhüt ettiği reformları gerçekleştirmesi gerektiği ve İngiltere'nin bu reformların tatbik edilmesindeki sorumluluğu nedenleri ile birlikte açıklanmaktadır. Bunlara ek olarak İstanbul Ermeni Patrikliği tarafından hazırlanan Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu vilayetlerinin (Bitlis, Elâzığ, Erzurum, Diyarbakır, Sivas ve Van) nüfus istatistiklerine de yer verilmiştir. Burada dikkat

[83] *PRO, FO. 424/238/20466,* Gerard Lowther to Edward Grey, May 4, 1913.
[84] "Unrest in Asia Minor", *The Times*, 28 Nisan 1913, s. 5.
[85] *BOA, Hariciye Nezareti Londra Sefareti, (HR.SFR.3.), 700/5,* lef. 5 (İngiliz-Ermenistan Komitesi Sekteri Arthur G. Symonds tarafından Londra Sefiri Tevfik Paşa'ya gönderilen 28 Nisan 1913 tarihli rapor).
[86] The British Armenia Committee, *Armenia: It's People, Sufferings & Demands,* London, 1920, s. 1.
[87] The British Armenia Committee, *Armenia: It's People, Sufferings & Demands,* s. 1-13.
[88] The British Armenia Committee, *Armenia: It's People, Sufferings & Demands,* s. 14-24.

çekilmesi gereken en önemli nokta söz konusu vilayetlerde Ermeni nüfusun Müslüman nüfusa kıyasla neredeyse iki kat daha fazla gösterilmiş olmasıdır. Gerçek durumu hiçbir şekilde yansıtmayan bu istatistiklerinin kullanılmış olması, İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin kendi kamuoyu üzerinde Türklere karşı yanlış bir algı oluşturmak isteğinden kaynaklandığı açıkça görülmektedir.[89]

1.2.1. Osmanlı Devleti'nin Komiteye Yaklaşımı

İngiliz-Ermenistan Komitesi Sekreteri Arthur G. Symonds tarafından Londra Sefiri Tevfik Paşa'ya gönderilen 28 Nisan 1913 tarihli rapor ile birlikte komitenin varlığından haberdar olan Osmanlı makamları, komitenin eski Balkan Komitesi'ni oluşturan üyelerden müteşekkil olması nedeniyle kuşkulanmıştır. 1903 yılında Makedonya Hristiyanlarını, Osmanlı Devleti'nden koparmak amacıyla kurulan Balkan Komitesi'nin faaliyetleri en başından itibaren Osmanlı yöneticileri tarafından yakinen takip edilmekteydi. Sadrazam ve aynı zamanda Hariciye Nazırı olan Said Halim Paşa, Tevfik Paşa'dan komitenin faaliyetlerini durdurması için gerekli çalışmaları yapmasını istemiştir.[90] Said Halim Paşa'dan gelen bu talep üzerine Tevfik Paşa, İngiltere Dışişleri Bakanı Edward Grey'i konu hakkında bilgilendirmiş ve yaptıkları ikili görüşme hakkında 19 Mayıs 1913 tarihli yazıyı Hariciye Nazırına iletmiştir. Tevfik Paşa şu bilgileri vermiştir:[91]

"*...Bu konuyu görüşmelerinden bir tanesinde Sir Edward Grey ile konuştum. Özellikle, hükümetin Ermenilerin ikamet etmekte olduğu bölgelerin yeniden inşası ve çatışmadan arındırılması için ciddi manada durumu üstlendiği sırada dışardan yapılacak olan bir müdahalenin neden olabileceği olumsuzlukları kendisine bildirdim. Fakat Sir Edward Grey bana, Meclisteki birkaç üyenin bireysel inisiyatifleriyle oluşturulan Komitenin kurulmasında İngiliz Hükümeti'nin hiçbir şekilde yer almadığını, ayrıca İngiliz Hükümeti'nin bu üyeler üzerinde yetkileri olmadığını söylemiştir.*

Sonuçta zatıâliniz bana kendisi ve Osmanlı hükümeti nezdinde Ermenilerin yaşadığı Anadolu'daki eyaletlerimizde vatandaşların güvenliğini ve ciddi reformları sağlayarak Rus sınırımızda özellikle aşağı yukarı yakın gelecekte yeni bir Makedonya'nın ortaya çıkmasından kaçınmak ve Asya'daki Hristiyan tebaamızın şikâyetine ve acısına neden olacak tüm

[89] The British Armenia Committee, *Armenia: It's People, Sufferings & Demands,* s. 25-32.
[90] *BOA, Hariciye Nezareti Siyasi, (HR.SYS.), 2892/4,* lef. 1-2 (Londra Sefiri Tevfik Paşa'dan Sadrazam Said Halim Paşa'ya Gönderilen 19 Mayıs 1913 tarihli rapor).
[91] *BOA, HR. SYS, 2892/4.*

faktörlerin önüne geçmek amacıyla mevcut durumun acil bir şekilde düzeltilmesi gerekliliği hususunda girişimde bulunmamı uygun görecektir."

İngiltere Dışişleri Bakanı Edward Grey'den gelen bu cevaptan sonra İngiltere Hükümeti, İngiliz-Ermenistan Komitesi ile ilişkili olarak herhangi bir adım atmamış ve komite 1924 yılının Mayıs ayına kadar faaliyetlerine devam etmiştir.[92]

1.3. Şark (Doğu) Vilayetleri Islahat Müfettişliği ve Komite

Birinci Balkan Savaşı'nın Osmanlı Devleti için ağır bir yenilgi ile sonuçlanması, Bab-ı Ali'yi yeniden Ermeni meselesi ile ilgili istemediği adımlar atmak mecburiyetinde bırakmıştır. Bulgar ordusunun Çatalca mevkiine gelmesi ve Balkan topraklarının elden çıkmış olması, devlet yöneticilerini endişeye sevk etmiş ve daha fazla toprak kaybetmemek adına Doğu Anadolu'da Ermeniler lehine birtakım ıslahatların yapılması gündeme getirilmiştir. 15 Nisan 1913 tarihli Meclis-i Vükela oturumunda meseleyi ele alan Bab-ı Ali, Osmanlı Devleti'nin Asya'daki topraklarının bölgelere ayrılarak bu bölgelere birer genel müfettiş ve yardımcı olmak üzere yeteri kadar müfettiş atanmasına karar vermiştir. Başlangıçta ıslahatın tatbik edileceği yerler Doğu Anadolu ve Kuzey Anadolu bölgeleri olarak belirlenmiştir. Doğu Anadolu'yu Bitlis, Diyarbekir (Diyarbakır), Elâzığ (Mamuretülaziz) ve Van vilayetleri oluştururken, Kuzey Anadolu bölgesini Erzurum, Sivas ve Trabzon vilayetleri oluşturmaktaydı. Bab-ı Ali bu bölgelere atanacak genel müfettiş ve müfettişlerin İngiliz subaylar arasından seçilmesini kararlaştırmıştır. Ayrıca seçilen iki genel müfettişin her birinin maiyetine birer adliye, birer tarım ve orman, birer jandarma ve birer nafia müfettişi atanması da uygun görülmüş ve İngiliz yetkililerden bu kişilerin seçilmesine yönelik bir karar daha alınmıştır.[93]

Bu bağlamda Osmanlı Devleti, İngiltere'ye ilk resmi başvurusunu 24 Nisan 1913 tarihinde Londra Sefiri Tevfik Paşa aracılığı ile gerçekleştirmiştir. İngiltere ise Osmanlı Devleti'nden gelen bu reform talebini 15 Mayıs 1913 tarihinde Rusya'ya iletmiştir. Rusya, İngiltere'nin teklifini reddetmiş ve bölgede kendisinin müdahil olmadığı hiçbir reform programını tanımayacağını beyan etmiştir. Gelen bu cevap üzerine İngiltere Dışişleri Bakanı, kendisinden istenen müfettişleri göndermeyeceğini

[92] Akaby Nassibian, *Britain and the Armenian Question 1915-1923,* s. 47.
[93] Önder Kocatürk, "İkinci Meşrutiyet Döneminde İngiltere'nin Ermeni Meselesine Yaklaşımı ve Siyaseti (1908-1914)", s. 816-818.

açıklamış ve reform meselesinin bütün Avrupalı devletlerin katılımı ile gerçekleştirilecek uluslararası bir konferansta ele alınması gerektiğini bildirmiştir.[94]

Ermeni reformu ile ilgili gelişmeler bu şekilde devam ederken konu, 29 Mayıs 1913 tarihinde Avam Kamarası'nda da gündeme gelmiştir. Konu hakkındaki düşüncelerini dile getiren Dışişleri Bakanı, meselenin yalnızca İngiltere'yi değil, Osmanlı Devleti'nde çıkarları bulunan bütün büyük güçleri ilgilendirdiğini söylemiştir. Buna ek olarak, Osmanlı Devleti'nin gücünü koruyabilmesinin adalet ve güçlü mali sistemi sürdürebilmesine dayandığını da belirtmiştir. Edward Grey'den sonra sözü, İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin milletvekili üyelerinden Noel Buxton almıştır. Buxton, sözlerine Balkan ulusları arasındaki iyi ilişkileri geliştirmeye yönelik çabaları dolayısıyla Edward Grey'e teşekkür ederek başlamış ve Ermenistan için tek memnun edici siyasetin Avrupa idari kontrolü olacağını belirtmiştir.[95]

Ermenilere ilişkin meseleler bundan sonraki süreçte de Avam Kamarası'nda tartışılan konular arasında yer almış ve İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin milletvekili üyeleri, konu kapsamındaki teşebbüslerine devam etmişlerdir. 3 Temmuz 1913 tarihli oturumda komite üyesi James Annan Bryce, Edward Grey'e Ermenistan'da gerçekleşen katliamlar ile ilgili bir bilgisinin olup olmadığını sormuş, şayet varsa, duruma yönelik hangi adımları atacağını söylemesini istemiştir. Edward Grey ise cevaben kendisinin konu hakkında resmi bir bilgisinin olmadığını, ancak İstanbul'dan böyle bir haberin doğru olup olmadığı hakkında bilgi talep ettiklerini dile getirmiştir.[96] Yakın zaman içerisinde konunun takibine devam eden Bryce, 9 Temmuz 1913 tarihli oturumda Dışişleri Bakanı'na Ermenistan ile ilgili başlattığı soruşturmanın neticesini sormuştur. Milletvekilinin sorusunu cevaplandıran Edwin Montagu, Dışişleri Bakanına Doğu Anadolu bölgesinde gerçekleşen herhangi bir katliam haberinin ulaşmadığını kendisine bildirmiştir.[97]

Avam Kamarası'nda Ermenilere ilişkin meselelerin tartışıldığı esnada büyük devletlerin elçileri, uzun süredir sürüncemede kalan ıslahat sorununu bir neticeye kavuşturmak için Avusturya sefirinin Yeniköy'deki yalısında bir araya gelmişlerdir. 3-24 Temmuz 1913 tarihinde gerçekleştirilen bu görüşmeler, Alman ve Fransız

[94] Önder Kocatürk, "İkinci Meşrutiyet Döneminde İngiltere'nin Ermeni Meselesine Yaklaşımı ve Siyaseti (1908-1914)", s. 819.
[95] "Reforms in Asiatic Turkey", *The Guardian*, 30 Mayıs 1913, s. 6.
[96] *House of Commons (HC)*, 3 July 1913, Volume: 54, Column: 2171.
[97] *HC*, 9 July 1913, Volume: 55, Column: 393.

büyükelçilerinin Rusya'nın belirlediği ıslahat esaslarına şiddetle karşı çıkmaları dolayısıyla bir sonuca bağlanamadan kesilmiştir. Ancak yapılması planlanan ıslahata ilişkin görüşmeler bundan sonra da devam etmiştir.[98]

Yeniköy'de Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu vilayetlerinde uygulanacak ıslahatın tartışmaları büyükelçiler tarafından sürdürülürken konu, İngiliz-Ermenistan Komitesi tarafından da mercek altına alınmıştır. 12 Temmuz 1913 tarihinde, komite adına, İngiliz basınına bir demeç veren Başkan Aneurin Williams, ifadesinde şu değerlendirmelerde bulunmuştur:[99]

"*Ermeniler, yalnızca, kendilerine becerikli bir hükümet verildiği takdirde Türk hâkimiyetinde kalmayı arzu ediyorlar ancak hiç kimse Türk Hükümeti tarafından gerçekleştirilmeye çalışılan bu reformların üzerinde Avrupalı bir denetim mekanizmasının bulunmaması halinde bir anlam ifade edeceğine inanmıyor. Genel Müfettiş ister Avrupalı ister Türk olsun, İstanbul Hükümeti'nin hizmetkârı olacaksa mevcut reform planından bundan önceki reform planlarında olduğu gibi iyi bir sonuç beklemek mümkün görünmemektedir. Büyük devletler ve Türkiye, Avrupalı devletlerin rızası ile atanan ve yalnızca onların rızası ile görevden el çektirilebilecek, etkin bir jandarma gücüne ve söz hakkına sahip bir Avrupalı müfettişin yapacağı düzenlemeleri kabul ederse iyileşme için bir umut var demektir. Aksi takdirde bu mümkün görünmemektedir.*"

İngiliz-Ermenistan Komitesi, bundan sonraki süreçte de Ermeni reformu ile ilgili olarak hükümetleri nezdindeki teşebbüslerini sürdürmüştür. 14 Ağustos 1913 tarihinde komite üyelerinden Başkan Aneurin Williams, Thomas Power O'Connor ve James Annan Bryce'dan oluşan üç kişilik bir heyet, Dışişleri Bakanı Edward Grey'e komite adına hazırlanan önergelerini takdim etmişlerdir. Önerge bütünüyle aşağıdaki hususlardan oluşmaktadır:[100]

"*Yurttaşlarımızın ve Majestelerinin Hükümeti'nin dikkatini Avrupa'nın Ermenistan'a borçlu olduğu göreve çekmek istiyoruz. Ermeni ırkı şu ana kadar Türk hâkimiyetinde yaşayan diğer yabancı ırklar kadar acı çekti ve bu durumdan, otuz yıldan fazla bir süredir Ermenilerin Türklerin hâkimiyetinde kalmasına neden olan Avrupalı devletler, özellikle de Büyük Britanya sorumludur. Rusya 1878 yılında Ermeni vilayetlerini işgal etti ve bu vilayetleri bölgede düzgün bir hükümet inşa edilene kadar elinde bulundurmayı teklif etti. Berlin Antlaşması*

[98] Zekeriya Türkmen, *Vilâyat-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914: Avrupalı Devletler Denetiminde Ermeni Meselesine Çözüm Arayışları,* Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006, s. 41-42.
[99] "Future of Armenia", *Dublin Daily Express,* 12 Temmuz 1913, s. 10.
[100] "Reforms in Armenia", *The Times,* 15 Ağustos 1913, s. 5.

Rusya'yı bu toprakları boşaltmaya mecbur bıraktı ve büyük devletler Türkiye'nin hiçbir zaman gerçekleştirmeyeceği reform vaatlerini kabul etti. Büyük Britanya, özellikle, Kıbrıs Konvansiyonu ile birlikte Türkiye'den bu vilayetlerde düzgün bir hükümet tesis etmesi karşılığında kendisini Rusya'ya karşı koruyacağına söz verdi ve Kıbrıs adasına bu taahhüdünü yerine getirmesi için yerleşti. O zamandan bugüne kadar gerçek anlamda hiçbir reform Türkler tarafından tatbik edilmedi. Bugüne kadar yaşanan olaylar bizlere Türk hâkimiyeti altında yaşayan her ırk için en iyi düzenlemelerin etkili bir Avrupa idari kontrol sisteminde yattığını gösteriyor.

Türk Hükümeti'nin böyle bir idari mekanizmaya itiraz etmesi mümkündür fakat hükümetin şu andaki mali ihtiyaçları bir dış borçlanmanın gerçekleştirilmesini veya gümrük vergilerinin artırılmasını gerektirmektedir. Bunun için de Avrupalı devletlerin iyi niyetine muhtaçtır. Bu nedenle sözünü ettiğimiz bu hususlar arzulanan reformları gerçekleştirebilmek için bizlere birer vesile olmaya muktedirdir. Eğer Türk Hükümeti yaşadığı bunca sıkıntıdan bir ders çıkardıysa reformları herhangi bir itirazda bulunmadan Avrupalı devletlerin yardımı ve kontrolü altında gerçekleştirmeyi kabul edecektir. Şurası apaçık bellidir ki Ermenistan ve Asya Türkiye'sinde iyi bir idari mekanizmanın tatbik edilmesi Türkiye'yi erken dağılma tehlikesinden kurtaracaktır. Büyük güçlerin şu anda gerçekleştirilen Büyükelçilik ve Finans konferanslarından uzun zamandır ihmal ettikleri görevlerini yerine getirmek için yararlanmaları, Asya Türkiye'sinde olası bir çözülmenin yarattığı tehlikeden kaçınma noktasındaki bir diğer nedendir. Bu tarihsel sorumluluğun yükünü taşıması nedeniyle, İngiltere Hükümeti'nden, bu sorunun çözümsüz kalmayacağı noktasındaki çabalarını bütün devletlere göstermesini istiyoruz."

İngiliz-Ermenistan Komitesi cephesinde Ermeni reformu meselesine yaklaşım bu şekildeyken Osmanlı Devleti, Doğu vilayetlerinde yapılmasını istediği reformlar için İngiltere Hükümeti nezdindeki teşebbüslerini sürdürmüştür. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, 6 Ekim 1913 tarihinde Osmanlı Maliye Müşaviri Richard Crawford ve yine Osmanlı maliyesinde görevli Robert Graves'e Doğu Anadolu'nun iki kesiminde genel müfettişlik görevini üstlenmelerini teklif etmiştir. Ancak Almanya ve Rusya'nın tepkilerine neden olan bu teklif, İngiltere Hükümeti tarafından reddedilmiştir. İngiltere hem Almanya hem de Rusya'nın onay vereceği müfettişlerin atanmasının gerekliliğini Osmanlı Devleti'ne bildirmiştir.[101]

Talat Paşa'nın Osmanlı Devleti'nde görevli bulunan iki İngiliz memura müfettişlik görevi teklif ettiği esnada Said Halim Paşa, Ermeni reformu meselesine

[101] Önder Kocatürk, "İkinci Meşrutiyet Döneminde İngiltere'nin Ermeni Meselesine Yaklaşımı ve Siyaseti (1908-1914)", s. 816-818.

ilişkin çalışmalarına devam etmekteydi. 6 Ekim 1913 tarihinde Almanya büyükelçisi Wangenhaim ile görüşen Paşa, büyükelçiye Doğu Anadolu'ya ıslahatlar için Türk genel müfettiş atayabileceğini söylemiştir. Said Halim Paşa'nın bu teklifinden sonra Almanya büyükelçisi, konuyu Rus meslektaşı ile de görüşmüş ve ikisi arasında bir tasarı imzalanmıştır. Tasarı şu hususlardan oluşmaktadır:[102]

"*1. Doğu Anadolu vilayetlerinin iki kısma bölünmesi; bu bölgelerde Avrupa'nın tavsiyesiyle Babıali tarafından genel müfettişlerin tayini, bu müfettişlerin ve bütün memurların gereğinde görevinden alınması, bunların yerine başkalarının tayini.*

2. Yüksek memurların ve bütün hâkimlerin padişah tarafından tayini için onay yetkisinin verilmesi.

3. Her bölgede eşit sayıda Hristiyan ve Müslümanlardan meydana gelecek bir meclisin teşkili.

4. Memuriyetlerin Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında eşit dağılımı.

5. Islahatın uygulanması sırasında devletlere kontrol hakkının tanınması, bunun elçiler ile illerdeki konsoloslar vasıtasıyla yapılması.

6. Doğu Anadolu vilayetlerinde yapılacak diğer ıslahatlar için Osmanlı Devleti'nin diğer devletler ile anlaşacağının bildirilmesi."

Alman ve Rus büyükelçilerinin ortaklaşa hazırladıkları tasarıdan sonra Sadrazam Said Halim Paşa, farklı bir tasarı hazırlayıp ilgili devletlere iletmiştir. Ancak Said Halim Paşa'nın hazırladığı metin, Alman ve Rus büyükelçilerinin tepkisine neden olmuştur. Alman ve Rus büyükelçileri, 26 Kasım 1913 tarihinde daha önce hazırladıkları tasarıda değişiklikler yaparak Said Halim Paşa'ya göndermişlerdir. Bu tasarıya göre, yukarıda belirtilen esaslara ek olarak, Doğu Anadolu ve Kuzey Anadolu vilayetlerine iki adet genel müfettiş tayin edilecek ve genel müfettişlerin maiyetine geniş yetkilere sahip iki adet müşavir de olacaktır. İlerleyen süreç içerisinde Alman ve Rus büyükelçilerinden gelen baskılar sonucunda tasarı kabul edilmek zorunda kalınmıştır.[103]

Osmanlı Devleti ile büyük devletlerin elçileri arasında Ermeni ıslahatı meselesine ilişkin görüşmeler devam ederken, İngiliz-Ermenistan Komitesi de konu

[102] Zekeriya Türkmen, *Vilâyat-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914: Avrupalı Devletler Denetiminde Ermeni Meselesine Çözüm Arayışları,* s. 48.
[103] Zekeriya Türkmen, *Vilâyat-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914: Avrupalı Devletler Denetiminde Ermeni Meselesine Çözüm Arayışları,* s. 48-49.

ile ilgili olarak yeniden Dışişleri Bakanlığı'nın kapısını çalmıştır. 26 Kasım 1913 tarihinde komite üyelerinden Başkan Aneurin Williams, Mali İşler Sorumlusu Noel Buxton, Sekreter Arthur G. Symonds, Joseph Allen Baker ve Canon Robinson'dan oluşan bir heyet Dışişleri Bakanı Grey'i makamında ziyaret etmiş ve konuya ilişkin hazırladıkları önergeyi sekreterliğine sunmuşlardır. Burada komite, büyükelçiler ve Said Halim Paşa arasında Ermeni reformuna ilişkin imzalanan kararları memnuniyetle karşıladıklarını bildirerek, müfettişlerin seçimine dikkat çekmiştir. Bunlara ek olarak, İngiltere Hükümeti'nden yalnızca reformların etkin bir şekilde gerçekleştirilmesine yönelik çalışmasını değil, bu reformların Avrupa idari kontrolü altında tatbik edilmesine yönelik çalışmasını da istemişlerdir.[104]

Burada belirtilmesi gereken önemli bir nokta da İngiliz-Ermenistan Komitesi tarafından verilen bu önergenin, İngiltere'de yer alan Türk dostu bir İngiliz cemiyetini rahatsız etmesidir. 1913 yılının Aralık ayında *Osmanlı Derneği* adı ile kurulan bu cemiyetin temel amacı, Avrupalı devletler tarafından Osmanlı Devleti'ne Doğu Anadolu ve Ege adaları konusunda yapılan baskıları hafifletmek ve bu meselelerdeki Osmanlı çıkarlarını korumak şeklinde tanımlanmıştır.[105] Bu kapsamda Osmanlı Derneği, İngiliz-Ermenistan Komitesi tarafından Dışişleri Bakanı Grey'e verilen bu önergeyi protesto etmiş ve Türk yetkililerin İngiltere'den istediği memurların bölgeye sevk edilmesi gerektiği görüşünü savunmuştur.[106]

Ermeni reformu meselesine ilişkin gelişmeler bu şekilde cereyan ederken nihayetinde konuya ilişkin esas antlaşma 8 Şubat 1914 tarihinde Sadrazam ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa ve Rusya'nın İstanbul Maslahatgüzarı Constantin Gulkeviç arasında imzalanarak yürürlüğe girmiştir.[107] Tarihimize Yeniköy Antlaşması olarak geçen bu mukavele içerisinde şu hususları barındırmaktadır:[108]

"*Doğu Anadolu; Erzurum, Trabzon, Sivas ile Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır olmak üzere iki müfettişlik bölgesine ayrılacak ve her bölge atanacak Avrupalı müfettişin yönetimine bırakılacaktır. Müfettişler Avrupa'nın onayı ile Osmanlı Devleti tarafından tayin olunacaktır. Genel müfettişler bölgelerin idare, adliye, polis ve jandarmasını denetleyebileceklerdir.*

[104] "Armenian Reforms", *The Scotsman*, 27 Kasım 1913, s. 7.
[105] Önder Kocatürk, *Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası: Sorunları Çözme Çabaları ve İlişkilerin Kopması,* İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 2013, s. 373.
[106] "The Affairs of Armenia", *Westminster Gazette,* 5 Aralık 1913, s. 5.
[107] Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi Cilt II Kısım III,* Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s. 169.
[108] Nejla Günay, *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat Terakki ve Ermeniler,* Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2020, s. 447-450.

Oradaki emniyet güçlerinin yetersiz kalması durumunda genel müfettişin isteğiyle onun sorumluluğunda aldığı tedbirlerin yürütülebilmesi için askerî kuvvetler de emrine verilebilecektir. Genel müfettişler, memurları azletme ve yeni memur tayin etme yetkisine sahiptirler. Böyle durumlarda işten attıkları ve yeni aldıkları memurların durumlarını kısa gerekçelerle telgrafla ilgili nezaretlere bildirirler.

Çabuk tedbirlerin alınmasını gerektiren ağır ve önemli durumlarda genel müfettişler, adliye sınıfından olan İrade ile atanması sebebiyle azledilemeyen memurları (yargıçlar gibi) Adliye ve Mezahip Nezareti'ne en kısa zamanda bildirmek koşuluyla hemen işten el çektirmek hakkına sahiptirler. Eğer valilerce kendilerine karşı çarçabuk acil tedbirler alınmasını gerektiren durumlar olursa, genel müfettişler bunu telgrafla Dâhiliye Nezareti'ne bildirecekler, o da işi hemen Meclis-i Vükelaya götürecektir. Orası da telgrafın alınmasından itibaren dört gün içinde bir çözüm bulacaktır. Toprak işleriyle ilgili karışıklıklar, genel müfettişlerin gözetimi altında çözümlenecektir.

Genel müfettişlerin görev ve yetkileri, onlar atandıktan sonra ve kendileriyle iş birliği yapılarak daha ayrıntılı bir şekilde belirlenecektir. Genel müfettişlerde değişiklik olması gerektiğinde yeni atamalar Büyük Devletlerle birlikte yapılır. Kanun, nizamname ve resmi tebliğler yerel dillerde ilan edilecektir. Genel müfettiş bunu mümkün görürse herkesin mahkemelerde ve hükümet dairelerinde kendi dilini kullanmaya hakkı olacaktır. Mahkeme hükümleri Türkçe olacaktır ve imkân bulundukça ilgililerin diline de çevrilecektir.

Her vilayette her unsurun maarif bütçesindeki payı maarif için alınan vergilerdeki payıyla mütenasip olacaktır. Osmanlı hükümeti, her cemaatin kendi okullarının idaresine yardım etmesi için hiçbir engel çıkarmayacaktır. Barış döneminde her Osmanlı askerliğini oturduğu yerin bağlı bulunduğu askeri müfettişliğin sınırları içinde yapacaktır. Hamidiye Alayları yedek süvari biçimine sokulacaktır. Silahları askerlik depolarında saklanacak ve bunlar kendilerine ancak seferberlik veya manevra olması durumunda verilecektir. Bu alaylar, bölgesi içinde bulundukları kolordu komutanının buyruğu altında olacaklardır. Barış zamanında bunların alay, bölük, takım komutanları Ordu-yu Hümayun' un nizamiye subayları arasından seçilecektir. Bu alayların erleri bir yıl askerlik edeceklerdir. O bölgede bulunup bu şartları kabul eden herkes din ve ırk farkı gözetilmeden Rus-Kazak teşkilatında olduğu gibi bu alaylara alınacaktır. Manevra veya seferberlik için toplanacakları vakit bu birlikler nizamiye birlikleriyle eş yasaya tâbi olacaklardır.

Vilayetlerdeki umumi meclisin yetkisi 26 Mart 1913 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayât Kanunu'na göredir. Bir yılı geçmemek üzere en kısa sürede genel müfettişlerin gözetimi altında yapılacak olan bir kesin sayım, iki müfettişlik bölgesindeki türlü dün, millet ve dilleri tespit edecektir. Bu yapılıncaya kadar Van ve Bitlis vilayetleri genel meclisleriyle

encümenlerdeki seçilmiş üyeler yarı yarıya Müslim ve gayrimüslimlerden seçilecektir. Sivas, Harput ve Diyarbakır vilayetlerinde Meclis-i Umumî üyeleri nüfus nispetinde seçilecektir. Bunun temini için Müslüman seçmenlerin sayısı son seçim sırasında kullanılan cetvellere göre, gayrimüslimlerin sayısı ise cemaat liderlerinin vereceği sayılar esas alınarak (cemaat defterlerine göre) belirlenecektir. Ancak eğer bazı maddi güçlükler bu seçim biçiminin yürütülmesini imkânsız kılarsa genel müfettişler Sivas, Harput ve Diyarbakır vilayetleri genel meclislerindeki üyeliklerin türlü milletler arasında paylaşılması için işbu vilayetlerin bugünkü ihtiyaç ve şartlarına daha uygun bir biçimi önerme hakkına sahiptirler. Genel meclis seçiminin tenasüp (nüfus nispeti) ilkesi üzerine yapılmış bütün vilayetlerde, encümenlerde azınlıkların üyeleri bulundurulacaktır.

İdari meclislerinin seçilmiş üyeleri eskiden olduğu gibi yarı yarıya Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşacaktır. Genel müfettişler bir sakınca görmezlerse her iki kesimde de yerler açıldıkça polis ve jandarmaya adam alma işinde Müslümanlarla Müslüman olmayanlar arasında eşitlik ilkesi gözetilecektir. Bu eşitlik ilkesi diğer memurların alımında da elden geldiği kadar gözetilecektir.

Vilayet meclisleri senede 40 gün toplanacaklardır. Lüzumlu olduğu takdirde bu müddet değiştirilebilir. Öte yandan meclis üyelerinin üçte ikisinin talebiyle meclis olağanüstü toplantıya çağrılabilir.

Valiler, vilayet meclislerine başkanlık edeceklerdir. İkinci başkanlar ve kâtipler meclis üyeleri arasından belirlenecektir.

Vilayet meclisleri vilayetin bütçesini görüşerek sarf edileceği yerleri belirleyecektir. Alınan kararlar valinin onayıyla yürürlüğe girecektir. Eğer 20 gün içinde vali, kararlarından birine itiraz ederse ihtilaf-ı müfettiş-i umumiye havale olunacaktır. Müfettiş, ihtilafı Babıâli ile birlikte çözümleyecektir.

Vilayet meclisi, bir daimî encümen seçecektir. Vilayet Encümen Meclisi, vali tarafından takdim edilen bütçeyi tetkik etmek ve vilayetin görüşme programını hazırlamakla görevlidir. Çoğunluk Müslümanlarda olduğundan bu meclislerde bir Hristiyan üye bulundurulması da kararlaştırılmıştır."

Yeniköy Antlaşması'nın imzalanması ile birlikte bir yıla yakın süredir görüşmeleri sürdürülen Ermeni ıslahatı meselesi, nihayete erdirilmiştir. Karşılıklı imzaların atılmasından birkaç ay sonra vilayetlere tayin edilecek Avrupalı müfettişlerin ataması da gerçekleştirilmiştir. Buna göre Doğu Anadolu bölgesini oluşturan Bitlis, Diyarbakır, Harput ve Van vilayetlerine Norveçli Binbaşı Nicholas Hoff; Kuzey Anadolu bölgesini oluşturan Erzurum, Sivas ve Trabzon vilayetlerine de

Hollandalı diplomat Louis Constant Westenenk tayin edilmiştir. 25 Mayıs 1914 tarihinde Dâhiliye Nazırı Talat Paşa ve atanan müfettişler arasında müfettişlerin görev, tayin ve maaş gibi hususlarının belirlendiği bir sözleşme de imzalanmıştır.[109]

Osmanlı makamları tarafından Doğu Anadolu vilayetlerinde vazifelendirilecek müfettişlerin işlemleri tamamlanırken, İngiliz-Ermenistan Komitesi de konuya ilişkin faaliyetlerine devam etmiştir. 20 Mayıs 1914 tarihinde Avam Kamarası'nda bir toplantı düzenleyen komite, burada aldığı kararı İngiltere Hükümeti ile paylaşmıştır. Söz konusu kararda Doğu Anadolu vilayetlerinde görevlendirilecek müfettişlerin başarısının Avrupalı devletlerden göreceği desteğe bağlı bulunduğunu bildirmiş ayrıca İngiltere Hükümeti'nden mesele ile ilgilenen diğer Avrupalı devletlerle, etkin bir şekilde, ortak çalışmaya devam etmesini istemiştir. İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin vermiş olduğu bu önergeye bakıldığında, konuya ilişkin isteklerinin tekrar dile getirildiği ve İngiltere Hükümeti'ne bir çeşit baskı uygulandığı görülmektedir.[110]

Buna ek olarak, İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin milletvekili üyeleri tarafından Avam Kamarası'nda Doğu Anadolu'da tatbik edilecek ıslahata ilişkin görüşler bildirilmeye devam edilmiştir. Komite'nin kurucularından ve aynı zamanda en etkili isimlerinden biri olan Noel Buxton, 29 Haziran 1914 tarihinde konuya ilişkin olarak şu değerlendirmelerde bulunmuştur:[111]

"*Ermeni sorunu ile ilgili olarak, bu ülkede, üstlendiğimiz büyük sorumlulukların Türkiye'de yer alan bütün tâbi ırkların durumunu etkileyeceğine dair göz ardı edilemeyecek bir his vardı. Büyük Britanya Hükümeti'nin Ermeni reform planını desteklemesi sevindirici bir şeydir. Her ne kadar barış ve başarı için dua etseler de söz konusu reform planının yakın gelecekte Ermenilere herhangi bir güvenlik temin etmesi son derece ihtimal dışıdır. Biz, ışık hızı ile alınan bir kararla, büyük silah firmalarının Türkiye'de büyük miktarlarda siyasi imtiyaz almalarına izin vererek Türkiye'ye yardım etmeye karar verdik. Bununla birlikte, Türk İmparatorluğu'nun ömrünü ve saygınlığını uzatmak için aktif bir şeyler yapmanın zamanının gelip gelmediği çok ciddi bir şüphe konusu olabilir. Eğer bu ıslahat programı başarısızlığa uğrarsa olaylar çok hızlı bir şekilde büyük devletlerin müdahalesine kapı açacak bir duruma evrilebilir. Her ne pahasına olursa olsun, büyük devletlerin plana her türlü katkıda bulunmalarına izin verin, ancak plan başarısızlığa uğrarsa kendilerini müdahil olmakta*

[109] Nejla Günay, *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat Terakki ve Ermeniler,* s. 450
[110] "Between Ourselves", *Shields Daily News,* 21 Mayıs 1914, s. 2.
[111] "The Armenian Question", *The Guardian,* 30 Mayıs 1914, s. 5.

serbest bırakın. Büyük devletlerin siyasi ve ticari nüfuzları bu vahşi kısımlara şimdi olduğundan çok daha kısa bir sürede düzen getirecektir."

Noel Buxton'ın Avam Kamarası'nda Doğu Anadolu'da yapılacak ıslahat meselesine ilişkin görüşlerini açıklamasının ardından konu, komite üyeleri tarafından çeşitli platformlarda da dile getirilerek gündemde tutulmaya çalışılmıştır. 11 Temmuz 1914 tarihinde, Dışişleri ve silahlanma konularının görüşüldüğü bir toplantıya katılan İngiliz-Ermenistan Komitesi Başkanı Aneurin Williams, burada da Ermeni reformu meselesine dikkat çekmiş ve şu ifadelerde bulunmuştur:[112]

"*Bu mutsuz ülkede ne can ve mal güvenliği ne de kadının şerefi diye bir şey yoktur. İngiltere Hükümeti, Ermenistan'ın şu andaki vaziyetinden sorumludur çünkü sürekli Türkiye'yi desteklemeye devam etti ve bu bölgede uzun zamandan beri yapılması planlanan reformların hayata geçirilmesine yönelik hiçbir somut tedbir almadı. Bu konuya yalnızca, otuz yıldan fazla bir süredir konunun çözümüne engel olan İngiltere'nin çıkarları değil şerefi de dahil olmuştur. Dışişleri Bakanından bana konunun ciddi bir şekilde ele alınacağını belirten bir teminat vermesini talep ediyorum.*"

Ermeni reformu meselesine ilişkin şahsi görüşünü bu şekilde açıklayan İngiliz-Ermenistan Komitesi Başkanı Aneurin Williams, konuyu yakından takip etmeyi ve İngiltere Hükümeti'ne baskı yapmayı sürdürmüştür. 15 Eylül 1914 tarihinde Avam Kamarası'nda konuyu dile getiren Williams, Dışişleri Bakanı Grey'e Doğu Anadolu'da –kendisinin tabiri ile Ermenistan– gerçekleştirilecek reformlar ve bununla ilişkili olarak Bab-ı Ali tarafından istihdam edilen müfettişler hakkında bilgi talep etmiştir. Grey ise cevaben, kendisine müfettişlerin vazife yerlerine ulaştıklarını, bunun haricinde konu ile ilgili bir bilgisinin bulunmadığını söylemiştir.[113]

Grey'in konu hakkında kendisine verdiği cevaptan tatmin olmamış görünen Williams, iletişim halinde bulunduğu kaynaklardan Doğu Anadolu'da meydana gelen gelişmeleri takip etmeye devam etmiştir. Söz konusu kaynaklardan edindiği bilgiler ile Edward Grey'den aldığı bilgiler arasında bir uyuşmazlık olduğunu iddia eden Williams, 18 Eylül 1914 tarihinde Dışişleri Bakanı'na konunun açıklığa kavuşturulmasına yönelik isteğini dile getirdiği bir mektup yazmıştır. Williams'ın mektubunda şu ifadeler yer almıştır:[114]

[112] "Foreign Affairs – Trade Concessions and Armaments", *The Scotsman,* 11 Temmuz 1914, s. 14.
[113] *HC,* 15 September 1914, Volume: 66, Column: 875.
[114] *PRO, FO. 371/2116/51007,* Aneurin Williams to Edward Grey, September 18, 1914.

"*Salı günü Ermenistan ve oraya tayin edilen iki genel müfettişin mevcut durumu hakkında bana verdiğiniz yanıttan sonra, iki genel müfettişin görev yerlerine ulaştığı bilgisinin bu ülkenin önde gelen Ermenilerinden edindiğim bilgilere tamamen aykırı bulunduğu gerçeğini söylemeye cüret edebilir miyim? Kaynağa göre, genel müfettiş Hoff, birkaç hafta önce vazife bölgesine gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldı ancak kısa bir zaman içerisinde geri çağırıldı. Ermeni reformları şimdilik rafa kaldırıldı. Bir kaynak her iki başmüfettişin de vazifelerine son verildiğini bildiriyor. Ayrıca Türkiye'de bulunan bütün Hristiyan unsurların olası büyük bir katliama karşı tedirginlik içerisinde bulunduğu ve bu katliamların kabinede yer alan Türk bakanlarının, en azından bir tanesinin, yerleşik politikası haline geldiği bilgisini edindik. Elimize geçen bilgi, yüzlerce Ermeni'nin Türkler tarafından ilan edilen seferberliğe katılmamak için evlerini korunaksız bırakarak dağları kaçtığını ve hasadını toplamadığını gösteriyor. Buna ek olarak Van vilayetinde Türk jandarması ve Ermeni çeteciler arasında en az üç adet çarpışma meydana gelmiştir. Ayrıca Bitlis bölgesinde bir Kürt isyanının yaşandığını da duyduk. İki Türk komutan ya da eşkıya, geçen Mayıs ayında on yedi kadar Türk eşkıyanın Türk yetkilileri tarafından katledilmesini bahane ederek bir tür isyana giriştiler.*

Bu şekilde ortaya çıkan durumun ciddiyetini göz önünde bulundurarak, İstanbul'a bir telgraf çekmenizi rica edebilir miyim efendim? Bana ulaşan bilgilerin oldukça güvenilir olduğunu ve Salı günkü cevabınızın dayandığı kaynaktan daha etkin olduğunu düşünmekten kendimi alamıyorum."

Aneurin Williams'tan Dışişleri Bakanı Grey'e gönderilen mektubun içerisinde yer aldığı dosyanın üzerine düşülen notta şu ifadeler yer almıştır:[115]

"*Telgraf gönderebiliriz ancak Bay Williams'ın verdiği bilgi doğru olsa bile mevcut durumda hiçbir şey yapamayız.*"

Genel çerçevede, İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin Doğu Anadolu'da yapılması planlanan reforma ilişkin görüşlerini değerlendirecek olursak, bu hususun Avrupalı devletlerin yardımı ve kontrolü üzerinde gerçekleşmesinden yana bir tavır aldıklarını rahatlıkla belirtebiliriz. Osmanlı Devleti meseleyi İngiltere'nin yardımları ile çözmeye dayalı bir politika takip etmişse de bu hedefinde başarılı olamamış ve müdahalesinden en çok çekindiği Rusya'nın baskılarına boyun eğmek zorunda kalmıştır. Tüm bunlara rağmen, Osmanlı Devleti'nin 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanya ile bir müttefiklik antlaşması imzalayarak Birinci Dünya Savaşı'na dâhil olması, Doğu Anadolu'da yapılması planlanan oldukça tehlikeli bu ıslahatın önüne

[115] *PRO, FO. 371/2116/51007,* Foreign Office Minutes, September 18, 1914.

geçmiştir. Nitekim Osmanlı Devleti, 31 Aralık 1914 tarihinde bu antlaşmaları fesh ederek ıslahat mesesine son noktayı koymuştur.[116]

[116] Önder Kocatürk, *Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası: Sorunları Çözme Çabaları ve İlişkilerin Kopması,* İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 2013, s. 302.

İKİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SÜRECİNDE İNGİLİZ-ERMENİSTAN KOMİTESİ'NİN FAALİYETLERİ

2.1. İngiltere'nin Ermeni Politikası ve Komite

13 Temmuz 1878'de Almanya, Avusturya-Macaristan, Rusya, Fransa, İngiltere, İtalya Krallığı ve Osmanlı Devleti arasından imzalanan Berlin Antlaşması ile birlikte Ermeni meselesi, Batı diplomasisini en çok meşgul edilen konular arasında yer almaya başlamıştır. Özellikle İngiltere Hükümeti, söz konusu antlaşmanın imzalanmasından Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar gelen süreç içerisinde Ermeni meselesi hakkında Osmanlı Devleti'ne en çok baskı uygulayan hükümetlerin başında gelmiştir. İngiltere'nin Ermeni meselesine göstermiş olduğu bu yakın ilgi, Birinci Dünya Savaşı başladığı zaman da devam etmiş ve Ermeniler bağımsızlıkları konusunda kendileri ile iş birliği yapmayı ihmal etmemişlerdir. Ermeni Millî Delegasyonu Başkanı Bogos Nubar Paşa, 12 Kasım 1914 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanı Edward Grey'e iletilmek üzere kaleme almış olduğu yazısında, İtilaf Devletleri'nin Adana, Mersin ve İskenderun bölgelerine muhtemel bir çıkartma yapması durumunda, Ermenilerin de gönüllü alaylar/birlikler oluşturarak kendilerine yardımcı olabileceğini belirtmiştir.

İngiltere Dışişleri Bakanlığı ise Ermenilerden gelen bu yardım talebini memnuniyetle karşılamak ile birlikte, bu doğrultuda bir adım atmak için henüz erken olduğunu ve Rusya ile birlikte müşterek hareket etmenin daha doğru bir yaklaşım olacağını Bogos Nubar Paşa'ya bildirmiştir.[117] Ermeni Millî Delegasyonu Başkanı Bogos Nubar Paşa'nın Dışişleri Bakanlığı nezdindeki bu başarısız teşebbüsünün ardından, Amerika Ermeni Ulusal Savunma Komitesi de İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na aynı konuda müracaat etmiştir. Komite, Edward Grey'e ulaştırılmak üzere kaleme almış olduğu yazısında, Ermenilerin Çukurova (Kilikya) bölgesinde yaşanan çatışmaların başlangıcından itibaren İtilaf Devletleri'nin çıkarlarını desteklediğini ve Birinci Dünya Savaşı başlar başlamaz Ermenilerin gönüllü alaylar/birlikler oluşturarak Rusya ve Fransa ordularında çarpıştıklarını belirtmiştir.

[117] Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, s. 168-169.

Mektupta ayrıca İtilaf Devletleri'nin Çukurova (Kilikya) bölgesinde mukavemetli bir egemenlik kurmaları için öncelikle hangi noktaların işgal edilmesi gerektiğinden bahsederek, İngiltere ve Fransa hükümetlerinin kendilerine gerekli silah ve cephaneyi de temin etmesini istemişlerdir. Komite tarafından, Dışişleri Bakanı Edward Grey'e gönderilen mektubun içerisinde yer aldığı belge dosyasının üzerinde, planın daha önce kendilerine sunulan yardım planlarına kıyasla daha makul bulunduğu, ancak pratikte uygulanmasının mümkün olmadığı belirtilerek bu yönde herhangi bir adım atılmamıştır.[118]

Ermeni ileri gelenlerinin İngiltere Dışişleri Bakanlığı nezdindeki çalışmaları devam ederken konu, İngiliz-Ermenistan Komitesi üyeleri tarafından da gündeme getirilmiştir. Komite üyesi James Bryce, Dışişleri Bakanlığı'na başvurarak Rusya'nın koruması altında otonom bir Ermenistan Devleti'nin kurulması için harekete geçilmesini teklif etmiştir. Ayrıca Bryce, böylesi bir teklifin Ermenileri daha hırslı bir şekilde savaşmak için harekete geçireceğini ve Osmanlı Devleti ile savaş halinde bulunan İtilaf Devletleri'ne de maddi yardım sağlayabileceğini öne sürmüştür. Ancak bu teklif, dönemin Savaş Bakanı Lord Kitchener tarafından belirli askeri mazeretler öne sürülerek reddedilmiştir.[119]

James Bryce'ın yukarıda belirtilen görüşlerine karşıt olarak, Komite Başkanı Aneurin Williams da Dışişleri Bakanlığı nezdindeki çalışmalarına kaldığı yerden devam etmiştir. 3 Nisan 1915 tarihinde, Dışişleri Bakanı'na bir mektup yazan Williams, Ermenilerin yalnızca Rusya'nın insafına terk edilecekleri için endişe duyduklarını belirterek, diğer büyük devletlerin de –özellikle İngiltere'nin– kendilerini korumaya yönelik adımlar atmasını beklediklerini söylemiştir. Ayrıca Ermenilerin bölgelerinde azınlık statüsünde bulunduklarını ve bağımsız bir Ermenistan Devleti için çalışmadıklarını da sözlerine eklemiştir.[120] Aneurin Williams'tan gelen mektubun içerisinde bulunduğu belge dosyasının üzerinde cevap niteliği taşıyan şu ifadeler yer almaktadır:[121]

[118] *PRO, FO. 371/2485/41444,* Armenian National Defence Committee of America to Edward Grey, U.S.A., March 23, 1915.
[119] Salahi R. Sonyel, "Turco-Armenian Relations and British Propaganda During the First World War", *Belleten*, C.LVIII, S.222, Ankara, 1994, s. 414.
[120] *PRO, FO. 371/2485/40247,* Aneurin Williams to Foreign Office, April 6, 1915.
[121] *PRO, FO. 371/2485/40247,* Foreign Office Minutes, April 10, 1915.

"*Bu soruyu 14 Nisan'a kadar Ermenistan için tasarlanan geleceğe ilişkin kesin bir fikre sahip olabileceğimiz umuduyla bekletiyordum. Bu haliyle, korkarım ki, Bay Williams'ı fazla tatmin edemeyeceğiz.*"

İngiltere Dışişleri Bakanlığı nezdinde yaptığı bu teşebbüsle yetinmeyen İngiliz-Ermenistan Komitesi, yeniden Edward Grey'in kapısını çalmıştır. Aneurin Williams, bu ziyaretinde Paris'te bulunan Ermeni Komitesi Sekreteri Arşak Çobanyan'ın Doğu Anadolu bölgesinde gerçekleşebilecek olası bir Rus ilhakı hakkındaki görüşlerini yazdığı mektubunu kendisine iletmiştir.[122] Dışişleri Bakanlığı'ndan 17 Nisan 1915 tarihinde tarafına bildirilen cevapta ise Edward Grey'in konu ile alakadar olacağı yazılmıştır.[123]

Williams'ın Ermenilerin geleceği ile ilgili yaptığı teşebbüsler, Avam Kamarası'nda da devam etmiştir. 14 Nisan 1915 tarihinde hükümetine savaşın sonunda Rusya'nın Polonya'ya vaat ettiği gibi bir idari düzenlemenin İngiltere tarafından Asya Türkiye'sinde tatbik edilip edilmeyeceğini sormuştur. Williams'ın bu sorusunu cevaplandıran Dışişleri Bakan Yardımcısı Neil Primrose, İngiltere Hükümeti'nin Asya Türkiye'sinde yaşayan Ermenilerin geleceğini göz önünde bulunduracağını, ancak bu noktada gelecekte yapılacak düzenlemelere ilişkin herhangi bir bilgi veremeyeceğini söylemiştir.[124]

İngiliz-Ermenistan Komitesi bu süreçte Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda İngiltere Hükümeti'nden Asya Türkiye'sinde yaşayan Ermeniler için atılacak somut adımları belirlemesini istemesine rağmen, İngiltere Hükümeti meseleye kendileri kadar ciddi bir şekilde yaklaşmamış ve Ermeniler ile alınacak kesin kararlarda müttefiki Rusya'nın daha ön planda yer almasını tercih etmiştir. Nitekim İngiltere Hükümeti, 23 Ekim 1916 tarihinde diğer ortakları ile birlikte imzaladığı Skyes-Picot-Sazanov Antlaşması çerçevesinde üzerinde Ermenilerin yaşadığı toprakları Rusya ve Fransa'nın genişleme sahası olarak kabul etmiş ve Ermenilerin geleceğini de onlara havale etmiştir. İngiliz-Ermenistan Komitesi ise hükümetlerinin bu yaklaşımına sıcak bakmamış ve kendilerini Ermenilerin geleceği konusunda aktif bir rol üstlenmeye davet etmiştir.[125]

---

[122] *PRO, FO. 371/ 2485/43561,* Aneurin Williams to Foreign Office, April 13, 1915.
[123] *PRO, FO. 371/2485/43561,* Foreign Office Minutes, April 17, 1915.
[124] "Armenian Autonomy", *The Times,* 15 Nisan 1915, s. 14.
[125] Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih 1789-2012,* s. 611-612.

2.2. Sevk ve İskân Kanunu ve Komite'nin Kanuna Yönelik Tepkileri

Balkan Savaşları'nın Osmanlı Devleti için deyim yerindeyse bir hezimetle ile neticelenmesi, Berlin Antlaşması'nın imzalanmasının ardından Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerin bağımsızlıklarına kavuşmalarını kendilerine düstur edinen Ermeni Komitelerinin faaliyetlerine hız vermesine sebep olmuştur. Osmanlı Devleti'nin içerisine düştüğü bu vahim vaziyetten olabildiğince istifade etmenin yollarını arayan Ermeni Komiteleri, –özellikle Taşnak ve Hınçak Komiteleri– Rusya ile iş birliği yapmaya başlamışlardır. Ermeni Komitelerinin Rusya ile yaptığı bu iş birliğinin altında yatan temel güdü ise Rusya'nın kendilerine Doğu Anadolu'da bağımsız olmasa bile en azından özerk bir Ermenistan Devleti bahşedeceği beklentisiydi. Buna karşın Rusya'nın bir kısım politikacıları bu fikre şiddetle karşı çıkmış ve bu durumun Rus Ermenistan'ı üzerinde olumsuz bir tesir meydana getirebileceği görüşünü savunmuşlardır.[126]

Balkan Savaşları'ndan kısa bir süre sonra Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması, Ermeni Komitelerinin uzun süredir arayışında oldukları bağımsızlık fırsatını ayaklarına getirmiştir. İkinci Meşrutiyet'in başlangıcından itibaren askeri düzeyde yapmış oldukları hazırlıklarını tamamlayan bu komiteler, Rusya için çok önemli bir kaynağı teşkil edecek vaziyete gelmişlerdi. Komitelerin toplamış oldukları gönüllü askerlerin bir kısmı Rus ordusu saflarında hizmet verirken, bir kısmı da çeteler teşkil ederek Ruslarla beraber Osmanlı Devleti'nin Doğu vilayetlerini işgal etmişlerdir. 21 Ocak 1914 tarihinde başlayan Sarıkamış Harekâtının başarısızlık ile sonuçlanmasının ardından, Doğu Anadolu'da üstünlük Rus ordularına geçmiş ve Osmanlı Devleti de bu bölgelerde ortaya çıkan ayaklanmalar karşısında etkin tedbirler almak zorunda kalmıştır.[127] Bu bağlamda Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, 9 Mayıs 1915 tarihinde Van ve Bitlis valilerine gönderdiği şifre yazıda mezkûr vilayetlerde iskân eden Ermenilerin, savaş bölgelerinin dışına çıkarılmasını istemiştir.[128] İlerleyen süreçte isyanların artarak devam etmesi ve tehlikeli bir hâl alması üzerine Talat Paşa, 26 Mayıs 1915 tarihinde Sadaret makamına bir tezkere yazarak tarihimize Sevk ve İskân Kanunu olarak geçen kararların altyapısını hazırlamıştır. Talat Paşa'nın hazırlamış olduğu söz konusu

[126] Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri,* s. 53-56.
[127] Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri,* s. 57-63.
[128] Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917,* Ankara, Cedit Neşriyat, 2020, s. 57-59.

tezkereden sonra Sevk ve İskân Kanunu çıkarılmıştır. Dört madde halinde yazılan bu kanun içerisinde şu hususları barındırmaktadır:[129]

"*Madde 1. Sefer zamanında ordu, kolordu ve tümen komutanları ile bunların vekilleri ve müstakil bölge komutanları halk tarafından herhangi bir şekilde hükümetin emirlerine, ülkenin savunmasına ve emniyetin sağlanmasına dair yapılan düzenlemelere karşı muhalefet ve silâhla saldırma ve karşı koyma görürlerse, derhal askeri güçlerle en şiddetli şekilde cezalandırmaya, saldırı ve karşı koymayı tamamen ortadan kaldırmaya yetkili ve zorunludur.*

Madde 2. Ordu, müstakil kolordu ve tümen komutanları askeri nedenlerle veya casusluk ve hainliklerini hissettikleri köyler ve kasabalar ahalisini tek tek veya toplu olarak diğer yerlere sevk ve iskân ettirebilirler.

Madde 3. Bu kanun yayın tarihinden itibaren geçerlidir.

Madde 4. Bu kanunun uygulanmasından Başkomutanlık vekili ve Harbiye Nazırı (Savaş Bakanı) sorumludur."

Osmanlı Devleti'nin Sevk ve İskân Kanunu'nu hazırlaması ve yürürlüğe koyması, uzun süredir Ermenileri politik birer malzeme haline getiren, İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin dikkatinden kaçmamıştır. Komite'nin etkili bir üyesi konumunda bulunan James Bryce, 28 Haziran 1915 tarihinde Avam Kamarası'nda yaptığı bir konuşmada, Dışişleri Bakanı Grey'e Bitlis, Diyarbakır, Muş ve Zeytun vilayetlerinde gerçekleştirilen "Ermeni katliamlarından" İngiltere Hükümeti'nin haberdar olup olmadığını ve bazı bölge sakinlerinin Orta Küçük Asya'ya ve Mezopotamya'ya toptan sürüldüklerine dair raporların gerçek olduğu varsayılarak, buna yönelik İngiltere Hükümeti'nin geriye kalan Hristiyan vatandaşları korumak adına herhangi bir adım atıp atmayacağını sormuştur.[130] Grey ise soruya cevaben, İngiltere Hükümeti'nin söz konusu işlenen suçlara dair tepkisini diğer müttefikleri ile birlikte 24 Mayıs 1915 tarihli ortak notada verdiklerini ve şu aşamada herhangi bir somut adım atmayacaklarını kendisine bildirmiştir.[131]

James Bryce'ın Avam Kamarası nezdindeki bu teşebbüsünün ardından aynı konu, Komite Başkanı Aneurin Williams tarafından da dile getirilmiştir. 19 Eylül 1915 tarihinde Ermeni meselesine ilişkin İngiliz basınına bir demeç veren Williams, Türk Hükümeti'nin durdurulmaması halinde Asya Türkiye'sindeki Ermenilerin birkaç hafta

[129] Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, s. 64.
[130] *PRO, FO. 371/2488/108070,* Foreign Office Minutes on Parliamentary Question, July 28, 1915.
[131] *PRO, FO. 371/2488/108070,* Edward Grey to James Bryce, August 15, 1915.

içerisinde tamamen katledileceğini beyan etmiştir. Aynı zamanda bu konuda Alman Hükümeti'ne bir çağrıda bulunarak kendileri tarafından atılacak bir adımın söz konusu katliamları durdurabileceğini söylemiştir.[132]

Buna ek olarak bilgi edindiği kaynaklardan aldığı duyumlara ilişkin bir değerlendirme daha yapan Aneurin Williams, şu hususlardan da bahsetmiştir:[133]

"*...Bu, herhangi bir askeri avantajı feda etme meselesi değildir. Yaşlı erkekleri, kadınları ve çocukları yok ederek ne gibi bir avantaj elde edilebilir?*

Bir hesaba göre 600.000'den fazla Ermeni ya öldürülmüş ya da zorluklardan dolayı ölmüştür. Çölde hedeflerine ulaşanlar, yaşamlarını sürdürecek çok az şey bulabiliyorlar. Yaklaşık 250.000 kişi Rusya'ya kaçtı ve diğerleri zorla götürülmeye direniyor. Bazı yerlerde yerel Müslümanların insancıllığı henüz bu korkunç politikanın uygulanmasını engellemiştir ancak yardım bir an önce gelmelidir yoksa 1.500.000 Türk Ermeni'sinden sadece mülteciler hayatta kalacaktır."

İngiliz-Ermenistan Komitesi Başkanı Aneurin Williams'ın Ermeni meselesi ile ilgili İngiliz basınına verdiği bu demeçten sonra komite üyesi James Bryce, Amerika merkezli Associated Press'e bir demeç vermiş ve bu şekilde Ermeni meselesi, Amerika Birleşik Devletleri kamuoyunda da tanıtılarak savaşta kendisinin desteği alınmak istenmiştir. Bryce yazısında, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından kısa bir süre sonra Türk Hükümeti'nin Ermeni vatandaşlarını sistematik bir katliama tâbi tuttuğunu, bu hususun mutlaka Amerika Birleşik Devletleri tarafından bilinmesi gerektiğini ve Almanya'nın bu vahşete son verebilecek tek devlet olduğunu ifade etmiştir.[134]

Amerikan basınına Ermeni meselesine ilişkin görüşlerini aktaran İngiliz-Ermenistan Komitesi üyesi James Bryce, basın ve yayın organlarının yanı sıra, diplomatik kanallarla da Amerika Birleşik Devletleri'nin dikkatini Ermenileri ilgilendiren meselelere çekmeye çalışmıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nin İngiltere Büyükelçisi Walter Hines Page'i arayarak Küçük Asya'daki Ermenilerin durumu hakkında bilgi veren Bryce, Osmanlı Hükümeti'nin Sevk ve İskân Kanunu'nu ilan etmesinden itibaren Ermenilerin durumunun daha da kötüye gittiğini ve Amerika'nın onlara yardım etmediği takdirde Suriye'nin çorak arazilerinde açlıktan hayatlarını

[132] "Pleads for American Help", *The Washington Post,* 19 Eylül 1915, s. 1.
[133] "Of No Military Advantage", *The Washington Post,* 19 Eylül 1915, s. 1.
[134] "Bryce Make Appeals", *The Wekafield Republican,* 23 Eylül 1915, s. 7.

kaybedeceklerini söylemiştir. Büyükelçi Page ise kendisine cevaben konu hakkında derhal Amerikan Hükümeti'ni bilgilendireceğini bildirmiştir.[135]

Amerika Birleşik Devletleri'nin Büyük Britanya Büyükelçisi Walter Hines Page ile Ermeni meselesi hakkında görüşen James Bryce, Ermeni meselesini uluslararası gündemde tutmaya yönelik çalışmalarına kaldığı yerden devam etmiştir. 22 Şubat 1916 tarihinde İtilaf Devletleri üyesi ülkelerin temsilcileri savaşın gidişatını tartışmak üzere Paris'te bir araya gelmişlerdir. Bu toplantıda Büyük Britanya Hükümeti'ni James Bryce temsil etmiştir.[136] Müttefiki Rusya'nın Erzurum'u ele geçirmesinden dolayı duyduğu memnuniyeti diğer ülkelerin temsilcileri ile paylaşan Bryce, Ermenilerin sözde içerisinde düştüğü vahim durumu da anlatarak müttefikleri arasında bir çeşit kamuoyu oluşturma hedefini gütmüştür.[137]

Amerika Birleşik Devletleri ve diğer İtilaf Devletleri nezdindeki teşebbüslerini bu şekilde nihayete erdiren James Bryce, 13 Nisan 1916 tarihinde gerçekleştirilen komite toplantısına katılarak birtakım değerlendirmelerde bulunmuştur. Toplantıda, komite üyelerinin İngiliz kamuoyunu Ermeni meselesi hakkında bilgilendirmek için olayları yakından takip etmeye devam etmesi gerektiğini ancak hem bireysel hem de topluca, Türk istihbaratına ulaşacak herhangi bir şey söylememeye ve yayınlamamaya dikkat etmesi gerektiğini söylemiştir. Nitekim bu durumun Ermenilerin imhasını tamamlamak üzere harekete geçen Türklerin yeni olaylar tertip etmesine zemin hazırlayabileceğini de sözlerine eklemiştir.[138]

James Bryce'ın Amerika Birleşik Devletleri nezdinde Ermenilere ilişkin yaptığı temasların ardından İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin üyelerinden biri olan Rahip Harold Buxton, aynı yılın Mayıs ayında Doğu Anadolu vilayetlerindeki köylere yardım çalışmalarına katılmak için bir seyahate çıkmıştır. Üç aylık bir dönem içerisinde bu seyahatini tamamlayan Buxton, nihayetinde Londra'ya ayak bastıktan sonra İngiliz basınına gezisinde elde etmiş olduğu izlenimleri aktaran bir demeç vermiştir. Demecinde, Ermeni tehcirinin Almanya'nın kışkırtmasıyla gerçekleştirildiğine dair olan iddialarla ilişkin soruyu ise şu cümlelerle cevaplandırmıştır:[139]

---

[135] "Bryce Asks America to Succour Armenians", *The New York Times,* 26 Ocak 1916, s. 1.
[136] "Franco-British Chiefs Discuss War To-Day", *The Sun,* 22 Şubat 1916, s. 3.
[137] "Bryce Trust America", *The New York Times,* 23 Şubat 1916, s. 1.
[138] *British Armenia Committee (BAC) Minutes,* Oct. 1915-Feb. 1921, 13 April 1916.
[139] "Armenians Dying in Prison Camps", *The New York Times,* 21 Ağustos 1916, s. 5.

"*Söyleyebileceğim tek şey, Alman Hükümetinin katliamları durdurmak için hiçbir şey yapmadığıdır. Tüm bu olaylar sırasında İstanbul'da Alman nüfuzu en üst düzeydeydi ve Küçük Asya'daki tüm önemli merkezlerde Alman Konsolosları görev başındaydı. Ayrıca halk, kendi haline bırakıldığında daha çok ani öfke patlamaları ile hareket eden Türklerden beklenmeyecek bir metodik titizlikle süpürüldü.*

Amerikalı bir misyonerden, bazı Alman Konsoloslarının Ermeni halkı için ellerinden geleni yaptıklarına dair kanıtlar aldım. Örneğin, Erzurum'daki Alman Konsolosu, İstanbul'daki Büyükelçisine tehcir kararını şiddetle protesto eden bir telgraf çekmiş. Kendisine şu şekilde bir cevap verilmiştir; Türkiye'nin iç işlerine karışamayız.

İngiltere'de yayınlanan kayıplar konusunda herhangi bir abartı olduğunu sanmıyorum. Ermeni ırkının sayısı 4.000.000'un üzerindedir ve bunların 2.000.000'u Türk Ermenileridir ve bunların belki de 1.000.000'u tehcir edilmiş ve 500.000'i katledilmiştir.

Sadece 2.000.000'u dağlara ve oradan da Rus topraklarına kaçabilmiştir. Halep ve Musul arasındaki toplama kamplarında ve Mezopotamya'nın komşu bölgelerinde, Türkiye'nin kaderlerine hükmetmeye devam ettiği yüz binlerce kişi var.

Bu hatırı sayılır nüfusa erişimimiz yok ve hala tehlike altındalar. Gelen raporlara göre hastalık, kıtlık, her türlü yoksunluk, saldırı ve cinayetle harap oluyor ve bunların hepsi kurbanlar arasında yüksek ölüm oranı anlamına geliyor."

İngiliz-Ermenistan Komitesi üyesi Rahip Harold Buxton'ın yukarıdaki ifadelerini incelediğimiz zaman bu ifadelerin hiçbirinin gerçekleri yansıtmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Özellikle Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Ermenilerin sayısının tarihin hiçbir döneminde kendisi tarafından iddia edilen rakamlara ulaşmadığı da bilinen bir gerçektir. Doğu Anadolu vilayetlerinde yaşanan tehcir hadisenin, Büyük Britanya ve Amerika Birleşik Devletleri kamuoylarına bu şekilde lanse edilmesinin temel sebebi, İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı'nı yapmasını haklı gerekçelere dayandırmak ve savaşa Amerika Birleşik Devletlerini de dâhil etmektir. Nitekim bu doğrultuda İngiliz-Ermenistan Komitesi üzerine düşen vazifeyi hakkıyla yerine getirmiş ve Amerika Birleşik Devletleri 2 Nisan 1917 tarihinde İttifak Devletlerine savaş ilan ederek Birinci Dünya Savaşı'na katılmıştır.[140]

Amerika Birleşik Devletleri'nin İttifak Devletlerine savaş ilan etmesinden iki gün sonra, 1915 yılında tehcire tâbi tutulan Ermenilere yardım etmek üzere ABD'de

[140] Kadir Kasalak, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı-ABD İlişkileri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi,* C.XIV, S.55, Ankara, 2014, s. 117.

tesis edilen Ermeni ve Suriyeliler için Amerikan Yardım Heyeti'ne bir telgraf çeken James Bryce, burada da Osmanlı Hükümeti'nin yöneticileri hakkında çok çarpıcı ve gerçeğe dayanmayan ifadelerde bulunarak, heyetin Osmanlı Devleti hakkında yanlış bir algıya kapılmasına hizmet etmiştir. Bryce, çektiği telgrafta şu hususlardan bahsetmiştir:[141]

"*Ermenilere yönelik katliamlar, Türk yönetici sınıfının Muhammed'in mezhebi dışındaki tüm mezhep ve dinleri imparatorluktan silme arzusundan kaynaklanmaktadır. Son katliamlar sırasında herhangi bir Hristiyan ne zaman Müslüman olsa canı bağışlanıyordu. Birçok Hristiyan çocuk Müslüman olarak yetiştirilmek üzere ailesinden koparıldı. Binlerce Hristiyan Ermeni kız pazarlarda satıldı ya da Türk subaylarına verilmek üzere Türk haremlerine kapatılarak Müslüman olmaya zorlandı. Ama daha binlerce Ermeni kadın ve erkeğe Mesih ve Muhammed arasında bir seçim yapmaları teklif edildi ve Muhammed'i reddettiklerinde hemen vuruldular ya da boğuldular. Günler boyunca bu şekilde can veren Hristiyan kadınların cesetlerinin Fırat'ta yüzdüğü görüldü. Şüphesiz bu acı çeken ulusun kalıntıları, Amerika'daki Hristiyanlara bu şehit ölümleri aracılığıyla yaptıkları merhamet ve yardım çağrısından daha güçlü bir çağrı yapamazdı. Artık sadece yardım eli uzatılabilecek birkaç Ermeni kaldı. Bu da hala çok acı çeken Ermenilerdir.*"

Komite üyesi James Bryce'ın Amerika Birleşik Devletleri'nde faaliyet gösteren özel bir yardım kuruluşu nezdindeki bu teşebbüsünün ardından Sevk ve İskân Kanunu, Komite Başkanı Aneurin Williams tarafından İngiliz basınında tekrar dile getirilerek meydana gelen hadisenin yankıları canlı tutulmak istenmiştir. Kanun hakkında İngiliz basınına verdiği bir önceki demecinde yer alan ifadelerini yineleyen Williams, Türk Hükümeti'nden ziyade Almanya'ya da meydana gelen hadiseler için önemli bir pay biçmiştir:[142]

"*Türkler birkaç yıldır Ermenileri Batılı güçlere yakın bir sempati içerisinde görüyorlar. Ermeniler bir dereceye kadar Doğululardan çok Batılılara benziyorlar, özellikle de eğitim aldıklarından ve Amerikalı meslektaşlarıyla temas kurduklarından beri. Savaşın başında Türkler, reformlar için feryat ettiklerini ve Türk Hükümeti üzerinde baskı oluşturmak için Ermenilerin batılı güçlerden destek istediklerini bildiklerinden, Batılı güçlere gizlice sempati duyduklarının sonucuna vardılar. Bu çok haksızdı, çünkü Ermeniler her zaman Türk vatandaşı olarak görevlerini yapmış, orduda hizmet etmiş ve onlar için iyi savaşmışlardı.*

[141] "Desire to Erase All Religions", *The Ohio Country News,* 4 Nisan 1917, s. 7.
[142] "To Help Armenian Refugees", *The Observer,* 9 Aralık 1917, s. 14.

Meydana gelen katliamlar ve tehcir Türklerin talihinden doğmuştur. Tehcirin bu özel amacı Pan-Turanist ideolojiyi hayata geçirmekti. Ermenistan'ın batısında, Küçük Asya'da yaşayan Türkler, Ermenistan'da yaşayan diğer Müslüman ırklara çok benzemektedirler. Bu nedenle –muhtemelen Almanya'dan kaynaklanan– amaçları Ermenileri ortadan kaldırmak ve Türklerle diğer akraba Müslümanları bir araya getirmekti. Tehcir, Türklerin örgütlenme gücünün çok ötesinde, büyük ölçekte ve sistematik bir şekilde gerçekleştirilmiştir ve insanı Almanlar tarafından örgütlendiği sonucuna götürmektedir çünkü onlar tarafından hoş görülmüş ve hatta yardım edilmiştir.

Tehcir ve katliamlar başlamadan önce, Türkiye topraklarında muhtemelen iki milyon Ermeni vardı. Belki de bir milyonu öldürülmüştür. Çeyrek milyonu Rus Kafkasya'sına, elli bini İran'a kaçmış olabilir ve belki de Halep ve tehcir edildikleri bölgelerde sefil bir durumda yaşayan bir milyonun dörtte biri kadar Ermeni olabilir. Ancak tüm bu rakamlar sadece yaklaşık değerdedir. %50'sinden bile emin olunamaz. Örneğin bizim canlı kabul ettiğimiz insanların çoğu hayatlarını kaybettiler. Ulusların Asurlular ve diğerleri gibi kategorize edildikleri dönemlerde bile muhtemelen hiçbir zaman bu kadar korkunç bir sürgün ve buna eşlik eden katliamlar yaşanmamıştır..."

İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 27 Mayıs 1915 tarihinde ilan edilen Sevk ve İskân Kanunu'ndan sonra yapmış olduğu çalışmaları değerlendirecek olursak, bu çalışmaların Osmanlı Devleti'ni Amerika Birleşik Devletleri ve Büyük Britanya kamuoyları gözünde karalamaya yönelik yapıldığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Komite üyeleri, özellikle basına vermiş oldukları demeçlerinde, tehcir sonrası hayatını kaybeden Ermenilerin sayılarını abartılı rakamlarla verirken Türklerin kayıplarından hiçbir şekilde bahsetmemişlerdir. Aynı zamanda, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin müttefiki konumunda bulunan Almanya'yı tehcir hadisesinin sorumlusu olarak ilan ederek kendisine karşı bir çeşit karalama kampanyası yürütmüşlerdir.

2.3. Bolşevik İhtilâli (1917) ve Komite'nin Ermenilerin Geleceğine İlişkin Düşünceleri

23 Ekim 1916 tarihinde müttefikleri Rusya ve Fransa ile birlikte Skyes-Picot-Sazanov Antlaşması'nı mühürleyen İngiltere Hükümeti, antlaşma uyarınca üzerinde Ermenilerin yaşadığı Çukurova (Kilikya) ve Doğu Anadolu bölgelerini müttefiklerinin genişleme sahası olarak kabul etmiş dolayısıyla da Ermenilerle ilişkili meselelerde son

sözü onlara bırakmıştır.[143] Ancak 1917 yılının Mart ayında Rusya'da meydana gelen siyasi gelişmeler ve onu takip eden Bolşevik İhtilâli, İngiltere'nin Ermenilerle olan ilişkilerini yeniden gözden geçirmesine sebep olmuştur. 2 Mart 1917 tarihinde Rus Çarı II. Nikola'nın tahttan indirilmesi ve Kerenski Geçici Hükümeti'nin kurulması, Birinci Dünya Savaşı'nın kaderini önemli ölçüde etkilemiştir. Her ne kadar Kerenski Geçici Hükümeti, Rusların müttefiklerine vermiş oldukları taahhütleri yerine getireceğini ve müttefikler arasında yapılan antlaşma ve sözleşmelere bağlı kalınacağını taahhüt etmesine rağmen, işler İngiltere ve Fransa'nın beklediği şekilde yürümemiştir. Mart İhtilâli'nden itibaren Rus orduları, tecrübe ettiği siyasi ve ekonomik açmazlar neticesinde savaşma azmini yitirmeye başlamıştır.[144]

Buna ek olarak, 26 Ekim 1917 tarihinde Kerenski Geçici Hükümeti'nin devrilmesi ile birlikte Rusya'da iktidara, Lenin'in başında bulunduğu Bolşevik Partisi geçmiştir. İktidara gelir gelmez, İttifak Devletleri ile olan savaşı sona erdirme kararlılığını gösteren Bolşevik Hükümeti, 27 Ekim 1917 tarihinde *Barış Dekreti* ilan ederek İttifak Devletleri'nin hiçbir arazi ilhakı ve tazminat talep etmeksizin kendileri ile barış antlaşmaları imzalamalarını talep etmiştir. 3 Mart 1918 tarihinde bütün İttifak Devletleri ile Brest-Litowsk Antlaşması'nı imzalayan Bolşevik Hükümeti, nihayetinde bu antlaşma ile birlikte Birinci Dünya Savaşı'nın dışında kalmıştır.[145]

Rusya'nın Bolşevik İhtilâli neticesinde savaş dışı kalması, İngiltere'nin hem Kafkasya bölgesinde önemli bir müttefikini kaybetmesine sebep olmuş hem de Hindistan'a giden sömürge yollarının rakibi saydığı devletlerin eline geçmesi için önemli bir fırsatın meydana gelmesine yol açmıştır. Buna ek olarak Kafkasya bölgesi, zengin maden ve kömür kaynaklarının yer aldığı bir coğrafya olarak, İngiltere için azami derecede önemli bir bölgeyi oluşturuyordu. Bundan dolayı İngiltere Hükümeti, bu kazanımları tehlikeye atmamak ve İttifak Devletleri'nin bölge üzerinde herhangi bir egemenlik kurmasını engellemek için çeşitli çareler düşünmeye başlamıştır. Bu noktada kendi çıkarlarına hizmet edecek unsuru da Ermeniler olarak belirlemiştir.[146]

---

[143] Durdu Mehmet Burak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-İngiliz İlişkileri (1914-1918),* Ankara, Babil Yayıncılık, 2004, s. 79-81.
[144] Kaya Tuncer Çağlayan, *British Policy Towards Transcaucasia 1917-1921,* Istanbul, The ISIS Press, 2004, s. 14-16.
[145] Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923),* s. 239-240.
[146] Kaya Tuncer Çağlayan, *British Policy Towards Transcaucasia 1917-1921,* s. 31-34.

Rus Genel Karargâhındaki İngiliz Misyonu Başkanı General Baker, 15 Ekim 1917 tarihinde Savaş Bakanlığı'na gönderdiği telgrafında, Rus ordusu içerisinde yer alan 150 bin Ermeni askerden 35 bininin Kafkas cephesinde vazifeli olduğunu ifade ederek, İngiliz savaş amaçları doğrultusunda kullanılmak üzere bu sayının artırılmasını öngördüğünü bildirmiştir.[147]

General Barter'dan gelen bu telgrafı 20 Ekim 1917 tarihinde cevaplandıran İngiliz Genel Kurmay Başkanı William Robertson, Kafkasya ve Kuzey İran'daki Rus kuvvetlerine mümkün olan en erken zamanda Ermenilerin dâhil edilmesi için Savaş Bakanlığı'nın elinden gelen her şeyi yapması gerektiğini belirterek, bu konuda kendisi ile hemfikir olduğunu beyan etmiştir. Buna ek olarak Ermenilerin, Kafkasya'da Rus ordularının çözülmesini ve Türkler tarafından yapılan Pan-Turanist propagandanın yayılmasını kontrol altında tutmak noktasında yardımına başvurulabilecek önemli bir unsur olduğunu da sözlerine eklemiştir.[148] 15 Ekim 1917 tarihinde Ermenileri, İngiliz savaş amaçları doğrultusunda kullanmak üzere girişimlerde bulunan İngiliz yetkili makamları, yine bu doğrultuda yaptığı çalışmaları 20 Aralık 1917 tarihine kadar sürdürerek kendilerinden bir şekilde yararlanma yolunu seçmiştir.[149]

Ermenilerin İngiliz savaş amaçları doğrultusunda kullanılmasına yönelik gelişmelerin cereyan ettiği sıralarda konu, hiç şüphesiz, İngiliz-Ermenistan Komitesi tarafından da gündeme getirilmiştir. Komite Başkanı Aneurin Williams, 4 Aralık 1917 tarihinde İngiltere Dışişleri'nden Robert Cecil'e yazdığı mektubunda, Kafkasya bölgesindeki Türk sınırını korumak ve burada meydana gelebilecek olası bir Müslüman-Türk ayaklanmasının önüne geçebilmek için İngiltere'nin Ermenilere yardım etmesi gerektiğini vurgulamıştır.[150] Buna ek olarak Williams, İngiltere Hükümeti'nin Ermenilere ne şekilde yardım etmesi gerektiğine dair olan İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin görüşlerini de Robert Cecil ile paylaşmıştır. Üç madde halinde sıralanan bu görüşler aşağıdaki hususlardan oluşmaktadır:[151]

"*1. Kürt saldırılarına karşı kendilerini savunabilmeleri için, özellikle geri dönen ya da yıkılmış evlerine ve köylerine dönen mülteciler olmak üzere, sivil ve sağlıklı Ermeni*

[147] *Public Record Office (PRO), Cabinet Office Documents (CAB). 24/39/47,* General Barter to C.I.G.S, War Office, October 15, 1917.
[148] *PRO, CAB. 24/39/47,* William Robertson to C.I.G.S, War Offfice, October 20, 1917.
[149] Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923),* s. 247-266.
[150] *PRO, FO. 371/3062/231202,* Aneurin Williams to Lord Robert Cecil (Foreign Office), December 4, 1917.
[151] *PRO, FO. 371/3062/231202,* Aneurin Williams to Lord Robert Cecil (Foreign Office), December 4, 1917.

erkeklere silah sağlanmalıdır. Ermeniler gibi tüm adamlarıyla savaşa girmemiş olan Tatarlar, şu anda silah satın alma konusunda çok daha iyi durumdalar ve bunu büyük ölçüde Rus asker kaçaklarından yapıyorlar.

2. Antranik ve diğerleri gibi tanınmış Ermeni gerilla liderlerine, Türk-Alman ajanları tarafından örgütlenen Kürt çetelerini avlamak, dağıtmak veya silahsızlandırmak amacıyla gezici gönüllü birlikler oluşturmaları için başvurulmalıdır. Kafkasya'da, birçoğu savaş deneyimi olan ve Kürtlere karşı gerilla operasyonları için uygun bulunacak 30.000 kadar Türk-Ermeni sağlam erkeğin mevcut olduğuna inanılmaktadır. Alınan raporlara göre çok sayıda deneyimli ve güvenilir lider de mevcuttur. Bu komite ayrıca, işgal altındaki vilayetlerde herhangi bir öneme sahip Ermeni nüfusunun bulunduğu tüm merkezlerde (Bayazıt (Doğubayazıt), Eleşkirt, Erzurum, Erzincan vb.) şu anda Van'da olduğu gibi küçük yerel milis güçlerinin oluşturulmasını şiddetle tavsiye etmektedir. Bu nispeten küçük bir maliyetle gerçekleştirilebilir -bu daha çok bir örgütlenme ve tüfek ve cephane tedariki meselesidir- ve halkı Kürt saldırılarından korumak ve Kürtlere karşı operasyonlarında, çağrıldıklarında, gezici gruplara yardım etmek gibi çifte amaca hizmet edecektir. Bu yerel milis birlikleri, yeni Ermenistan'da düzgün bir şekilde örgütlenmiş bir jandarma gücü için değerli bir çekirdek oluşturacaktır.

3. İngiliz, Fransız ve Amerikan Hükümetleri tarafından, Ermeni askerlerinin Ermeni cephesinde toplanmasına, teçhizat ve iaşelerine yardımcı olmak amacıyla özel bir miktar para ayrılması; Kafkasya'da mevcut kaotik koşullarda, Rus Ordu Komutanlığı tarafından ancak gelişigüzel ve yetersiz bir şekilde gerçekleştirilebilen bu durum, cephedeki birliklerin sağlığı, etkinliği ve morali üzerinde zararlı bir etkiye sahiptir.

Bu proje elbette sadece Kafkasya Ordu Komutanlığı'nın ve Tiflis'teki sivil otoritenin rızası ve iş birliği ile gerçekleştirilebilir."

Aneurin Williams'tan gelen mektubu 14 Aralık 1917 tarihinde cevaplandıran Robert Cecil, mektupta kendisi tarafından üzerinde durulan konuların hâlihazırda askeri otoritelerin değerlendirmesi altında bulunduğunu belirterek, ayrıca teşekkürlerini iletmiştir.[152] Robert Cecil'in, Aneurin Williams'tan gelen mektubu cevaplandırmasının ertesi günü (15 Aralık) Williams, yeniden Robert Cecil'e bir mektup yazarak, kendisini gelişmelerden haberdar etmiştir. Mektubunda, Ermeni ve Gürcülerin, Kafkas ordusunu yeniden organize ettiklerini ve Türk sınırında savaşmaya devam ettiklerini yazmıştır. Ayrıca Kafkas ordusundaki asker sayısının 100 bin kişiye

[152] *PRO, FO. 371/3062/231202,* Lord Robert Cecil to A. Williams, December 14, 1917.

ulaştığı bilgisini de yazısında paylaşmıştır.[153] 18 Aralık 1917 tarihinde Aneurin Williams'tan gelen mektubu cevaplandıran Cecil, memnuniyet duyduğunu ifade ile kendisine yeniden teşekkürlerini sunmuştur.[154]

Ermenilerin, İngiliz savaş amaçları doğrultusunda kullanılmalarına yönelik olarak, Dışişleri Bakanlığı nezdindeki çalışmalarını tamamlayan Aneurin Williams, Kafkasya coğrafyasında savaşın getirdiği hazin şartların altında ezilen Ermenilerin yardımına koşmayı da ihmal etmemiştir. 20 Aralık 1917 tarihinde kendisine, Tiflis merkezli *Ermeni Mültecilere Yardım Örgütü Birleşik Konseyi* tarafından gönderilen mektupta, Rusya'nın içerisinde bulunduğu ekonomik ve siyasal koşullar ve hayati ihtiyaç malzemelerinin yüksek fiyatları nedeniyle, ellerindeki tüm imkânların tükenme noktasına geldiği bildirilmiştir.[155] Aneurin Williams, *Ermeni Mültecilere Yardım Örgütü Birleşik Konseyi'nden* gelen mektup üzerine, 6 Ocak 1918 tarihinde, İngiltere Dışişleri Bakanı Arthur James Balfour'a bir mektup yazarak, savaşın başlangıcından bu yana kendisinin de başında bulunduğu, *Ermeni Mülteciler (Belediye Başkanlığı) Fonu* kapsamında yapılan yardım çalışmalardan bahsederek, İngiltere Hükümeti'nden, Tiflis Konsolosluğu aracılığı ile Ermenilere para ve gerekli ihtiyaçlarının temin edilmesini istemiştir.[156] Aneurin Williams'tan gelen mektubu 23 Ocak 1918 tarihinde Dışişleri Bakanı adına cevaplandıran Ronald Graham, Rus hükümeti tarafından Ermeni mültecilere tahsis edilen ödeneklerin geçen Temmuz ayından bu yana gelmediğinden dolayı komitenin yardım çağrısında bulunduğu belirterek, bu konuda somut bir adım atmamıştır.[157]

Ermenilerin, İngiliz savaş amaçları doğrultusunda kullanılmasına yönelik tartışmaların dışında kalmayan İngiliz-Ermenistan Komitesi, kendilerinin Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcından bu yana İngiltere Hükümeti'nin değerli bir müttefiki statüsünde bulunduğunu belirterek, desteklenmeleri noktasında çaba harcamaktan geri durmamışlardır. Buna ek olarak, Kafkasya bölgesindeki Ermeni mültecilere sosyal ve ekonomik çerçevede yardım ulaştırmaya çalışan komite, yetkili makamların harekete geçmemesi neticesinde, bu hedefinde başarısız olmuştur.

---

[153] *PRO, FO. 371/3062/240777,* A. Williams to R. Cecil, December 15, 1917.
[154] *PRO, FO. 371/3062/240777,* R. Cecil to A. Williams, December 18, 1917.
[155] *PRO, FO. 371/3313/562,* Secretary of United Council of Armenian Refugees Relief Organizations to Aneurin Williams, November 20, 1917.
[156] *PRO, FO. 371/3313/562,* Aneurin Williams to Arthur J. Balfour, January 6, 1918.
[157] *PRO, FO. 371/3313/562,* Ronald Graham (Foreign Office) to Aneurin Williams, January 23, 1918.

2.4. Azerbaycan Harekâtı (1918) ve Komite

10 Şubat 1918 tarihinde Brest-Litowsk görüşmelerinin kesilmesinin ardından Genel Kurmay Başkanı Enver Paşa, Doğu vilayetlerinin Rus işgalinden kurtarılmasına karar vermiştir. Bu kapsamda Enver Paşa'nın, III. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya gerekli talimatları vermesinin ardından Türk ordusu, 13 Şubat 1918'de Erzincan'ı, 24 Şubat'ta Trabzon'u ve nihayetinde 12 Mart'ta da Erzurum'u kurtararak bu yöndeki kararlılığını göstermiştir.[158] 3 Mart 1918 tarihinde Rusya ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan Brest-Litowsk Antlaşması uyarınca Ardahan, Batum ve Kars vilayetlerinin Osmanlı Devleti'ne bırakılması iki taraf arasında kararlaştırılmıştı. Ancak, Rusya ve Osmanlı Devleti arasında antlaşmaya varılan bu kararın, 11 Ekim 1917 tarihinde kurulan Transkafkasya Komiserliği tarafından tanınmaması, adı geçen vilayetlerin yeniden ele geçirilmesine bir engel teşkil etmiştir. Bundan dolayı Osmanlı Devleti, Mart ve Nisan ayları içerisinde Transkafkasya Komiserliği ile birtakım görüşmelerde bulunmuş ancak bu görüşmelerden olumlu bir netice alamamıştır. Transkafkasya Komiserliği ile antlaşmanın mümkün olmadığını gören Türk ordusu, 1918 yılının Nisan ayında başlattığı operasyonlar çerçevesinde Batum, Bayazıt (Doğubayazıt) ve Kars vilayetlerini ele geçirmiştir. Türklerin bu şekilde 1914 sınırlarına dayanarak, Kafkasya bölgesinde ilerleme niyetlerinin olduğunu anlayan Transkafkasya Komiserliği, Türkleri durdurmak için İngiltere Hükümeti'nin yardımını temin etmenin yollarını aramaya başlamıştır. Bu kapsamda Tiflis'teki İngiliz Konsolosluğu'na müracaat eden Transkafkasya Komiserliği, kendilerine her türlü desteğin verileceği yönünde bir cevap almıştır.[159]

Türklerin Batum, Bayazıt (Doğubayazıt) ve Kars vilayetlerini ele geçirerek Kafkasya bölgesinde egemenlik kurmaları, İngiliz-Ermenistan Komitesi üyesi James Bryce'ı oldukça rahatsız etmiştir. Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilmesinin ardından Kafkasya bölgesinde egemenlik kuran Bolşeviklerin, bölgede bulunan Ermeni ve Gürcüleri Türklere karşı savunmasız bir pozisyonda bıraktığını belirten Bryce, ayrıca kendilerinin Almanlarla barışma yollarını aradıklarını ve bu hususun

[158] F.Rezzan Ünalp, "Türk Ordusunun Azerbaycan Harekâtı ve Karabağ (Birinci Dünya Savaşından Hocalı Soykırımına)", *Orta Doğu ve Orta Asya-Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* S. 1, Erzurum, 2021, s. 4.

[159] Tolga Başak, "İngiltere'nin Kafkasya Politikası ve Ermeni Sorunu (1917-1918)", *Ermeni Araştırmaları,* S. 45, Ankara, 2013, s. 112-113.

halkların kendi kaderlerini tayin etme prensibi ile uyuşmadığını da sözlerine eklemiştir.[160]

James Bryce'ın İngiliz basınına verdiği bu demeçten üç gün sonra, (22 Nisan) Güney Kafkasya bölgesinde önemli bir gelişme meydana gelmiştir. Federatif Transkafkasya Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan etmiştir. Yeni kurulan bu cumhuriyet, Osmanlı Devleti tarafından resmen tanınmıştır. Bu şekilde Kafkasya bölgesinde daha ziyade toprak ele geçirme noktasında yeni bir muhatap kazanan Osmanlı Devleti, bu amacını gerçekleştirebilmek için Federatif Kafkasya Cumhuriyeti ile Batum'da birtakım müzakerelere başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin 1914 sınırlarını aşıp 1828 sınırlarına dayanma ve Gürcülerin Alman koruması altına girme isteği, Federatif Kafkasya Cumhuriyeti'nin kendisini dağıtmasına sebep olmuştur. Bu dağılma sonucunda Kafkasya bölgesinde ayrı ayrı Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetleri bağımsızlıklarını ilan etmiştir. 4 Haziran 1918 tarihinde yeni kurulan cumhuriyetlerle Batum Antlaşması'nı imza eden Osmanlı Devleti, antlaşma uyarınca Ardahan, Batum ve Kars vilayetlerindeki egemenliğini tescillemiştir. Aynı zamanda bu antlaşma, İngiliz-Ermenistan Komitesi Başkanı Aneurin Williams tarafından da doğrulanmıştır.[161] Batum Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Osmanlı Devleti, yönünü Bakü'ye çevirmiştir.[162]

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya bölgesindeki harekâtına ket vurmak ve burada daha ziyade toprak ele geçirmesine engel olmak amacıyla bölge Ermenilerine destek veren İngiliz Hükümeti, Batum Antlaşması neticesinde bu hedefine ulaşamamış, bundan dolayı da bölgeye yönelik yeni politikalar geliştirmeye karar vermiştir. Bu kapsamda İngiltere Hükümeti, Dunsterforce ve Malleson misyonunu Kuzey Batı-İran hattına yerleştirmiştir. İngiltere'nin bu şekilde kendilerine doğrudan destek olabileceği bir konuma yerleştiğini öğrenen Ermeniler ise Bakü'nün savunulması noktasında İngiliz yardımını temin edebilmek için İngiliz yetkili makamları nezdinde teşebbüste bulunmaya başlamışlardır.[163]

Esasında, Bakü gibi stratejik konumu yüksek ve zengin yeraltı kaynaklarına sahip bir şehrin İngiliz egemenliğine girmesi, İngiltere'nin savaş amaçlarına doğrudan hizmet edeceği için İngilizler bu noktada yeniden Ermenilerle iş birliğini sürdürmeye

[160] "The Bolshevik Betrayal", *Evening Mail,* 19 Nisan 1918, s. 8.
[161] "Turco-Armenian Peace", *The Times,* 1 Ağustos 1918, s. 5.
[162] Tolga Başak, "İngiltere'nin Kafkasya Politikası ve Ermeni Sorunu (1917-1918)", s. 113.
[163] Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923),* s. 292-295.

devam etmişlerdir. Bakü'nün Almanlar veya Türkler tarafından ele geçirilmesi, Kafkasya bölgesinde demiryollarının ve zengin petrol kaynaklarının elden çıkmasının yanı sıra, İngiltere'nin Afganistan ve Hindistan'a giden sömürge yollarının üzerinde bir tehlike meydana getirme ihtimalini barındırması, bu konuda İngiliz-Ermeni iş birliğinin yeniden tesis edilmesini İngiltere için adeta bir zorunluluk haline getirmiştir.[164]

Türk ordusunun Bakü'ye doğru harekete geçtiği sırada Bakü şehri, bir Ermeni-Bolşevik Hükümeti tarafından idare edilmekteydi. Türk ordusu tarafından gerçekleştirilecek olası bir askeri harekâta karşı hazırlıklarını sürdüren bu hükümet, başlangıçta Türklere karşı Moskova'ya yönetiminin desteğini alacağını umuyordu ancak bu umut çok kısa bir süre içerisinde boşa çıkmıştır. Moskova yönetiminden istediği desteği göremeyen Ermeni-Bolşevik Hükümeti, yönünü İngiliz desteğine çevirmiştir. Ancak hükümet içerisinde Bolşeviklerin olası bir İngiliz yardımına sıcak bakmaması, bu hedefin gerçekleştirilmesini bir miktar geciktirmiştir. Bolşeviklere karşı İngiliz desteğinin temin edilmesini arzulayan Ermeniler ise 25 Temmuz 1918 tarihinde yönetimdeki Bolşevikleri saf dışı bırakarak, Rus sosyal devrimcileri ve Menşevikler ile birlikte *Merkezi Hazar Diktatoryası* adı verilen yeni bir hükümet tesis etmişlerdir. Elde edilmesine çalışılan İngiliz yardımı, ancak bu yeni hükümetin kurulması ile birlikte temin edilebilmiştir.[165]

Bakü'de *Merkezi Hazar Diktatoryası* adlı verilen bu hükümetin ilk icraatı, Türklere karşı İngiliz desteğinin temin edilmesi olmuştur. Bu kapsamda İngiliz Hükümeti, General Dunsterville komutasındaki bir birliği 4 Ağustos 1918 tarihinde Bakü'ye yerleştirerek, şehrin savunmasında Ermenilere yardım etmeyi kabul etmiştir. Ancak Dunsterville'in Bakü'ye intikal ettiği gün şehrin savunması açısından olumsuz bir gelişme meydana gelmiştir. Rus ordusunda görevli olan ve Bakü'nün savunulması için İngilizlerle iş birliği yapan subay Lazar Bicherakov, kumandası altındaki birliklerle beraber şehri terk etmiştir. Bicherakov'un komutası altında yer alan birlikler düzenli ve disiplinli askerlerden müteşekkil olmasından dolayı bu olay, Dunsterville açısından önemli bir kayıp olarak değerlendirilmiştir.[166]

---

[164] Kaya Tuncer Çağlayan, "Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya'da İngiliz Faaliyetleri", *Belleten*, C.LXIV, S.240, Ankara, 2000, s. 491-495.
[165] Tolga Başak, "İngiltere'nin Kafkasya Politikası ve Ermeni Sorunu (1917-1918)", s. 116-117.
[166] Kaya Tuncer Çağlayan, *British Policy Towards Transcaucasia 1917-1921,* s. 74.

Buna ek olarak, İngilizler açısından Bakü'nün savunulması noktasında meydana gelen gelişmeler, sadece Bicherakov'un ayrılması ile sınırlı kalmamıştır. Dunsterville'in ordusu ile Bakü'ye intikal etmesinden yaklaşık bir hafta sonra, şehirdeki İngiliz varlığından hoşnut olmayan Bolşevikler de şehri terk etmeye başlamışlardır. Hem Bicherakov'un hem de Bolşeviklerin Bakü'den ayrılmasından sonra şehrin askeri varlığı çok sayıda Ermeni ve az sayıda Rus askeri (Menşevik) ile sınırlı kalmıştır.[167]

Bakü savunmasının bu şekilde sarsılmasından istifade etmek için harekete geçen Türk ordusu, 14 Ağustos 1918 tarihinde saldırı pozisyonuna geçmiştir. Bakü savunmasında yer alan Ermenilerin isteksizliği ve nihayetinde cepheyi Türklere terk ederek kaçmaları, İngilizler ve Ruslar arasında Ermenilere karşı bir tepkinin meydana gelmesine yol açmıştır. Ruslar cepheyi terk eden Ermenileri arkadan vurmuş ve düşman lehine fazla zayiat vermelerine sebep olmuştur. Kafkasya cephesinde meydana gelen bu atmosferden olabildiğince istifade eden Türkler ise 16 Eylül 1918 tarihinde Bakü şehrini ele geçirmişlerdir. İngiltere için oldukça fazla önem taşıyan Bakü şehrinin Türklerin eline geçmesi, İngiliz makamları nezdinde olumsuz bir tesir meydana getirmiş ve savaşın kaybedilmesinin bütün sorumluluğu Ermenilere yüklenmiştir. Buna ek olarak, İngiliz basınında çıkan haberlerde Bakü'nün düşmesinde Ermenilerin kabahatli bulunduğuna dair yazıların yayınlaması ile de bu tez desteklenmeye çalışılmıştır.[168]

Türklerin 16 Eylül 1918 tarihinde Bakü şehrini ele geçirmesi ve kendilerine karşı İngiliz-Ermeni-Rus (Menşevik) ittifakının şehri savunma noktasındaki başarısızlığının bütün sorumluluğunun Ermenilere yüklenmesi, İngiliz-Ermenistan Komitesi tarafından büyük bir tepki ile karşılanmıştır. İngiliz-Ermenistan Komitesi Başkanı Aneurin Williams, 20 Eylül 1918 tarihinde Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmasında, Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı boyunca İtilaf Devletleri için yaptığı fedakârlıklara dikkat çekerek, savaşın kaybedilmesine ilişkin nedenlerin daha detaylı bir soruşturmaya muhtaç olduğunun altını çizmiştir.[169]

İngiliz-Ermenistan Komitesi Başkanı Aneurin Williams'ın yukarıdaki ifadelerine ek olarak, komite üyesi Arnold Joseph Toynbee de İngiliz yetkili

[167] Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, s. 228-229.
[168] Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, s. 301-304.
[169] "The Armenians at Baku", *The Times,* 27 Eylül 1918, s. 8.

makamlarının Ermenilere yönelik suçlamalarına tepki göstermiş ve bu tarz yayınların İngiliz-Ermeni ilişkilerine geri dönülemez boyutlarda zarar vereceğini belirtmiştir. 24 Eylül 1918 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na konuya ilişkin bir rapor yazan Toynbee, raporunda şu hususlardan bahsetmiştir:[170]

"*1. Bu sabah Bay Aram Raffi (Londra'daki Ermeni Enformasyon Bürosu Müdürü) ve Bay Kamberian (Manchester'daki Ermeni Temsilciler Komitesi Onursal Sekreteri) geçen Cuma günü (20.09.1918) basında yayınlanan Bakü'nün tahliyesini ilan eden Savaş Kabinesi bildirisi hakkında beni görmeye geldiler.*

Bildirinin savaştan bu yana yaptıkları tüm çalışmaları yok ettiğini, aşağılandıklarını, insanların yüzüne bakamadıklarını ve Amerikan olmayan yetkili bir kaynaktan karşıt ya da en azından, açıklayıcı bir açıklama yapılmadığı takdirde ulusal geleceklerinin tehlikeye gireceğini söylediler.

Bildirinin Ermeni davasına vereceği zararı abarttıklarını düşünmüyorum. Bizimkine de ciddi zarar vereceğine şüphe yok.

2. İsviçre'deki emin bir kaynaktan (tabii ki konuşmamızda bu konuya değinmedim) biliyoruz ki Türkler ve Almanlar, Haziran ayından bu yana dünyanın dört bir yanındaki -özellikle tarafsız ülkelerdeki- Ermeni kolonilerinin kamuoyunu uzlaştırmak için -şimdiye kadar başarısız olsa da- ciddi bir çaba sarf ediyorlar. Bu koloniler, zenginlik ve istihbarat açısından önemli bir uluslararası gücü temsil etmekte olup, şimdiye kadar canla başla müttefiklerin yanında yer almış ve bu sadakati için diğer tüm küçük uluslardan daha ağır bir bedel ödemiştir. Düşmanın Kafkasya'yı işgali ve orada küçük bir özerk Ermeni Cumhuriyeti'nin var olmasına izin verme politikası, genel olarak Ermenileri, kaderlerinin artık düşmanın elinde olduğu gerçeğini kabul etmeye ve sunduğu imtiyaz temelinde -kendi kontrolü altında özerk bir Ermeni devleti- onunla anlaşma yapmaya teşvik etmektedir.

Bakü bildirisi, Ermeni politikasının bu şekilde yeniden yönlendirilmesini tavsiye etmekte, düşman propagandasının çabalarına kesinlikle yardımcı olacaktır.

3. Türkler bunu kesinlikle, Ermenilerin zararına ayrı bir barış yapmak için Majesteleri Hükümeti tarafından kendilerine yapılan bir davet olarak algılayacaklardır. Ermenilere yönelik bu saldırının yüzeysel olarak göründüğü gibi böylesine ciddi bir siyasi adımın doğrudan 'en yüksek çevrelerden ilham almadığına asla inanmayacaklardır. Hükümetin politikasında bir değişiklik olmadığı konusunda, iki Ermeni arkadaşımı ikna etmekte zorlandım.

[170] *PRO, FO. 371/3404/166169,* Arnold J. Toynbee to Mr. Oliphant (Foreign Office), October 3, 1918.

Batı'da Almanların geri çekilmesinden bu yana Türklerin, işgal ettiğimiz vilayetlere karşılık olarak Kafkasya ve Azerbaycan'ı güvence altına alma niyetinde olduklarını ve eğer buna zorlanırlarsa, uti possidetis (mevcut sınırların korunması) temelinde bizimle barış teklif etme düşüncesinde olduklarını biliyoruz.

Bakü bildirisini, bu tarz bir anlaşma yapmak için bizim tarafımızdan yapılan bir teklif olarak gösterecekler -Ermenilerin pahasına fetihlerimizi güvence altına almak için.

4. Ermenilerin itibarsızlaştırılması, Türk karşıtı davayı doğrudan zayıflatmaktadır. Türk'ün centilmen, tebaasının da ırkçı olduğu batıl inancını öldürmek zor olmuştur.

Bu hurafe yeniden canlanacak ve Ermenilerin olduğu kadar, Siyonistlerin ve Arapların da itibarını sarsacaktır.

Ermenilere Türkler tarafından yapılan muamele, Türk sorununun kökten çözümü politikasını iç ve dış kamuoyuna kabul ettirmek için, Majesteleri Hükümeti'nin en büyük kozudur.

Ermenistan, Türkiye'nin Bohemya'sıdır. Eğer, Ermenistan kurtulursa, coğrafi olarak Suriye'nin, Mezopotamya'nın, Filistin'in kurtarılması da bunu takip eder. Ermenistan'ın iddiaları zayıflatılırsa, diğer vilayetlerin iddiaları da kendi değerlerine göre eleştirel bir incelemeye tâbi tutulacaktır. -Bu da Bay Brailsford gibi mevcut durumu savunan yazarlar için bir açılım olacaktır.

5. Lord R. Cecil'in ya da basınla konuşabilecek yetkili birinin, bir Amerikan muhabirine -Türkiye'nin şu anda içinde bulunduğu kritik durum göz önüne alınarak- Ermenilerin müttefiklerle ilişkileri konusunda bir röportaj vermesi önerilemez mi?

Aşağıdaki noktaları önermeye cüret ediyorum;

a)Bakü'deki Ermeniler nedir? Onların davranışlarıyla ilgili soru sadece Savaş Bakanlığı'nın bilgisi dâhilindedir; ancak onların hiçbir şekilde resmi olarak Ermeni ulusunu temsil etmediklerini biliyoruz.

Bakü 30.000 nüfuslu büyük bir kozmopolit sanayi kentidir ve çalışan nüfus içinde diğerlerinin yanı sıra bir Ermeni unsuru da vardır. Rus bozgunundan sonra, bu unsur Rus ordusunun dağıtılmış Ermeni askerleriyle takviye edildi; şehir, proletaryanın ulusal olmayan bir temelde hüküm sürdüğü bir Bolşevik rejimi altına girdi; bu rejim İngilizlerin davet edilmesinden sadece birkaç gün önce düştü. Yeni Hükümet (Ermenilerin sadece bir unsurunu oluşturduğu) toplumu kargaşadan çıkarmak zorundaydı. Başarısızlıklarının sorumluluğu, Ermeni ulusuna yüklenemez.

Ermenistan'ın resmi temsilcileri şunlardır;

Katolikos tarafından 1913 yılında atanan ve şu anda Boghos Nubar Paşa'nın başkanlığında Paris'te bulunan Ulusal Delegasyon ve Erivan Ulusal Konseyi.

Paris'teki Delegasyon aktif olarak müttefik yanlısıdır; Erivan'daki Konsey, Romen Hükümeti gibi, Rusya'nın bozguna uğramasıyla yalnız kalmış ve Şubat'tan Haziran'a kadar Kafkasya'da Türklere karşı direniş örgütledikten sonra, Romenlerle aynı koşullar altında barış yapmak zorunda kalmıştır.

Müttefikler, doğal olarak, bu zorunluluğu anlıyor ve sempati duyuyorlardı.

b)İngiliz seferi neden başarısız oldu? Askeri nedenler Savaş Bakanlığı tarafından açıklanmıştır, ancak Rusya'nın fiyaskosu atlanmaması gereken siyasi bir faktördür.

Bu, Karadeniz gemiciliğini ve Kafkasya demiryolu sistemini düşmanın stratejisinin emrine verdi. Askerleri İstanbul ya da Odessa'dan vapur ve trenle Bakü ve Tebriz kapılarına kadar ilerleyebiliyordu. İngiliz kuvvetleri, İran-Mezopotamya sınırından Enzeli'ye kadar yüzlerce kilometrelik izsiz dağları aşmak ve ardından onları Hazar üzerinden Bakü'ye taşıyacak nakliye araçları bulmak zorundaydı.

c)Ermeniler savaş sırasında Müttefikler için ne yapmışlardır? Dört noktadan bahsedilebilir;

I) 1914 sonbaharında Türkler, Türkiye Ermenilerinin Erzurum'daki ulusal kongresine geldiler ve savaşta Türklere aktif olarak yardım etmeleri halinde onlara özerk bir Ermenistan (Türk ve Rus topraklarını içeren) teklif ettiler. Ermeniler bunu reddetti.

II) Türkiye Ermenilerinin 2/3'si, müttefiklere olan sempatileri dolayısıyla, 1915 yılında Türk Hükümeti tarafından katledildi. Bu, tarihteki en korkunç vahşettir.

III) Rus Ermenileri, gönüllüler örgütleyerek Rusya'nın Ermenistan'da Türkiye'ye karşı yürüttüğü harekâtın yükünü çekmişlerdir -ki bu harekât birçok kritik anda Doğu'da Müttefikler için savaşı kurtarmıştır.

IV) Bolşevik rejimi altında Rusya'nın çöküşünden sonra Ermeniler, Kafkas cephesini devraldı ve Erivan Ulusal Konseyi önderliğinde Şubat'tan Haziran'a kadar Türk ilerleyişini geciktirdi.

Bu durum, Mezopotamya ve İran'daki İngilizlere sağ kanatlarında yeni tehditleri karşılamaları için zaman kazandırdı.

d)Müttefiklerin politikası nedir? Her zaman olduğu gibi -Belçika'nın işgali ya da 1915 vahşeti gibi olayları gelecekte imkânsız hale getirerek küçük uluslar için yaşamı mümkün kılmaktır.

Ermeniler, çektikleri acılar ve yaptıkları hizmetlerle bizim üzerimizde özel bir hak iddia etmektedirler. Bu talebi yerine getirme niyetimizi defalarca beyan ettik ve nihai zaferin yaklaştığı şu günlerde bu beyanlarımız geçerliliğini korumaktadır."

Osmanlı Devleti'nin, Azerbaycan Harekâtı kapsamında Ardahan, Batum, Erzurum ve Kars şehirlerini ele geçirmesi, İngiltere'nin Hindistan'a giden sömürge yolları üzerinde önemli bir tehlikenin meydana gelmesine sebep olmuştur. Bundan dolayı İngiltere, Rusya'nın savaştan çekilmesinden sonra Kafkasya bölgesi için inisiyatif almak durumunda kalmıştır. İtilaf Devletleri'nin savaş amaçlarını gerçekleştirmek ve elde ettiği kazanımları korumak maksadıyla İngiltere, bölge Ermenileri ile iş birliği içerisine girmiştir. Ancak Ermenilerin, İngilizlerin iddialarına göre, Bakü savunmasındaki cesaretsiz ve isteksiz tutumları, ikili ilişkilerin gerginleşmesine sebep olmuştur.

İngiliz yetkili makamları, savaş sonrasında Bakü'nün düşüşünden tamamen Ermenileri sorumlu tutarak onlara karşı cephe almıştır. Hiç şüphesiz İngiliz yetkili makamlarının bu tutumu, bağımsızlıklarını elde etmek noktasında kendisi ile iş birliği yapan Ermeni temsilcileri ve İngiliz-Ermenistan Komitesi'ni oldukça rahatsız etmiştir. Komite Başkanı Aneurin Williams'ın Bakü savunmasında bütün sorumluluğun Ermenilere yüklenemeyeceğine dair yaptığı açıklamalar ve Toynbee'nin aynı konu hakkında İngiltere Dışişleri Bakanlığı nezdindeki teması, komitenin meseleye bakış açısını bütün gerçekliği ile yansıtmaktadır.[171]

[171] Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923),* s. 309-311.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MONDROS MÜTAREKESİ'NDEN LOZAN ANTLAŞMASI'NA İNGİLİZ-ERMENİSTAN KOMİTESİ'NİN FAALİYETLERİ

3.1. Mondros Mütarekesi ve Komite

Bulgaristan'ın 29 Eylül 1918 tarihinde imzaladığı Selanik Mütarekesi ile birlikte Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilmesi, Osmanlı Devleti'nin savaştaki pozisyonunu önemli ölçüde etkilemiş ve başkent İstanbul muhtemel bir İtilaf orduları işgali ile karşı karşıya kalmıştır.[172] Bu tarihten itibaren Kafkasya cephesi haricinde yer alan diğer cephelerde güçlü bir askeri varlığa sahip bulunmayan Osmanlı Devleti, İtilaf Devletleri ile geçici bir antlaşma (mütareke) tesis etme gerekliliğinin farkına varmaya başlamıştır.[173] Bu kapsamda Osmanlı Devleti, 2 ve 5 Ekim 1918 tarihlerinde mütareke için İngiliz yetkili makamlarına müracaat etmiş ancak bu müracaatlar İngiltere Hükümeti nezdinde kabul görmemiştir. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nden gelen mütareke tekliflerini kabul etmemesi, süreç içerisinde kendisi ile yapılacak bir ateşkese karşı herhangi bir hazırlığının bulunmadığı nedeniyle ilişkilendirilebilir.[174]

Osmanlı Devleti'nden gelen mütareke tekliflerini reddetmiş olmasına rağmen İngiltere Hükümeti, bu süreçte kendisi ile yapılması muhtemel bir mütarekenin hangi koşullar altında gerçekleştirileceğini tespit etmek adına 1-3 Ekim 1918 tarihleri arasında Savaş Bakanlığı'nda birtakım görüşmeler tertip etmiştir. Görüşmelerin son gününde Osmanlı Devleti ile yapılacak mütarekenin ana hatlarını belirleyen Savaş Bakanlığı, oluşturduğu mütareke taslağını Dışişleri, Donanma ve Hindistan Bakanlıkları ile de paylaşmıştır.[175] Osmanlı Devleti ile yapılması planlanan olası bir mütarekenin ana hatlarının İngiltere Hükümeti tarafından belirlenmesinin ardından Başbakan David Lloyd George, Savaş Bakanlığı'nın 1 Ekim tarihinde aldığı karar uyarınca mütareke maddelerini müttefik devletlerin hükümet başkanları ve askeri

---

[172] Salahi R. Sonyel, *The Great War and the Tragedy of Anatolia (Turks and Armenians in the Maelstrom of Major Powers),* Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2001, s. 170.
[173] Tolga Başak, *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü (30 Ekim-30 Kasım 1918),* İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2013, s. 3-13.
[174] Tolga Başak, *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü (30 Ekim-30 Kasım 1918),* s. 25-28.
[175] Tolga Başak, "İngiliz Belgeleriyle Mondros Mütarekesi ve Ermeni Sorunu", *Ermeni Araştırmaları,* S. 55, 2016, s. 68-72.

yetkilileri ile birlikte tartışmak üzere 5 Ekim'de Londra'dan Paris'e hareket etmiştir. Burada da mütareke taslağına Fransa ve İtalya'nın istekleri doğrultusunda birtakım eklemelerin yapılmasının ardından mütareke metni artık son şeklini almış ve Osmanlı Devleti yetkililerine sunulacak bir kimliğe büründürülmüştür.[176]

Mütareke taslağının İtilaf Devletleri'nin hükümet başkanları ve askeri yetkilileri arasında görüşüldüğü esnada Osmanlı Devleti'nde de önemli birtakım siyasi gelişmeler meydana gelmeye başlamıştır. 4 Ekim 1918 tarihinde Sultan VI. Mehmed (Vahdeddin) ile sarayda bir görüşme gerçekleştiren Sadrazam Talat Paşa, kabinesinin istifa edeceğini kendisine bildirmiş ve ardından istifa sürecini başlatarak 13 Ekim 1918 tarihinde resmen istifa etmiştir.[177] Talat Paşa'nın istifasını sunmasının ardından Sultan Vahdeddin, 8 Ekim 1918 tarihinde yeni hükümeti kurma görevini Ahmed Tevfik (Okday) Paşa'ya vermiştir. Ancak Ahmed Tevfik Paşa'nın kendisine tanınan süre içerisinde kabine üyelerini belirleyememesi, vazifenin kendisinden alınıp Ahmed İzzet (Furgaç) Paşa'ya verilmesine sebep olmuştur. Ahmed İzzet Paşa da 14 Ekim 1918 tarihinde hükümetini kurarak resmen göreve başlamıştır.[178]

Yeni hükümetini kurduğu ilk gün (14 Ekim) bir kabine toplatısı tertip eden Ahmed İzzet Paşa, bu toplantıda ülkenin içerisinde bulunduğu siyasi ve askeri vaziyet hakkında ayrıntılı bilgi edinmiş ve neticede İtilaf Devletleri ile acilen bir mütareke imzalanması için kabine tarafından Hariciye Nazırı Nabi Bey'e gerekli yetkinin verilmesini sağlamıştır.[179] Ahmed İzzet Paşa'nın yeni bir hükümet kurup İtilaf Devletleri ile bir mütareke tesis etme isteğini öğrenen esir İngiliz Generali Charles Vere Ferrers Townshend, 15 Ekim 1918 tarihinde Bahriye Nazırı Hüseyin Rauf (Orbay) Bey'e bir mektup yazarak İngiltere ile yapılacak barış görüşmelerinde kendilerine yardımcı olma isteğini dile getirmiştir. Ayrıca Townshend, bunun için Ege'de bulunan İngiliz donanması ile irtibata geçmesi gerektiğini ve derhal serbest bırakılması isteğini de Rauf Bey ile paylaşmıştır. Rauf Bey ise generale yazdığı cevabında bu konuda şahsının doğrudan bir teşebbüste bulunmasının uygun olmayacağını belirterek, generale mektubu Ahmed İzzet Paşa'ya kendisinin

[176] Tolga Başak, "İngiliz Belgeleriyle Mondros Mütarekesi ve Ermeni Sorunu", s. 81-84.
[177] Hakan Güngör, "Ahmet İzzet Paşa Kabinesinin İstifasının İstanbul Basınındaki Akisleri", *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi,* C.XI, S.2, Ordu, s. 659.
[178] Tolga Başak, *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü (30 Ekim-30 Kasım 1918),* s. 32-39.
[179] Tolga Başak, *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü (30 Ekim-30 Kasım 1918),* s. 39-41.

ulaştırması gerektiğini beyan etmiştir. Rauf Bey'in bu isteği doğrultusunda mektubunu Ahmed İzzet Paşa'ya ulaştıran General Townshend, 17 Ekim 1918 tarihinde kendisi ile görüşmek için randevu alma imkânına sahip olmuştur.[180] Sıcak ve samimi bir atmosferde gerçekleşen bu görüşmede General Townshend, İngiltere için Suriye ve Irak'ın Osmanlı egemenliğinde altında bir konfederasyon şeklinde yönetiminin sağlanması ve boğazların açılmasının mütareke için yeterli olacağını Ahmed İzzet Paşa'ya iletmiştir. Townshend'in bu isteklerini herhangi bir şart sunmadan kabul eden Ahmed İzzet Paşa, generale mütarekenin tesis edilmesi için çalışacağına duyduğu güveni belirterek, ayrıca esaret hayatının nihayete erdiği bilgisini de paylaşmıştır.[181]

Sadrazam Ahmed İzzet Paşa ile gerçekleştirdiği görüşmeden iki gün sonra (19 Ekim) İstanbul'dan ayrılan General Townshend, önce İzmir'e oradan da İngiliz donanmasının demir attığı Mondros Limanı'na ulaşmıştır. 20 Ekim 1918 tarihinde İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na bir yazı gönderen Townshend, metinde Osmanlı Devleti'nin savaşı nihayete erdirme yönündeki isteğini ve İngiltere'nin himayesini elde etmeye yönelik talebini dile getirmiştir. General Townshend'dan gelen yazıyı 21 Ekim 1918 tarihli Savaş Bakanlığı toplantısında tartışmaya açan İngiliz askeri ve sivil yetkilileri, generalin talebine olumlu cevap vermiş ve kendisinin ikinci bir emre kadar Mondros'tan ayrılmaması gerektiğini bildirmişlerdir. Ayrıca aynı gün Savaş Bakanlığı, Osmanlı Devleti ile mütareke görüşmelerini yürütmesi için İngiliz Akdeniz Filosu Komutanı Amiral Calthorpe'u yetkili kılmıştır.[182]

İngiltere Hükümeti tarafından barış görüşmelerine başkanlık edecek olan ismin belirlenmesinin ardından aynı konu Osmanlı Devleti tarafından da masaya yatırılmıştır. Başlangıçta Sultan Vahdeddin, görüşmelere başkanlık etmesi için Damat Ferit Paşa'yı görevlendirmeyi tasarlamıştır. Ancak Sultan Vahdeddin'in bu fikri Sadrazam Ahmed İzzet Paşa'nın çok sert eleştirilerine sebep olmuştur. Ona göre Damat Ferit Paşa, son derece yeteneksiz, kabiliyetsiz ve Sultan'ın dul kardeşi ile evli olmaktan öte bir vasfa sahip olmayan silik bir kişilikti. Bundan dolayı Ahmed İzzet Paşa, bu şekilde tanımladığı bir kişinin İtilaf Devletleri ile yapılacak barış

[180] Osman Akandere, "Mondros Görüşmelerinde Bir Arabulucu: İngiliz Generali Townshend'in Mondros Görüşmeleri Öncesi Üstlendiği Arabuluculuk Rolü", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,* C.XX, S.40, İzmir, 2020, s. 12-13.
[181] Tarık Saygı, "İngiliz Generali Townshend ve Türkler", *Yayımlanmış Doktora Tezi,* İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2011, s. 156-157.
[182] İhsan Şerif Kaymaz, "Mondros: Bir Ateşkesin Tahlili", *21. Yüzyıl,* S. 7, Ankara, 2008, s. 246-247.; Tarık Saygı, "İngiliz Generali Townshend ve Türkler", s. 160-161.

görüşmelerine nezaret etmesini son derece sakıncalı buluyordu. İzzet Paşa bu kapsamdaki görüşlerini Sultan Vahdeddin ile de paylaşmasına rağmen onu ikna etme noktasında başarısızlığa uğramıştır. 24 Ekim 1918 tarihinde Sultan Vahdeddin'in kararını Bakanlar Kurulu ile tartışan Ahmed İzzet Paşa, kabine üyelerinin de bu konuda kendisi ile hemfikir olduğunu öğrenmiş ve toplantıda Sultan'ın kararından dönmemesi halinde hükümetin istifasını arz edeceğini Mabeyn Başkâtibi Ali Fuat (Türkgeldi) Bey aracılığıyla Sultan'a bildirmiştir. Ahmed İzzet Paşa'nın hükümeti fesh edeceği endişesiyle yüz yüze kalan Sultan Vahdeddin ise bu kararından vazgeçmek zorunda kalmıştır. Böylece rahat bir nefes alan Ahmed İzzet Paşa Hükümeti, baş görüşmeci olarak Bahriye Nazırı Rauf Bey'i atamış ve yanına askeri ve siyasi danışmanlar olarak da Sadullah ve Reşat Hikmet Beyleri görevlendirmiştir.[183]

İngiltere Hükümeti'nin Osmanlı Devleti ile bir mütareke tesis etmek için hazırlıklarını tamamlaması, uzun bir süredir Ermenilerin haklarını savunmaya yönelik çalışmalar yürüten İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin gözünden kaçmamıştır. 22 Ekim 1918 tarihinde Komite Sekreteri Arthur G. Symonds, İngiltere Dışişleri Bakanı Arthur James Balfour'a bir mektup yazarak taraflarına ulaştırılan memorandumda yer alan görüşlerin dikkate alınmasını kendisinden istemiştir.[184]

Memorandumda komite, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı sırasında bir milyonun üzerinde Ermeni'yi katlettiğini ve Bitlis, Elâzığ, Erzurum, Diyarbakır, Sivas ve Van vilayetlerinin yıkımına sebep olarak buradaki Ermeni nüfusun ekonomik anlamdaki çöküşünden sorumlu bulunduğunu iddia etmiştir. Bunlara ek olarak komite, İngiltere Hükümeti'nin geçmişteki politikalarını göz önünde bulundurarak Ermenilerin geleceğine ilişkin bir yükümlülüğe sahip olduğunu aktarmıştır. Yukarıda yer alan görüşlerinin doğrultusunda İngiltere Hükümeti'nden Ermenilere yönelik isteklerini üç madde halinde tespit eden komite, bu maddeleri aşağıda şekilde sıralamıştır:[185]

"*1. Tüm Ermeni topraklarının (Bitlis, Elâzığ, Erzurum, Diyarbakır Sivas ve Van) ve Kilikya vilayetinin Türkler tarafından boşaltılması.*

[183] İhsan Şerif Kaymaz, "Mondros: Bir Ateşkesin Tahlili", s. 247-248.
[184] *PRO, FO. 371/3404/177074,* Arthur G. Symonds to Arthur J. Balfour, October 22, 1918.
[185] *PRO, FO. 371/ 3404/177074,* British Armenia Committe to Foreign Office, "Memorandum of the British Armenia Committee", October 23, 1918.

2. İngiliz ve müttefik askeri kuvvetlerinin, arzu ettikleri stratejik noktaları işgal etmeleri.

3. Mültecilerin ve hayatta kalan sürgünlerin, İngiliz ve müttefik askeri himayesi altında derhal ülkelerine geri gönderilmeleri için her türlü kolaylığın sağlanması, özellikle de Türk haremlerinde ve Türk ailelerinde köle olarak tutulan on binlerce Ermeni kadın ve çocuğun serbest bırakılması."

İngiliz-Ermenistan Komitesi tarafından Arthur James Balfour'a gönderilen bu memorandumun ardından Dışişleri Bakanlığı, 28 Ekim 1918 tarihinde Komite Başkanı Aneurin Williams'a bir mektup yazarak, memorandumda vurgulanan noktaların Dışişleri Bakanlığı tarafından itina ile göz önünde bulundurulacağını belirtmiştir.[186] Bu arada, Osmanlı Devleti temsilcileri ve İtilaf Devletleri temsilcileri arasında 27 Ekim sabahı başlayan mütareke görüşmeleri, 30 Ekim akşamı sona ermiş ve taraflar arasında Mondros Mütarekesi (Ateşkes Antlaşması) imzalanmıştır.[187]

İngiliz-Ermenistan Komitesi, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından da müttefiklerin Ermenilerin geleceğine ilişkin aldığı kararların takipçisi olmuştur. 1 Ekim 1918 tarihinde İngiliz basınına bir demeç veren Komite Başkanı Aneurin Williams, müttefik hükümetlerin Ermenilerin siyasi hedeflerini ajandalarına almış olmalarından duyduğu memnuniyeti dile getirerek, müttefiklerin Türkiye'nin çöküşünün Ermenistan'da dâhil olmak üzere tüm tebaası üzerindeki hâkimiyetinin sonunu da beraberinde getirmesi gerektiği gerçeğini anladıklarını ifade etmiştir.[188]

İlerleyen süreç içerisinde İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin milletvekili üyeleri, Avam Kamarası'nda İngiliz Dışişleri Bakanı Arthur James Balfour ve Bakan Yardımcısı Lord Robert Cecil'e, Mondros Mütarekesi ile birlikte gündeme gelen Ermeni vilayetlerinin geleceği ve mütareke maddeleri ile ilişkili sorular sorarak bu konularda hükümetlerinin esas pozisyonunu öğrenme gayreti içerisine girmişlerdir.

6 Ekim 1918 tarihinde komite üyesi Hugh Law, Dışişleri Bakanı Arthur James Balfour'a, İngiltere Hükümeti'nin Osmanlı Devleti ile imzaladığı Mondros Mütarekesi uyarınca Türklerin Ermeni vilayetlerinden (Bitlis, Elâzığ, Erzurum, Diyarbakır, Sivas ve Van) çekilmesi noktasında herhangi bir baskı uygulayıp uygulamayacağını sormuştur. Balfour ise cevaben İngiltere Hükümeti'nin nihai barış konferansı

[186] *PRO, FO. 371/3404/177074,* Foreign Office to Aneurin Williams, October 28, 1918.
[187] Dursun Ali Akbulut, "Mütareke Görüşmeleri ve Mütarekenin Maddeleri", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi,* C.I., İçinde, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2016, s. 134.
[188] "New Armenian State", *Daily News (London),* 2 Kasım 1918, s. 3.

yapılmadan önce hangi konularda ısrarlı davranacağını söylemenin doğru olmadığını belirterek, Ermenilerin Türk boyunduruğundan kurtarılmalarının Orta Doğu politikalarının önemli bir parçası olarak gördüklerini ve bunun gerçekleşmesi güvenle bekleyeceklerini söylemiştir. Balfour'un cevabı üzerine söz alan Williams, Dışişleri Bakanı'nın Ermeniler üzerindeki kötü Türk yönetimine ilişkin herhangi bir yorumunun bulunup bulunmadığını sormuştur. Balfour ise bu konuda daha fazla yorum yapmayacağını beyan etmiştir.[189]

Aynı gün yapılan (6 Ekim) toplantıda İngiliz-Ermenistan Komitesi üyesi Joseph Bliss, Dışişleri Bakanı Balfour'a, Osmanlı Devleti ile imzalanan ateşkesin arkasında İstanbul'un ve Ermenistan'ın (Bitlis, Elâzığ, Erzurum, Diyarbakır, Sivas ve Van) elde tutulması ile ilgili olarak Türklerle gizli bir antlaşmaya varılıp varılmadığını sual etmiştir. Balfour ise cevaben Türkiye ile yayınlanmış olan mütareke şartları dışında, müttefik savaş esirlerinin, İstanbul'da olması gerekmeksizin, en hızlı şekilde yapılabilecek her yerde bize teslim edilebileceği konusunda mutabık kalmamız dışında, herhangi bir konuda anlaşmaya varılmadığını öne sürmüştür.[190]

Ertesi gün yapılan (7 Ekim) Avam Kamarası toplantısında Komite Başkanı Aneurin Williams, Dışişleri Bakanı Balfour'a, Osmanlı Devleti ile imzalanan ateşkesin XXIV. maddesi uyarınca, İngiltere Hükümeti'nin Çukurova (Kilikya) bölgesi de dâhil olmak üzere Ermenistan'ın Türk yönetimi altında kalmayacağına dair bir güvence verip veremeyeceği sorusunu yöneltmiştir.[191] Williams'ın sorusunu cevaplandıran Dışişleri Bakan Yardımcısı Lord Robert Cecil, kendisini aynı konu hakkında yaptığı dünkü açıklamaya yönlendirmiş ve bunun üzerine ekleyecek bir sözünün olmadığını belirtmiştir.[192]

12 Ekim 1918 tarihinde İngiliz-Ermenistan Komitesi üyesi Noel Buxton, Avam Kamarası'nda yapılan bir toplantıda, Dışişleri Bakanı Balfour'dan, yakın bir zaman içerisinde Ermeni vilayetlerinde meydana gelen karışıklıklardan haberdar olup olmadığını ve müttefiklerin, buralarda büyük çapta katliamların yeniden yaşanmaması için, herhangi bir gecikme olmaksızın, merkezi noktalara müfreze birlikleri yerleştirmek suretiyle gerekli adımları atıp atmayacağı sorularını cevaplandırmasını

[189] *HC,* 6 November 1918, Volumn: 110, Column: 2088.
[190] *HC,* 6 November 1918, Volumn: 110, Column: 2087.
[191] *PRO, FO. 371/3404/188094,* Parliamentary Question, Thursday, November 7, 1918.
[192] *PRO, FO. 371/3404/188094,* Lord Robert Cecil to Aneurin Williams, November 7, 1918.

istemiştir.[193] Buxton'ın sorularına verdiği cevapta Balfour, müttefik hükümetlerin ve onların askeri uzmanlarının Ermeni vilayetlerindeki gelişmeleri büyük bir titizlikle takip edeceklerini ve Ermenileri korumak için mümkün olan bütün adımları atacaklarını ifade etmiştir.[194]

Ertesi gün (13 Ekim) yapılan Avam Kamarası toplantısında bir diğer komite üyesi James Bryce, İngiltere Hükümeti'nin düzenin korunması amacıyla Ermeni vilayetlerini ve Kilikya'yı işgali ya da en azından bu bölgelere müfreze birlikleri göndermek gibi bir ön çalışmaya sahip olup olmadığını aydınlatmaya çalışmıştır. Ayrıca Bryce, İngiltere Hükümeti'nin Ermenistan ve Kilikya bölgelerini neden işgal etmesi gerektiğine dair olan görüşlerini de üç madde halinde sıralayarak diğer milletvekillerinin dikkatini çekmeye çalışmıştır. Söz konusu maddeler şunlardır:[195]

"*1. Son ateşkes hükümleri uyarınca Türk ordusunun terhis edilmesinin, özellikle söz konusu ülkelerde yiyecek kıtlığı yaşandığı için, sivil halk için tehlike kaynağı olabilecek çok sayıda silahlı adamı serbest bırakması.*

2. Son katliamlardan kaçarak evlerine dönmek ve gelecek hasat için tarlalarını ekmek isteyen Hristiyan mülteciler, bu ülkenin mevcut düzensiz durumunda bunu yapamazlar.

3. Katliamlar sırasında Türk subayları tarafından ele geçirilen ya da Türk haremlerinde köle olarak alenen satılan çok sayıda Hristiyan kadın, Avrupalı güçlerin otoritesi ve eylemi dışında bu kölelikten kurtarılamaz."

James Bryce'ın bu sorusunu yanıtlayan David Lindsay, Bryce tarafından değinilen noktaların İngiltere ve diğer müttefik hükümetlerin son derece dikkat ettiği hususlar olduğunu, hâlihazırdaki durumun tarafından betimlenen şekilde teşebbüse geçilmesine imkân vermediğini, ancak Ermenilerin haklı taleplerinin tam olarak karşılanması için hiçbir çabadan kaçınmayacaklarını ifade etmiştir.[196]

Özetle, İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin milletvekili üyeleri, Mondros Mütarekesi'nin kendilerine sağladığı avantajlar çerçevesinde, Ermeni vilayetlerinin Türk yönetiminden çıkarılması için Avam Kamarası'nda oldukça yoğun bir mesai harcamışlardır. Hükümet yetkilileri ise komite üyelerinin sorularını bazen geçiştirme cevaplar ile bazen de kendilerini teskin edecek birtakım vaatler ortaya koymak

[193] *PRO, FO. 371/3404/190611,* Parliamentary Question, Tuesday, November 12, 1918.
[194] *PRO, FO. 371/3404/190611,* Arthur J. Balfour to Noel Buxton, Tuesday, November 12, 1918.
[195] *PRO, FO. 371/3404/192528,* Parliamentary Question, Wednesday, November 13, 1918.
[196] *PRO, FO. 371/3404/192528,* Edward Lindsay to James Bryce, November 13, 1918.

suretiyle bu talepleri savuşturmaya çalışmıştır. Buna rağmen komite, belirlediği hedefinden şaşmamış ve İngiltere Hükümeti'ne bu yönde baskı yapmaya devam etmiştir. 22 Ocak 1919 tarihli toplantısında meseleye yönelik önemli kararlar alan İngiliz-Ermenistan Komitesi, bu kararları İngiltere Dışişleri Bakanlığı ile paylaşmaya karar vermiştir. Kararlar aşağıdaki hususlardan oluşmaktadır:[197]

"*1. Stratejik noktaların müttefik hükümetlerin orduları tarafından en kısa sürede işgal edilmesi.*

2. Altı Ermeni vilayeti (Bitlis, Elâzığ, Erzurum, Diyarbakır, Sivas ve Van) ve Kilikya'nın Ermenistan olarak kabul edilmesi ve yönetimine müttefik hükümetlerden birinin tayin edilmesi.

3. Ermenilerin savaşan taraf olarak kabul edilmesi.

4. Kaçan ya da Türkler tarafından kaçırılan Ermenilerin ülkelerine iade edilmesi.

5. Ermenistan'ın yönetimini üstlenecek gücün bir yardım sistemi düzenlemesi.

6. Türkler ve Kürtler tarafından kaçırılan kadın ve çocukların iadesi."

Osmanlı Devleti ve İtilaf Devletleri arasında 30 Ekim 1918 tarihinde parafe edilen Mondros Mütarekesi'ni, Doğu Anadolu ve Çukurova'da (Kilikya) bağımsız Ermenistan devletleri kurulması açısından önemli bir avantaj olarak değerlendiren İngiliz-Ermenistan Komitesi, bu hususu gerçekleştirebilmek adına hükümet yetkilileri nezdinde teşebbüste bulunmaya başlamıştır. Komite'nin milletvekili üyeleri, Avam Kamarası'nda Dışişleri Bakanı Arthur James Balfour ve Bakan Yardımcısı Lord Robert Cecil'e, hükümetin Ermenilere yönelik siyaseti hakkında bilgi sahibi olabilmek için birtakım sorular sormuşlardır.

Soruların içeriğine bakıldığında komite üyelerinin işgalden yana bir tavır takındıklarını ve nihayetinde buralarda Türk yönetiminin sonunun gelmesi gerektiğine dair bir yaklaşım içerisinde bulunduklarını rahatlıkla belirtebiliriz. 18 Ocak 1919 tarihinde Paris Barış Konferansı'nın toplanmasına kadar gelen süreç içerisinde faaliyetlerine devam eden İngiliz-Ermenistan Komitesi, İngiltere Hükümeti'nin Ermeni vilayetlerde olası bir işgale sıcak bakmaması ve bu bölgelerle ilgili herhangi bir yükümlülük altına girmek istememesi neticesinde hiçbir zaman tatminkâr bir cevap elde edememiştir. Her şeye rağmen komite, İngiltere Hükümeti'nin nihayetinde

[197] *BAC Minutes,* Oct. 1915-Feb. 1921, 22 January 1919.

Ermeniler ile ilgili bir adım atacağı inancına sahip olarak, bu yöndeki teşebbüslerini ilerleyen süreçte de sürdürmeye devam etmiştir.

3.2. İngiltere'nin Kafkasya'dan Çekilmesi ve Komite

Osmanlı Devleti ve İtilaf Devletleri arasında imzalanan Mondros Mütarekesi, 11. maddesi ile birlikte Osmanlı Devleti'ne Kuzeybatı İran ve Transkafkasya'da bulunan askeri birliklerini geri çekme yükümlülüğünü getirmişti.[198] Ancak mütareke görüşmelerinin devam ettiği esnada İngiltere Hükümeti, Osmanlı Devleti'ne adı geçen bölgeleri boşaltması için baskı yapmaya başlamıştır. İngiltere Hükümeti'nden gelen baskılar neticesinde Ahmet İzzet Paşa, 21 Ekim 1918 tarihinde Elviye-i Selâse'yi kaybetmemek adına Azerbaycan ve Dağıstan'daki birliklerin geri çekilmesine karar verdiği bir emirname yayınlamıştır. Bu şekilde Osmanlı Devleti, İngiltere Hükümeti tarafından daha sonra mütareke içerisine dâhil edilen bir zorunluluğu yerine getirmiş oluyordu.[199]

Osmanlı Devleti'nin Kuzeybatı İran ve Transkafkasya bölgelerinden çekilme sürecini başlatmasının ardından, İngiltere Hükümeti de bu bölgeleri yeniden işgal etmek için hazırlıklara başlamıştır. Savaş Bakanlığı 31 Ekim 1918 tarihinde, Bağdat'ta bulunan General Marshall'ı işgali düzenlemekle görevlendirmiştir. Bakanlıktan gelen emir uyarınca General Marshall, İngiliz ordusunda görevli bir diğer General W.M. Thompson'ı hem Bakü'yü hem de Kafkasya'nın diğer bölgelerini işgal ile görevlendirmiştir. General Marshall'dan gelen emir doğrultusunda çalışmalara başlayan Thompson, 17 Kasım 1918 tarihinde beraberinde 1.200 İngiliz ve 800 Hintli asker ile birlikte Bakü şehrini işgal etmiştir.[200]

Mondros Mütarekesi'nin kendisine sağladığı avantajlar neticesinde Transkafkasya ve İran coğrafyasında yeniden hâkimiyet kurma şansı yakalayan İngilizler için işler bu sefer eskisi gibi ilerlememiştir. Bölgede yeniden bir düzen inşa etmeye çalışan İngiltere Hükümeti, kendisini belirli birtakım karışıklıkların içerisinde bulmuştur. Bu karışıklıklardan ilki, 4 Haziran 1918 tarihli Batum Antlaşması ile bağımsızlıklarına kavuşan Transkafkasya Cumhuriyetleri'nin (Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Demokratik Cumhuriyetleri) arasında meydana gelen

[198] İhsan Şerif Kaymaz, "Mondros: Bir Ateşkesin Tahlili", s. 266-267.
[199] Selçuk Ural, *Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri,* İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008, s. 119-122.
[200] Kaya Tuncer Çağlayan, *British Policy Towards Transcaucasia 1917-1921,* s. 97-99.

çekişmelerdi. Özellikle Azerbaycan ve Ermenistan Demokratik Cumhuriyetleri arasında Karabağ, Nahçivan ve Zengezur bölgeleri için gerçekleştirilen hâkimiyet mücadeleleri, iki devlet arasındaki çatışmaların temel kaynağı haline gelmiş ve bu çatışmalar Kafkasya'nın istikrarlı bir düzene oturmasına engel teşkil etmiştir. İngiltere Hükümeti ise çatışmalara müdahil olmak ve tansiyonu düşürmek adına oldukça yoğun bir mesai harcamıştır. İkinci karışıklık, Rusya'ya bağlı olan komutan Denikin'in oluşturduğu gönüllü ordusunun Transkafkasya Cumhuriyetleri ile yaptığı askeri çatışmalardı. Komutan Denikin, Batum Antlaşması ile birlikte ilan edilen Transkafkasya Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarını tanımamış ve bölgede Rusya'nın egemenliğini için faaliyet göstermiştir. Burada, İngiltere Hükümeti'nin her iki tarafı da destekleyici olan tutumu, bölgedeki durumu adeta içerisinden çıkılamaz bir girdap haline getirerek istikrar açısından herhangi bir gelişmeye hizmet etmemiştir.[201]

Tasvir edilen çerçeve içerisinde Transkafkasya ve İran coğrafyasında yeniden hâkimiyet kurmanın oldukça zor olduğunu kavrayan İngiltere Hükümeti, 1919 yılının Mart ayında bölgeden çekilmeye karar vermiştir. Ancak İngiltere Hükümeti'nin bölgeden çekilmesini tam anlamıyla buralardan vazgeçtiği şeklinde yorumlanmamak gerekir. İngiltere'nin Transkafkasya ve İran'da yer alan birliklerini İstanbul, Boğazlar ve Karadeniz'e yerleştirilmesi ile birlikte buraları sağlam bir üs haline getirerek Osmanlı Devleti'ne daha yoğun baskıda bulunabileceği bir pozisyona sahip olma düşüncesi ve bu minvalde küçük bir İngiliz garnizonunu Batum'da bırakması, durumun açık bir göstergesi olarak karşımızda durmaktadır.[202]

İngiltere Hükümeti'nin Transkafkasya ve İran coğrafyasından çekilmeye karar vermesi üzerine İngiliz-Ermenistan Komitesi, bölgede yaşayan Ermenileri olası tehlikelere karşı korumak için çalışmalara başlamıştır. Başkan Williams, 17 Temmuz 1919 tarihinde gerçekleştirilen komite toplantısında Dışişleri Bakanlığı ve Paris'te bulunan Ermeni Millî Delegasyonu ile Ermenistan için mandater bir güç konusunda iletişim halinde olduğunu ve Türk saldırganlığına karşı bir kontrol mekanizması olarak Ermenistan'ın önemli merkezlerini işgal etmek üzere Amerikan birliklerinin bölgeye atanmasını önerdiğini katılımcılara bildirmiştir. Williams ayrıca, konu ile ilişkili

[201] Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923),* s. 383-384.
[202] Bülent Gökay, *Bolşevizm ve Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923),* Çev.: Sermet Yalçın, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997, s. 76-78.

olarak Boghos Nubar Paşa'ya yazacağını ve Paris'te yapacağı ziyarette Arşak Safrasyan ile bir görüşme gerçekleştireceği bilgisini de katılımcılarla paylaşmıştır.[203]

Ertesi hafta (24 Temmuz 1919) yapılan komite toplantıda, Ermeni Millî Delegasyonunun üyeleriyle yaptığı görüşmeler hakkında komite üyelerine bilgi veren Aneurin Williams, delegasyon üyelerinin Türk ordusunun terhis edilmiş olmasına rağmen hâlen eli silahlı olan Türklerin Ermeni vilayetleri için tehlike oluşturabileceği yönündeki endişelerini dile getirmiştir. Öte yandan, James Bryce ile de aynı konu hakkında yaptığı görüşmeden bilgi aktaran Williams, kendisinin durumdan haberdar olduğunu ancak şu aşamada herhangi bir adım atılamayacağını söylediğini bildirmiştir.[204]

İngiliz-Ermenistan Komitesi cephesinde gelişmeler bu şekilde cereyan ederken İngiliz Savaş Bakanı Winston Churcill, 16 Temmuz 1919 tarihinde yayınladığı memorandumda Karadeniz Ordusu'na bağlı 41.000 İngiliz askerinden 10.000 kadar eksiltme yapılacağını ilan etmiştir. Ancak Churcill'in bu açıklaması, Dışişleri Bakanı Arthur James Balfour'u bölgede bulunan Ermenilerin cephane sıkıntısı yaşaması nedeniyle tedirgin etmiş bundan dolayı Balfour, tahliyenin 15 Ağustos'a kadar ertelenmesini talep etmiştir. Buna ek olarak Balfour, bölgede bulunan silah ve cephanenin bir bölümünün Ermenilerine bırakılmasını da istemiştir.[205]

Dışişleri Bakanlığı'ndan kendisine gelen bu isteği geri çevirmeyen Savaş Bakanı Winston Churcill, 15 Ağustos 1919 tarihinde İngiliz birliklerinin Kafkasya'dan geri çekilme sürecini başlatmıştır. Savaş Bakanlığı'nın İngiliz birliklerini Kafkasya'dan geri çağırması, hiç şüphesiz, İngiliz-Ermenistan Komitesi tarafından tepki ile karşılanmıştır.[206] 15 Ağustos 1919 tarihinde, komite adına, Başkan Aneurin Williams ve bir diğer komite üyesi Thomas Power O'Connor tarafından kaleme alınan *Kafkasya'da Büyük Kriz* başlıklı memorandum, İngiltere Hükümeti'ne takdim edilmiştir. Memorandumda üzerinde durulan hususlar şunlardır:[207]

[203] *BAC Minutes,* Oct. 1915-Feb. 1921, 17 July 1919.
[204] *BAC Minutes,* Oct. 1915-Feb. 1921, 24 July 1919.
[205] Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923),* s. 388-399.
[206] "Danger to Armenians", *Newcastle Evening Chronicle,* 16 Ağustos 1919, s. 4.
[207] *PRO, FO. 371/3668/120100,* "The Grave Crisis in Caucasus", For British Armenia Committee, T.P. O'Connor & Aneurin Williams, August 15, 1919.

"*Bugün İngiliz birliklerinin Kafkasya'dan çekilme süreci başlamıştır. Sonuç olarak bu bölgede ciddi bir kan dökülmesi kesindir ve geniş çaplı katliamlar çok muhtemeldir. Özellikle Erivan Cumhuriyeti ve Ermeni ırkının geri kalanı yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır.*

Durum şu şekilde ortaya çıkmaktadır. İngiliz birlikleri ateşkesin yapıldığı tarihte Kafkasya'da bulunuyordu ve o zamandan beri de bulunmaya devam ediyor. Mart ayı gibi uzun bir süre önce, barış konferansına ve ilgili büyük güçlere, İngiliz birliklerinin kısa süre içinde geri çekilmesi gerektiğinin bildirildiği ifade edilmektedir. Bunun için tarih önce 1 Haziran, daha sonra da Ağustos ortası olarak belirlenmiştir. Bu arada, Amerika'nın o bölge ve Türkiye Ermenistan'ı için bir mandayı kabul edeceği umuluyordu.

Birkaç hafta önce İngiliz birliklerinin geri çekileceği ve yerlerini İtalyan birliklerinin alacağı kamuoyuna duyuruldu. İtalya'da son bakan değişikliğinden sonra İtalya Hükümeti asker göndermemeye karar verdi. Korkunç kan dökülmesinin kaçınılmaz olduğu kabul edilmektedir ve birçok insan (Jön Türklerin geniş çapta örgütlendiğini ve Kafkasya ve Küçük Asya'daki Tatarları, Kürtleri ve düğer Müslümanları kışkırttığını bilerek) İngiliz birliklerinin geri çekilmesinin geniş çaplı bir patlamanın işareti olacağından korkmaktadır.

İngiltere'nin geri çekilmesi için yapılan savunma, bu kadar çok para harcamaya ve bu kadar çok İngiliz askerini yurt dışında tutmaya devam edemeyeceğimiz yönündedir, ancak bu özel geri çekilmenin ve İtalyanların daha önce duyurulduğu üzere yerimizi almayacağı gerçeğinin, fiili geri çekilmemiz gerçekleşmeden haftalar önce İngiliz ve Amerikan kamuoyuna bildirilmiş olması gerekirdi. Tek çıkış yolu, yükün Büyük Britanya ve Amerika Birleşik Devletleri arasında derhal paylaşılması gibi görünmektedir. Amerika Birleşik Devletleri hemen asker gönderemiyorsa, her hâlükârda, belirli bir süre için, İngiliz subaylarının komutasındaki Hintli ve diğer birliklerin bakım masraflarını üstlenebilir."

İngiliz-Ermenistan Komitesi, 15 Ağustos 1919 tarihinde İngiltere Hükümeti'ne *Kafkasya'da Büyük Kriz* başlığını taşıyan bir memorandum vermesinin yanı sıra, Savaş Bakanlığı nezdinde ayrı bir teşebbüste bulunarak tahliyeyi engellemek ya da en azından, etkilerini hafifletmek için çalışmalarına kaldığı yerden devam etmiştir. 16 Ağustos 1919 tarihinde Winston Churcill'in özel sekreteri MacCallum Scott'a bir mektup yazan Aneurin Williams, Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti'nin bölgede ileride yaşanabilecek katliamları önlemek için, İtilaf Devletleri'nin stratejik noktaları işgal etmesine duyduğu ihtiyacı dile getirmiştir. Öte yandan, bu istek gerçekleştirilemese bile, İngiltere Hükümeti'nden Ermenilere kendilerini savunabilmesi için gerekli olan silah ve cephanenin temin edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Son olarak Williams, Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı boyunca İtilaf

Devletleri'nin müttefiki konumunda bulunduklarını ve isteklerinin tarafımızdan karşılık bulması gerektiği inancına sahip olduğunu da kendisi ile paylaşmıştır.[208]

Resmî tahliyenin başlamasından üç gün sonra (18 Ağustos) İngiliz-Ermenistan Komitesi, acil durum toplantısı düzenlemiştir. Komite Başkanı Williams, Dışişleri Bakan Yardımcısı Lord Robert Cecil'in erteleme önergesi üzerine konuyu Avam Kamarası'nda gündeme getirmeyi umduğunu, katılımcıların bilgisine arz etmiştir. Bu şekilde komite üyelerinin Kafkasya'da olası bir Ermeni katliamı yaşanmayacağına dair olan umutları diri tutulmaya çalışılmıştır.[209]

İngiltere Hükümeti'nin Kafkasya'dan çekilmesine ilişkin endişelerin dile getirildiği bu günlerde konu, Komite Başkanı Williams tarafından Avam Kamarası'nda da dile getirilerek meydana gelebilecek hadiselerin etkileri canlı tutulmak istenmiştir. 29 Ekim 1919 tarihinde gerçekleştirilen Avam Kamarası toplantısında Williams, Başbakan Lloyd George'a Erivan Cumhuriyeti'nin durumu hakkında bu ülkeye çok vahim haberlerin telgrafla iletildiğinin farkında olup olmadığını ve Majesteleri Hükümeti'nin savaşta müttefikimiz olan bu insanlara şimdi hayatlarını savunacak araçlar gönderip göndermeyeceğini sormuştur.[210]

Aneurin Williams'ın bu sorusunu Başbakan adına cevaplandıran Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Cecil Harmsworth, kendisi tarafından söz edilen tarzda raporların taraflarına ulaştığını ve Ermenistan Müttefik Yüksek Komiseri olarak Kafkasya'ya atanan Albay Haskell'den bölgedeki tüm durum hakkında rapor vermesi beklendiğini kendisine söylemiştir.[211]

İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin, İngiltere Hükümeti'nin Kafkasya'dan geri çekilmesine ilişkin tartışmaların yaşandığı günlerdeki çalışmalarını değerlendirecek olursak, bu çalışmaların tahliyenin hiçbir şekilde gerçekleşmemesine yönelik yapıldığını belirtebiliriz. Komite bu süreç içerisinde tahliyenin gerçekleşmemesi için Amerika Birleşik Devletleri de dâhil olmak üzere Ermenilere sempati duyan bütün devlet ve topluluklar nezdinde harekete etmiş ancak en nihayetinde başarısızlığa uğrayarak istediği neticeleri alamamıştır.

---

[208] *PRO, CAB. 24/87/15,* "The Danger to Armenia", Aneurin Williams to MacCallum Scott, August 16, 1919.
[209] *BAC Minutes,* Oct. 1915-Feb. 1921, 18 August 1919.
[210] *HC,* 29 October 1919, Volume: 120, Column: 669.
[211] *HC,* 29 October 1919, Volume: 120, Column: 669.

Komite'nin istediği neticeleri alamamasındaki temel etkeni, hem ABD'nin hem de İngiltere'nin Ermenistan üzerinde hiçbir şekilde mandater devlet olma rolünü üstlenmek istememesi oluşturmaktadır. Özellikle İngiltere Hükümeti, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Ermeniler için üzerine aldığı sorumluluğu başka bir devlete yüklemeyi tasarlayarak bu yükten kurtulmanın planını yapmıştır. Nitekim 1919 yılının Temmuz ayında Kafkasya'dan çekilmeye yönelik almış olduğu karar, bu planın somut bir göstergesidir.

3.3. 1919 Paris Barış Konferansı ve Komite

Birinci Dünya Savaşı'nın askeri safhasına imzalanan ateşkes antlaşmaları ile son veren İtilaf Devletleri, (ABD, Fransa, İngiltere, İtalya ve Japonya) İttifak Devletleri (Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti) ile imzalanacak kalıcı barış antlaşmalarının esaslarını görüşmek üzere 18 Ocak 1919 tarihinde Paris'te bir araya gelmişlerdir. Paris Barış Konferansı olarak nitelendirilen bu görüşmeler, esasında, kalıcı barışın şartlarını belirlemesinin yanı sıra, İttifak Devletleri'nin sınırları içerisinde yaşayan azınlıkların kaderlerinin belirlenmesinde de bir dönüm noktası olmuştur. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Arap, Ermeni, Kürt, Rum ve Yahudi toplumlarının temsilcileri, konferans sürecinde, kendi siyasi proje ve taleplerini gerçekleştirmek maksadıyla İtilaf Devletleri nezdinde teşebbüste bulunmaktan geri durmamışlardır. Bu topluluklardan bir tanesi de uzun yıllar boyunca *Millet-i Sadıka* olarak nitelendirdiğimiz Ermenilerdir.[212]

Ermeni talepleri, Paris Barış Konferansı sürecinde iki farklı heyet tarafından savunulmuştur. Birincisi, Ermeni Millî Delegasyonu Başkanı Boghos Nubar Paşa'nın başkanlık ettiği heyettir. İkincisi ise Taşnak Partisi'nin lideri ve Ermeni Millî Meclisi Başkanı Avetis Aharonyan'ın başkanlığında Erivan'dan gelen heyettir. Ancak söz konusu heyetler arasında yeni tesis edilecek Ermenistan Devleti'nin sınırları konusunda bir fikir birliği bulunmamaktadır. Avetis Aharonyan'ın başkanlık ettiği heyet, Ermenistan Devleti'nin Karadeniz'e bir çıkış noktasının olması gerektiği görüşünü savunurken, Nubar Paşa bu teklifle yetinmemiştir. Nubar Paşa bunlara ek olarak, Çukurova (Kilikya) bölgesinin Ermeni topraklarına dâhil edilmesini ve bu

[212] Mustafa Budak, "Osmanlı Devleti'nin Paris Barış Konferansı'na Davet Edilmesi ve Muhtıralar Sunması ile İlgili Tartışmalar", *Tarih Dergisi,* S. 71, İstanbul, 2020, s. 447.; Mehmet Sait Dilek, "Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Sorunu", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları,* S. 15, İstanbul, 2009, s. 79-81.

devletin muhakkak Akdeniz'e bir çıkış noktasının olması gerektiğini savunmuştur. Neticede iki heyet arasında Boghos Nubar Paşa'nın görüşlerine dayalı olan genelgenin İtilaf Devletleri'ne sunulması kararlaştırılmış ve 26 Ocak'ta heyetler arasında imzalanan genelge, 12 Şubat 1919 tarihinde İtilaf Devletleri ile paylaşılmıştır.[213]

Paris Barış Konferansı sürecinde İtilaf Devletleri'ne sunulan Ermeni talepleri, hiç şüphesiz, İngiliz-Ermenistan Komitesi tarafından da mercek altına alınmıştır. 22 Ocak 1919 tarihinde gerçekleştirilen komite toplantısında bazı üyeler, Ermenistan'ın Paris Barış Konferansı'nda temsilinin yetersiz ve tatmin edici olmadığı görüşünü savunmuşlardır. Bundan dolayı sekreterin komite adına, George Clemenceau ve Arthur James Balfour'a, Ermeni delegelerin taleplerini, Dışişleri Bakanlığı tarafından verilen İngiliz taleplerine uygun olarak, Araplar, Suriyeliler, Yahudiler ve diğer küçük milletlerle aynı temelde savunmasını öğütleyen bir mektup göndermesi kararlaştırılmıştır.[214]

Diğer taraftan, Paris Barış Konferansı'nda Ermenilere ilişkin meydana gelen meseleler, İngiliz-Ermenistan Komitesi tarafından takibe devam edilmiştir. 14 Mayıs 1919 tarihinde yapılan komite toplantısında, Paris'e gerçekleştirdiği ziyaret hakkında komite üyelerine bilgi veren Başkan Aneurin Williams, Ermenistan'ın doğrudan temsil edilmediğini, ancak Paris'te bulunan Ermeni delegelerin Ermenistan mandasının hangi ülkeye verileceği konusundaki görüşlerini ileriki bir tarihte açıklayacaklarını bildirmiştir. Williams ayrıca, mandaterlik konusunda ABD lehine güçlü bir yatkınlık olduğunu, buna karşılık Fransa ve İtalya'nın Ermenistan üzerinde mandater devlet olmasına Ermeniler tarafından sıcak bakılmadığını da söylemiştir.[215]

Ermeni delegelerinin, Ermenistan üzerinde Amerika Birleşik Devletleri'nin mandaterlik rolünü üstlenmesine sıcak bakmasından dolayı İngiliz-Ermenistan Komitesi, bu hususu gerçekleştirebilmek için harekete geçmiştir. Komite, 17 Eylül 1919 tarihinde gerçekleştirdiği toplantısında, ABD'nin Ermenistan üzerinde manda yönetimini kabul etmesi için ABD'ye bir heyetin gönderilip gönderilmeyeceği hususunda bir tartışma gerçekleştirmiştir. Tartışmanın sonucunda iki önemli karar alınmıştır. Birinci karar, James Bryce'a ulaşıp konu hakkındaki görüşlerini öğrenmektir. İkinci karar ise, ABD'nin Ermenistan için mandater devlet olmasını

[213] Mim Kemal Öke, *The Armenian Question,* Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2001, s. 146-147.
[214] *BAC Minutes,* Oct. 1915-Feb. 1921, 22 January 1919.
[215] *BAC Minutes,* Oct. 1915-Feb. 1921, 14 May 1919.

tatbik edebilmek amacıyla komite tarafından oluşturulan bir heyetin ABD'yi ziyaret etmesinin etkili olup olmayacağı hakkında, Yakın Doğu Yardım Komitesi'nin ve Ermenistan'ın Bağımsızlığı için Amerikan Komitesi'nin görüşlerine başvurmaktır.[216]

Buna karşılık Aneurin Williams, 3 Kasım 1919 tarihinde yapılan toplantıda, ABD'yi Ermenistan için bir mandayı kabul etmeye teşvik etmek üzere Amerika'ya gönderilmesi önerilen heyetle ilgili olarak, Amerikalılar arasında şu anda böyle bir heyetin gönderilmesinin uygun olmayacağına dair güçlü bir his olduğunu katılımcılara söylemiştir. Bununla birlikte, konuyla ilgili görüştüğü ne James Bryce'ın ne de Thomas Power O'Connor'ın ABD'ye gidemeyeceği bilgisini de paylaşmıştır. Neticede teklifin daha sonra değerlendirilmek üzere ertelenmesine karar verilmiştir.[217]

Amerika Birleşik Devletleri nezdinde Ermenistan için yapılması tasarlanan bu teşebbüsün akim kalmasının ardından İngiliz-Ermenistan Komitesi, yönünü İngiltere Hükümeti'ne çevirmiştir. 1 Ocak 1920 tarihinde komite üyelerinden Başkan Aneurin Williams, James Bryce, George Peabody Gooch, Dr. Scott Lidgett, Dr. Frederick Brotherton Meyer ve Thomas Power O'Connor'dan oluşan altı kişilik bir heyet, Başbakan David Lloyd George'a, komite adına hazırlanan *Ermenistan ve Türk Yerleşimi* adlı önergelerini takdim etmişlerdir:[218]

"*Doğu Rumeli, Makedonya ve Girit'teki kötü emsallerin, şimdi de Ermenistan'da tamamen asılsız çıkar gerekçeleriyle takip edilmesi uluslararası bir skandal olacaktır. Ermenistan'ın, Osmanlı İmparatorluğu ile bağlantısı tamamen kesilmeli ve bu şekilde kesilen bölge, 1914 yılında Ermeniler, Kürtler, Rumlar, Kızılbaşlar ve Türklerden oluşan karışık bir nüfusun yaşadığı, ağırlıklı olarak Türklerin yaşadığı bölgenin doğusunda ve ağırlıklı olarak Arapların yaşadığı bölgenin kuzeyinde kalan tüm eski Osmanlı vilayetlerini, yani İskenderun, Diyarbakır ve Bakü'nün kuzeyindeki tüm toprakları, Kızılırmak Nehri üzerindeki Sivas'ı ve Karadeniz'deki Yasun Burnu'nu kapsamalıdır.*

Komite, bu bölge Türkiye'den koparıldığında, yakın gelecekte tek bir devlet olarak örgütlenmesinin mümkün olmayabileceğinin farkındadır ve tüm ülke üzerinde bir Amerikan mandası olmadığı takdirde, Güneybatı kesimleri (Kilikya kıyılarından Diyarbakır ve Harput'a kadar) üzerinde bir manda ile başka bir gücün görevlendirilmesinin bir olasılık olduğunu anlamaktadır. Birleşik bir Ermenistan için tek bir mandanın başarısız olması halinde bu alternatife itiraz etmemekle birlikte, böyle bir kısmi mandanın şartlarının (a) Türkiye'den

[216] *BAC Minutes*, Oct. 1915-Feb. 1921, 17 September 1919.
[217] *BAC Minutes*, Oct. 1915-Feb. 1921, 3 November 1919.
[218] "Appeal to the Premier", *The Scotsman*, 12 Ocak 1920, s. 8.

tamamen ayrılmayı; (b) Suriye'deki yeni Arap Ulusal Devleti'nden tamamen ayrılmayı; (c) manda altındaki bölgede inanç özgürlüğünün getirilmesi; (d) mandater gücün kendi kaderini tayin etme amacıyla halkı kendi kendini yönetme konusunda eğitme yükümlüğünün olması; (e) şimdi başlatılacak vilayet düzenlemelerinin, bu vilayetlerin Ermenistan'ın geri kalanıyla nihai olarak birleşmesine engel olacak hiçbir şeyi içermemesi, hususlarından oluşması görüşünü savunmaktadır.

Türkiye'den koparılacak Ermeni bölgesinin geri kalanının bir an önce bağımsız bir Ermeni Devleti'nin çekirdeğine dâhil edilmelidir. Bağımsız Ermenistan, başlangıçtan itibaren sadece eski Rus bölgeleri olan Erivan ve Kars'ı değil, en azından Van, Muş, Erzurum, Erzincan şehirlerini ve bir Karadeniz limanını içeren eski Osmanlı topraklarından oluşan bir bölgeyi de içermelidir. Bu sonuncusu, Ermenistan'a bir deniz çıkışı sağladığı için özellikle önemlidir.

Hayatta kalan Ermenilerin sayısına ilişkin istatistiksel veri elde etmenin zorluğu kabul edilmekle birlikte, yukarıda adı geçen vilayetlerde yer alan Ermeni nüfusu, Ermeni olmayanlara göre daha fazladır. Komite, Türklerin, Kürtlerin, Kızılbaşların, Rumların ve diğer Ermeni olmayanların haklarını da tanır. Ermeniler, Barış Konferansı'nın Bağımsız Ermenistan Devleti'ni kuran belgeye eklemeye uygun görecekleri bu hakların korunmasına yönelik her türlü hükmü memnuniyetle destekleyeceklerdir.

Komite, bu memorandumda tanımlandığı şekliyle, eski Osmanlı Ermenistan'ının tamamının Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmasını ve tüm ülke üzerinde bir Amerikan mandası olmadığı takdirde, Erivan Cumhuriyeti'ne sınır olan Osmanlı Ermeni vilayetlerinin, Karadeniz'de bir limanla birlikte bu cumhuriyetle bir an önce birleştirilmesini talep etmektedir."

İngiltere Başbakanı David Lloyd George'a verdiği bu önergeden herhangi bir cevap alamayan İngiliz-Ermenistan Komitesi, 22 Ocak 1920 tarihinde Westminster, Caxton Salonu'nda, saat 15.00'da, halka açık bir toplantı düzenlemeye karar vermiştir. Toplantı iki ana gündem maddesi üzerinde yürütülecektir. Birincisi, Ermenilerin ve diğer tâbi ırkların Türk yönetiminden kurtarılmaları için müttefiklerin verdiği sözlerin yerine getirilmesini, Paris Barış Konferansı'ndan talep etmektir. İkincisi ise, Ermeni toplumuna geri dönüş ve inşa çalışmalarına başlayabilmeleri için, müttefik gözetimi altında yönetilecek ve Türk Hükümeti tarafından geri ödenecek fonların sağlanması çağrısında bulunmaktır.[219]

[219] "British Armenia Committee", *Pall Mall Gazette,* 21 Ocak 1920, s. 6.

Konferansın başlangıcında komite üyesi Charles Gore, katılımcılara bir önerge takdim etmiş ve bu önerge oy birliği ile kabul edilmiştir. Önergede şu ifadeler yer almıştır:[220]

"*Bu toplantı, Barış Konferansı'na, Ermenilerin ve diğer tâbi ırkların Türklerden kurtarılması için müttefiklerin verdiği sözlerin yerine getirilmesi çağrısında bulunur. Türk yönetimi tarafından Ermenilere yapılan katliamlar, neredeyse eşi benzeri olmayan olaylardan müteşekkildir. Hiç kimse bu ülkedeki siyasi ahlak seviyesinin, şu anda, cesaret verici olduğunu söyleyemez ancak Hristiyanlık ve Tanrı adına doğru olanı yapmalıyız. Sadece çıkarlarımıza bakacak olursak, Ermeniler için iyi bir hükümet sağlamanın çıkarımıza olacağına inanıyorum.*"

Charles Gore'un vermiş olduğu bu önerge sonrasında İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin üyeleri, İngiltere Hükümeti'nin Ermeni siyasetini eleştiren birtakım açıklamalarda bulunmuşlardır. Komite üyesi Dr. John Clifford, İngiltere Hükümeti'nin korkaklık suçuna maruz kalmadan Ermenistan'a karşı yükümlülüklerini yerine getirmekten kaçmasının mümkün olmadığını söylemiştir. Clifford'dan sonra sözü alan diğer komite üyesi William-Ormsby Gore, diğer ülkelerde hâlihazırda büyümekte olan Türk yanlısı hareketin İngiltere'de de tehlike arz ettiğini ifade ederek, hükümetin çıkarlarımızı onurumuzdan önce düşünmemesi gerektiğini vurgulamıştır.[221]

Komite üyelerinin bu açıklamalarından sonra Joseph Bliss, Charles Gore'un vermiş olduğu önergeye ek olarak ayrı bir önerge daha vermiştir. Katılımcılar tarafından oy birliği ile kabul edilen bu önergede şu hususlar üzerinde durulmuştur:[222]

"*Bu toplantı, yetimlerin ve mültecilerin acil ihtiyaçlarının karşılanması ve Ermenistan'a geri dönüş ve yeniden inşa çalışmalarının başlatılması için müttefik devletlerden Ermeni toplumuna yeterli miktarda avans vermesi çağrısında bulunur. Bu meblağlar, müttefik devletlerin gözetimi altında yönetilecek ve Türk Hükümeti tarafından çalınan ve tahrip edilen Ermeni malları için ödenmesi gereken tazminattan geri ödenecektir.*"

Joseph Bliss tarafından verilen bu önergeden sonra sözü, İngiliz-Ermenistan Komitesi Başkanı Williams almıştır. Williams, Ermenistan için böyle bir çağrıyı gerekli kılanın ülkeyi ele geçirmiş olan yozlaşmış ve adaletsiz çete olduğunu ve Türk

[220] "Bishop Gore on British Interests", *The Times,* 23 Ocak 1920, s. 14.
[221] "Bishop Gore on British Interests", *The Times,* 23 Ocak 1920, s. 14.
[222] "Bishop Gore on British Interests", *The Times,* 23 Ocak 1920, s. 14.

Hükümeti'nin Ermenistan için taahhüt ettiği reformları yerine getirmeye niyetinin olmadığını iddia etmiştir.[223]

İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin Paris Barış Konferansı sürecindeki faaliyetlerini değerlendirecek olursak, bu faaliyetlerin savaş sonrası müttefik devletleri Ermenistan için sorumluluk almaya davet etmek yönünde gerçekleştirildiğini belirtebiliriz. Komite, konferans boyunca Ermenilerle ilgili meydana gelen gelişmeleri yakından takip etmiş ve Amerika Birleşik Devletleri de dâhil olmak üzere Ermenistan için müttefik devletlerden herhangi birisinin mandaterlik rolünü üstlenmesi için çalışmalar yürütmüştür. Neticede hiçbir müttefik devletin Ermenistan için herhangi bir yükümlülük altına girmek istememesi, bu teşebbüslerin akim kalmasına neden olmuştur.

3.4. 1920 Londra Barış Konferansı ve Komite

18 Ocak 1919 tarihinde başlayan Paris Barış Konferansı, Osmanlı Devleti ile imzalanacak barış antlaşmasının esaslarını, İtilaf Devletleri arasında yaşanan çıkar çatışmaları yüzünden sonuçlandıramamıştı. Bundan dolayı İtilaf Devletleri'nin temsilcileri, Osmanlı Devleti ile imzalanacak barış antlaşmasının esaslarını belirlemek maksadıyla 12 Şubat 1920 tarihinde Londra'da bir araya gelmişlerdir.[224]

16 Şubat 1920 tarihinde gerçekleştirilen toplantının konusunu, yeni kurulacak Ermeni Devleti'nin sınırlarının tespit edilmesi oluşturmuştur. Bu toplantıda, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon tarafından yapılan bir açıklama, İngiliz-Ermenistan Komitesi Başkanı Aneurin Williams tarafından tepki ile karşılanmıştır. Williams, aynı gün yapılan Avam Kamarası toplantısında Lord Curzon'a yönelik tepkisini şu şekilde dile getirmiştir:[225]

"*Efendim, Müttefik Devletler temsilcilerinin Küçük Asya'nın çözümü için üzerinde anlaşmış göründükleri şartlara ilişkin olarak bugün yayınladığınız bildiriler, özgürlük ilkesine ve ülkesinin adına verilen sözlere sadakat için değer veren herkes için en büyük tedirginliğe neden olacak şekilde hesaplanmıştır. Ermenistan vilayetlerinden, en az ikisinin, muhtemelen Erivan Cumhuriyeti'ne ekleneceğini belirtiyorsunuz. Eğer öyleyse, bu, 1915 katliamlarından önce Ermenilerin nüfusun en büyük tek unsuru olduğu Ermeni vilayetlerinin büyük bir*

[223] "Bishop Gore on British Interests", *The Times,* 23 Ocak 1920, s. 14.
[224] Mehmet Sait Dilek, "Londra Konferansı'nda Ermeni Sorunu ve İngiltere'nin Tutumu (12 Şubat-10 Nisan 1920)", *Turkish Studies,* C.VIII, S.7, Ankara, 2013, s. 807.
[225] "The Fate of the Vilayets", *The Times,* 23 Şubat 1920, s. 12.

kısmının hala Türklerin boyunduruğu altında kalabileceği anlamına geliyor. Ayrıca, Küçük Ermenistan veya Kilikya'nın da Türk egemenliği altında bırakılmayacağının şüpheli olduğunu belirtiyorsunuz. Eğer öyleyse, bu yine hayatta kalan büyük bir Ermeni nüfusunun ve katliamlardan önce Ermenilerin başlıca unsur olduğu geniş bir bölgenin, katliamları organize edenlerin merhametine terk edileceği anlamına gelmektedir.

Savaş sırasında Ermenilere, Türklerden kurtarılacaklarına dair defalarca söz verildi. Belirli bir anda, Fransız Hükümeti temsilcisi tarafından, İngiliz temsilcisinin bilgisi dâhilinde, asker sağlamaları istendi ve gerçekten de ülkelerinin Türk egemenliğinden kurtarılacağına dair açık bir söz üzerine asker sağladılar. Bu vaatlerin gerçek değerlerinin sadece %30'u oranında yerine getirilmesi mümkün müdür? Türklerden garanti alınacağını söylemek faydasızdır. Bu, Avrupa diplomasisinin son 50 yıldır oynadığı nafile bir oyundur. Cumartesi günü Kilikya'da 1.500 ya da 2.000 Ermeni'nin katledildiğini bildirdiniz, bugün İstanbul'daki Müttefik Yüksek Komiserlerinin Sadrazam'a bu konuda temsilci gönderdiklerini öğreniyoruz. Hiç şüphe yok ki, bu konuda en geniş güvenceyi alacaklar ve bunu başka katliamlar takip edeceklerdir.

İngiliz halkının, ülkemizin taahhütlerine ve insanlığın temel ilkelerine uyulması ve Türklerin tâbi Hristiyan ırklar üzerindeki tahakkümüne tamamen son verilmesi konusunda ısrar etmesi için çok mu geçtir?"

Aneurin Williams tarafından Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gösterilen bu tepkiden sonra İngiliz-Ermenistan Komitesi, James Bryce tarafından komite adına yazılan 21 Şubat 1920 tarihli önergeyi, Başbakan David Lloyd George, Dışişleri Bakanı Lord Curzon ve İngiltere'nin Fransa Büyükelçisi Paul Cambon'a göndermiştir. Önergede büyük devletlerden istenilen talepler şu şekildedir:[226]

"*İngiliz-Ermenistan Komitesi, Türkiye'nin tamamen yenilgiye uğratılmasından ve ateşkesin imzalanmasından on beş ay sonra Ermenilerin büyük katliamlara uğramasına izin veren büyük güçlerin eylemlerini ya da eylemsizliklerini protesto etmektedir. Bu katliamlar, İngiliz ve Fransız hükümetleri tarafından art arda işgal edilen topraklarda meydana gelmiştir. Bu nedenle komite, öfkeli protestosunu ifade eder ve olanlardan ve bundan sonra olabileceklerden adı geçen hükümetleri sorumlu tutar. İngiltere ve Fransa hükümetlerine, Kilikya'daki Ermeni halkına kendilerini savunmaları için silah sağlamaya, Türk katliamlarının tekrarlanmasını önlemek için bu vilayete yeterli sayıda asker göndermeye ve Milletler Cemiyeti'nin mandası altında, Türkiye'nin herhangi bir müdahalesi olmaksızın,*

[226] "Great Powers to Blame", *Liverpool Daily Post,* 21 Şubat 1920, s. 7.

Ermeni Cumhuriyeti'nin sınırlarına kadar uzanan bir toprak üzerinde Kilikya'nın gelecekteki hükümetini sağlamaya çağırır."

İngiltere Hükümeti nezdinde gerçekleştirdiği bu teşebbüsün ardından İngiliz-Ermenistan Komitesi, 4 Mart 1920 tarihinde, Westmister, Caxton Salonu'nda, saat 15.00'da, yeniden halka açık bir toplantı düzenlemeye karar vermiştir. Toplantının ana konusu, Londra Konferansı'ndan Ermeni vilayetlerinin, acil bir şekilde, Türk hâkimiyetinden kurtarılmasını talep etmek şeklinde belirlenmiştir.[227] Toplantıda bir konuşma yapan komite üyesi James Bryce, Doğu Anadolu ve Çukurova'da (Kilikya) meydana gelen katliamların Mondros Mütarekesi'nin oldukça hafif kalmasından ileri geldiğini, Türklerin 1895 yılından itibaren yaklaşık bir milyon Ermeni vatandaşını katlettiğini ve bu katliamların yerleşik bir politika haline geldiğini söylemiştir.[228]

James Bryce, ilerleyen süreç içerisinde Ermeni meselesine ilişkin açıklamalarına yurt dışında da devam etmiştir. Manhattan'da bulunan Trinity Kilisesi'nde gerçekleştirilen bir toplantı sonrasında gazetecilerin sorularını yanıtlayan Bryce, Ermeniler için ellerinden gelen bütün çabayı gösterdiklerini, ancak Avrupalı ulusların savaş yorgunu olmalarından dolayı Ermeniler için daha ziyade sorumluluk taşıyamayacaklarını ifade etmiştir. Buna ilaveten, Amerika Birleşik Devletleri'nin Ermeniler için sorumluluk almaması durumunda, Türk hâkimiyetinden kurtarılmalarının mümkün olmadığını da belirtmiştir.[229]

James Bryce'ın bu doğrultudaki açıklamalarından sonra İngiliz-Ermenistan Komitesi, Londra Konferansı'na yönelik olarak başlattığı çalışmalarına kaldığı yerden devam etmiştir. 11 Mart 1920 tarihinde *Daily Mirror* gazetesine bir ilan veren komite, İngiliz halkından milletvekillerine, Londra Konferansı'nın Ermenileri ve diğer tüm tâbi ırkları Türkler'den kurtarmasını talep eden mektuplar yazmasını istemiştir. Bu şekilde komite, İngiliz kamuoyunu Türklere karşı kışkırtarak, bir çeşit algı operasyonu yapmaya çalışmıştır.[230] Buna ek olarak, İngiliz-Ermenistan Komitesi, 17 Mart 1920 tarihinde *Edinburg Evening News* gazetesine yeni bir ilan daha vermiştir. Bu ilanda da bir önceki ilanda yer alan isteklerin tekrarlandığı görülmüştür.[231]

[227] "Justice & Freedom for Armenia", *Globe,* 3 Mart 1920, s. 7.
[228] "Lord Bryce Says Send Troops or Arms", *Daily News (London),* 5 Mart 1920, s. 2.
[229] "No Hope Unless America Aids, Viscount Says", *New York Herald,* 8 Mart 1920, s. 16.
[230] "The Hand of Murder is Passing over Armenia", *Daily Mirror,* 11 Mart 1920, s. 14.
[231] "Roll Back the Shadow of Death", *Edinburg Evening News,* 17 Mart 1920, s. 4.

İngiltere kamuoyunun dikkatini bu şekilde Ermeni meselesine çekmeye çalışan İngiliz-Ermenistan Komitesi, daha sonrasında yönünü İngiltere Hükümeti'ne çevirmiştir. Komite, 23 Mart 1920 tarihinde Avam Kamarası'nda yaptığı toplantıda alınan kararları, İngiltere Hükümeti ile paylaşmıştır. Toplantıda alınan ilk karar; Azerbaycan, Erivan ve Gürcistan Devletleri'nin sınırlarının acil bir şekilde belirlenmesi noktasında, İngiltere Hükümeti'nin üzerine düşen vazifeyi yerine getirmesidir. İkinci karar ise, İngiltere Hükümeti'nin Çukurova'da (Kilikya) yaşayan Ermeniler için, tıpkı Fransızlar gibi, sorumluluk almaya davet edilmesidir.[232]

İngiliz-Ermenistan Komitesi Sekreteri Arthur G. Symonds, ayrıca, bu kararları 26 Mart 1920 tarihinde Cemiyet-i Akvam Sekreteri Eric Drummond'a da göndererek, kendisinden konuya ciddi bir şekilde eğilmesini istemiştir.[233] Arthur G. Symonds'tan gelen mektubu ertesi gün cevaplandıran Drummond ise yalnızca kendisine teşekkür etmekle yetinmiştir.[234]

Diğer taraftan, Osmanlı Devleti'nin Ermenilere sözde uygulamış olduğu kötü muamele, İngiliz-Ermenistan Komitesi üyeleri tarafından çeşitli platformlarda eleştirilmeye devam edilmiştir. 28 Mart 1920 tarihinde St. James Hall'da gerçekleştirilen kardeşlik toplantısında komite üyesi Joseph Bliss, konu hakkında şu değerlendirmelerde bulunmuştur:[235]

"*Türkler, tarihlerinin hiçbir döneminde yönetme kabiliyetine sahip olamamışlardır. 1822 yılından günümüze kadar, periyodik aralıklarla çeşitli katliamlar meydana gelmiş ve Türklerle yapılan antlaşmaların her biri yönetimlerini ıslah etme şansını vermesine rağmen, bu şanslar her seferinde yitirilmiştir. Tüm teolojik, mezhepsel ve diğer sorunları bir kenara bırakarak, ortak insanlığımızın temelinde, herkesi bu önemli sorun hakkında kamuoyunu uyandırmak için ellerinden geleni yapmaya ve Türk'ün başka bir inanç ve ırktan gelen bu halkların başına yönetici olarak geçmemesini sağlamaya çağırıyorum. Ona, yüzyıllardır yaptığı gibi onları yağmalama ve katletme yetkisi vermek, bu savaşta uğruna pek çok can verilen hak ve insanlık ilkelerine karşı işlenmiş bir suç olacaktır.*"

Londra Konferansı'nın hazırlık toplantılarının gerçekleştirildiği 12 Şubat-10 Nisan 1920 tarihleri arasında Doğu Anadolu ve Çukurova'da (Kilikya) yaşayan

[232] *United Nations Library & Archives (UN), R566-11-3421-3627,* Resolution Passed by the British Armenia Committee, At a Meeting Held at the House of Commons, March 23, 1920.
[233] *UN, R566-11-3421-3627,* Arthur G. Symonds to Eric Drummond, March 26, 1920.
[234] *UN, R566-11-3421-3627,* Eric Drummond to Arthur G. Symonds, March 27, 1920.
[235] "Protection of Armenia", *Worthing Gazette,* 31 Mart 1920, s. 3.

Ermenilerin bağımsızlıklarına kavuşmaları için oldukça yoğun faaliyetler içerisine giren İngiliz-Ermenistan Komitesi, bu hususu sağlamak için tabiri caizse her yolu denemiştir. Komite, özellikle Fransız Hükümeti'nin Çukurova'da (Kilikya) yaşayan Ermenileri kaderlerine terk ettiğini belirterek, Ermeniler için sorumluluk almamalarını şiddetle protesto etmiştir. Öte yandan, İngiliz Hükümeti'ne de bu konuda eleştiri getiren İngiliz-Ermenistan Komitesi, Ermenilerin unutulmaması gerektiğini taraflarına gönderdiği önergelerle hatırlatarak, tıpkı Fransızlar gibi, sorumluluktan kaçınmaması gerektiği bağlamında uyarılarda bulunmuştur. Bunlara ek olarak, İngiltere kamuoyunu Türkler aleyhine çevirmek için toplantılar düzenleyen komite, İngilizler arasında yanlış bir Türk algısı oluşturmaya da çalışmıştır. Neticede, Londra Konferansı'nın hazırlık aşamasında İtilaf Devletleri, Ermeniler için herhangi bir somut adım atmaya yanaşmamış ve mesele çözüme ulaştırılamadan dağılmak durumunda kalınmıştır.

3.5. Kilikya'da Ermeni Olayları ve Komite

İngiltere Hükümeti, 23 Ekim 1916 tarihinde Rusya ve Fransa ile imzalamış olduğu Skyes-Picot-Sazanov Antlaşması çerçevesinde, üzerinde Ermenilerin yaşadığı Doğu Anadolu ve Çukurova (Kilikya) topraklarını müttefiklerinin genişleme sahası olarak kabul etmişti. Ancak Rusya'nın 3 Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest-Litowsk Antlaşması uyarınca savaş dışı kalması, müttefikler arasında yapılan toprak paylaşımının yeniden gözden geçirilmesine sebep olmuştur. Rusya'nın savaştan çekilmesi ile birlikte Filistin, Irak ve Suriye cephelerinde Osmanlı Devleti'ne karşı yalnız savaşmak durumunda kalan İngiltere, mütareke sonrasında güney vilayetlerini geçici de olsa işgal ederek, Musul'a yerleşmeyi tasarlamıştır.[236]

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından George Clemenceau ile bir görüşme gerçekleştiren Lloyd George, Clemenceau'dan Fransa'nın Filistin üzerindeki İngiliz himayesini tanımasını ve Musul üzerindeki haklarından da İngiltere lehine vazgeçmesini istemiştir. Lloyd George buna karşılık, Türk Petrolleri Şirketi'nde Almanya'nın hissesine düşen yüzde yirmi beşlik payın Fransa'ya verilebileceğini söylemiştir. Bu teklif üzerine, 26 Nisan 1919 tarihinde Fransa ve İngiltere arasında Berenger Petrol Antlaşması imzalanmıştır. Bu şekilde Filistin ve Musul üzerindeki haklarını garanti altına alan İngiltere Hükümeti, bunun ardından Suriye meselesini de

[236] Yaşar Akbıyık, *Milli Mücadele Güney Cephesi Maraş,* Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015, s. 47-48.

çözüme kavuşturmak istemiştir. 1919 yılının Temmuz ayında Lloyd George ve Clemenceau arasında yapılan görüşmelerin sonucunda Adana, Antep, Urfa ve Maraş illeri ve Suriye'nin bir kısmında İngiliz askerlerinin yerini Fransız askerlerinin almasına, buna ek olarak, Şerif Hüseyin'in İngilizler adına Halep ve Şam'a askeri birliklerini yerleştirmesine karar verilmiştir. Tarihimize Suriye Antlaşması olarak geçen bu mukavele, 15 Eylül 1919 tarihinde İngiltere ve Fransa arasında imzalanmıştır.[237] Çukurova'da (Kilikya) Fransız yönetiminin başlaması ile birlikte burada yaşayan Ermeniler de doğrudan Fransa Hükümeti'nin sorumluluğu altına girmiştir. Ancak Fransız yönetiminin Türklere karşı gerçekleştirdiği askeri harekâtlarda Ermeni lejyonlarından istifade etmesi ve bölgeye dışarıdan Ermeni nüfusu getirmesi, Türk-Fransız ilişkilerinin gerginleşmesine sebep olmuştur. Üstelik Ermeni lejyonlarının, Müslüman halka yönelik gerçekleştirdiği katliamlar, bölgede paniğe ve endişeye yol açmıştır.[238]

Çukurova (Kilikya) bölgesindeki gelişmeler bu şekilde cereyan ederken, yaşanan olaylar İngiltere'de tam tersi şekliyle lanse edilmeye çalışılmıştır. İngiliz-Ermenistan Komitesi Başkanı Aneurin Williams, 8 Haziran 1920 tarihinde, komite adına, Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a bir önerge göndermiştir. Williams önergede, Çukurova (Kilikya) bölgesinde sakin Ermenilerin Türkler tarafından katledildiklerini, Fransız işgalinin bu katliamları önlemede etkisiz kaldığını ve İngiltere Hükümeti'nin Ermenileri korumak için harekete geçmesi gerektiğini söylemiştir. Bunlara ek olarak, bazı istekler de dile getirilmiştir:[239]

"*İngiliz-Ermenistan Komitesi, Türkiye ile yapılan antlaşma taslağının özetinde, Kilikya'nın geleceğine ilişkin herhangi bir hükme yer verilmemesini derin bir memnuniyetsizlikle gözlemlemiştir. Ermeniler, özetle birlikte verilen haritanın incelenmesinden, Ceyhun Nehri tarafından batıda belirgin bir şekilde sınırlanan Doğu Kilikya'nın küçük bir bölümünün, Suriye ile birlikte Fransa'nın mandasını üstleneceği bölgeye dâhil edileceği sonucunu çıkarıyorlar.*

Adana, Tarsus, Mersin ve Maraş gibi önemli şehirleriyle birlikte, Kilikya vilayetinin geri kalanı, Türk olmayan nüfusun korunması için, son iki kuşak boyunca Avrupa diplomasisinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olmayan çeşitli sakinlerinin haklarını

[237] Yaşar Akbıyık, *Milli Mücadelede Güney Cephesi Maraş,* s. 48-51.
[238] Tolga Başak, "İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)", *Yayınlanmış Doktora Tezi,* Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2006, s. 302-304.
[239] *PRO, FO. 608/278/384,* Future of Cilicia "Memorandum of the British Armenia Committee", June 8, 1920.

koruma konusundaki başarısızlıklarını çok iyi hatırlatan 'Azınlıklar' maddelerinden daha etkili bir hüküm olmaksızın, Osmanlı Devleti'ne iade edilecektir. Ayrıca, antlaşma taslağının özetinde, Kilikya'nın Türkiye ve Suriye'den ayrılan kısmı arasında, ne manda yönetiminde ne de bu yönetim altında kurulacak idari sistemde herhangi bir ayrım yapılacağını gösteren hiçbir şey yok gibi görünmektedir. Komite, Kilikya'nın herhangi bir şekilde bölünmesinin adaletsizliği ve uygunsuzluğunun, bu soruna atıfta bulunan antlaşma taslağının gerçek şartlarında daha iyi bir gelecek için herhangi bir değişiklik yapılmasını zorlaştıracak kadar korkunç olduğu yönündeki kesin görüşünü belirtmek ister.

Kilikya vilayetleri, Adana vilayetinin bir parçasını oluşturan Adana, Kozan ve Cebeli Bereket sancakları ile Maraş sancağı ve idari olarak Halep vilayetinin bir parçasını oluşturan ancak coğrafi ve etnik olarak Kilikya'ya ait olan Antep kazasından oluşur. Ermenilerin bu bölge üzerindeki tarihsel hak iddiaları şüphesizdir; ancak son zamanlarda, etnik hak iddialarının geçerliliği sorgulanmaktadır. Şu anda nüfus hakkında tamamen güvenilir istatistikler elde etmek mümkün değildir. Antlaşma taslağından bu yana Adana'da özel bir komite tarafından yapılan bir tahmine göre; toplam nüfus 420.000 civarındadır, bunun 220.000'i Hristiyan (160.000 Ermeni) ve 200.000'i Müslümandır. Bu rakamlar kaba ama dürüst bir hesaplamadır. Bu konuda ne tür eleştiriler yapılırsa yapılsın, 11 Mart 1920'de Lordlar Kamarası'nda tarafınıza verilen Müslümanlara ilişkin rakamlar, her türlü şüphenin ötesinde abartılıdır. Güvenilir otoritelerin çoğu, Kilikya'da Ermenilerin nüfusun yaklaşık üçte birini oluşturduğu konusunda hemfikirdir. Bu oran elverişli koşullar altında hızla artacaktır. Bay Balfour, 24 Şubat 1920 tarihinde Bay Gerard'a verdiği yanıtta, çoğunluğun isteklerine atıfta bulunarak şunları söylemiştir; 'Bunun kesin olduğunu sanmıyorum. Katliam yolu ile çoğunluğu oluşturanların istekleri, kesin olmaktan çok uzaktır'.

Mondros Mütarekesi'nden sonra Kilikya ve Kuzey Suriye, General Allenby'in kuvvetleri tarafından işgal edildi. Müttefikler, bu bölgelerin kontrolünü devralırken aynı zamanda Hristiyan nüfusu koruma sözü de verdiler. İstanbul'daki Müttefik Yüksek Komiserlerinin daveti üzerine, çoğu 1915 tehcirinden kurtulan çok sayıda Ermeni, Suriye'den Kilikya'ya geldi. Filistin ve Mısır'dan da evlerine dönme niyetiyle Kilikya'ya geldiler. İngiliz işgali sürdüğü müddetçe, birkaç küçük karışıklık dışında iyi bir düzen sağlandı. Kasım 1919'da İngiliz kuvvetleri tahliye edildi ve iki hükümet arasında yapılan bir anlaşma uyarınca yerlerine Fransız birlikleri yerleştirildi. Komite, o andan bugüne kadar Fransızların tutumunun, bölgedeki Ermeniler, Avrupalılar ve Amerikalılar üzerinde, Ermenilerin Türkler tarafından sürülmesine veya yok edilmesine izin vererek Ermeni sorununun Kilikya'dan çıkarılmasından memnun olacakları izlenimini bıraktığını üzülerek belirtmek zorundadır. Bu dönemde Komite tarafından alınan bilgiler, Fransız askeri işgalinin başından beri tamamen etkisiz olduğunu göstermektedir. Her ne kadar bazı takviye birlikleri gönderilmiş olsa da, yüksek komiserlik,

Türk Milliyetçilerine karşı yeterli ve etkili önlemler alamamakta ve her halükarda almakta isteksiz görünmektedir.

Çeşitli noktalarda demiryollarına inanılmaz Türk saldırıları yapılmış ve iletişim uzun süre kesintiye uğramıştır; bu tür olaylar, Toros dağlarının kuzeyinde ve güneyinde, Adana ile Mersin arasında ve Halep hattı boyunca meydana gelmiştir. Maraş'taki olayların boyutunda katliamların hala gerçekleşip gerçekleşmediğini söylemek zor, ancak şüphesiz çok sayıda Ermeni her gün küçük gruplar halinde geniş alanlarda öldürülüyor. Fransızların eylemleri, Maraş, Haruniye, Antep ve Eybez gibi izole edilmiş kasaba ve köylerde kendi birliklerinin yardımına koşmakla sınırlıdır. Haçin örneğinde, kasabanın askeri operasyon bölgelerinin dışında olduğu gerekçesiyle herhangi bir yardım gücü göndermeyi reddettiler; Ermeniler kasabayı inatla savundular, ancak Türkler şimdi burayı ele geçirdiklerini iddia ediyorlar.

Fransızlar sadece Ermenileri korumakta değil, onlara kendilerini koruyacak araçları vermekte de başarısız oldular. Zaman zaman onlara silah verdiler, sonra geri aldılar ve hatta bazı durumlarda onların yerine Türklere verdiler. Adana'daki Ermeniler, olası saldırılar karşısında kendilerine daha fazla silah verilmesini istediklerinde, Fransız komutan onlara Ermeni izcileri silahlandırmayı düşündüğünü söylemiş ve daha fazla yetişkin Ermeni'ye silah vermeyi reddetmiştir. Aynı subay, Ermenilere güvenlikleri için Adana'da olabileceklerden sorumlu olamayacağını bildirmiştir. Bu koşullar altında Ermeniler, doğal olarak Adana civarını giderek daha yoğun kafilelerle birlikte terk etmektedir ve Fransızların onları bu yönde aktif olarak teşvik ettiğine dair hiçbir şüphe yoktur.

Komite, bu yıl içinde birçok kez Parlamento'da, Fransızların müttefikler adına Kilikya'daki Ermeni nüfusa etkin koruma sağlayacağına dair güvenceler verildiğini hatırlatır. 29 Nisan 1920'de Başbakan, San Remo Konferansı üzerine yaptığı açıklama sırasında şunları söylemiştir: 'Biz Boğazları, Filistin'i ve Mezopotamya'yı korumak zorundayız; Fransızlar ise Kilikya'yı korumak zorundadır'. Aynı tartışmanın ilerleyen bölümlerinde, herhangi bir niteleme yapmadan, 'Fransızlar Kilikya'daki azınlık üzerinde vesayet uygulayacaklar' dedi. Saygıdeğer dostlarımı temin ederim ki, Ermenilere ilişkin olarak verdiğimiz sözlerin bize yüklediği sorumluluktan kendimizi ayrı tutamayız. Bu ifadeler, Başbakan tarafından, Türkiye ile taslak antlaşma şartlarının San Remo'da nihai olarak kabul edilmesinden sonra yapılmıştır ve diğer ifadelerinden de anlaşılacağı üzere, Fransızların Ermeniler için etkili bir koruma sağlamada başarısız olduklarını bilerek yapılmıştır. Bu açık güvenceler karşısında Komite, antlaşma taslağının yayınlanan özetinde, Kilikya'nın Osmanlı Devleti'ne iade edilecek kısmında Fransa'nın statüsü, ayrıcalıkları ve sorumluluğuna hiçbir şekilde atıfta bulunulmamasını hayretle karşılamıştır. İngiltere kamuoyuna, Fransızların Kilikya'nın bu bölümünü sadece boşaltma niyetinde olup olmadıkları ya da kendilerine orada kalıcı bir pozisyon veren antlaşma taslağında görünmeyen bir düzenleme yapılıp yapılmadığı

konusunda bir açıklama borçlu olduğunu düşünüyorlar. Başbakan, Fransızların Kilikya'daki konumunu, İngilizlerin Mezopotamya'daki konumuyla karşılaştırınca, antlaşma taslağında Kilikya üzerinde bir Fransız mandası hükmü bulmayı umdu.. Böyle bir hüküm bulunmadığına göre, Büyük Britanya ve İtalya'nın ayrı bir anlaşmayla bu bölgede bir Fransız ekonomik etki alanını tanıdıkları sonucuna varabilirler. Ermeniler, Türk egemenliğinin ve idaresinin yeniden tesis edilmesini ima eden böyle bir antlaşmanın, Başbakan'ın yukarıda alıntılanan ifadeleriyle nasıl bağdaştırılabileceğini görememektedirler.

Komite, savaştan önce Almanya'nın politikasının, ekonomik imtiyazlar elde etmek için, Osmanlı Hükümeti'nin Türk olmayan halklarına yönelik muamelesinin sorumluluğundan kaçmak olduğunu hatırlatır. Daha önce belirtilen gerçekler, başka bir açıklama yapılmadığı takdirde, Fransa'nın şimdi de aynı politikayı izlediğini göstermektedir, çünkü azınlıkların korunması ve kamu düzeninin sağlanması için herhangi bir yükümlülük üstlenmeksizin Kilikya'da özel olmasa bile özel ekonomik ayrıcalıklara sahip olacağı anlaşılmaktadır. Komite, İngiltere'nin Ermenilere verdiği sözlerin, onların gelecekteki güvenliği için sorumluluktan kaçmamıza izin veremeyeceği konusunda Başbakan ile hemfikirdir. Bu, bağımsız Ermeni Devleti sakinleri için olduğu kadar, Kilikya'daki Ermeni nüfusu için de geçerlidir. Komite, bu önergede pek çok tatsız olguya dikkat çekmeyi görev bilmiştir; ancak yaşamın korunmasının, gönüllü olarak üstlenilen yükümlülüklerin onurlu bir şekilde yerine getirilmesinin ve nihai imparatorluk çıkarlarının gözetilmesinin siyasi hassasiyetlerden daha öncelikli olması gerektiğine inanmaktadır. Kilikya'nın adil ve yozlaşmamış bir yönetim altına alınması, güvenlik ve kamu düzeninin tesis ve idame ettirilmesi için müttefiklerimizle birlikte derhal ve etkili bir şekilde harekete geçilmesini talep etmektedir."

Aneurin Williams tarafından, komite adına, Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a iletilen bu önergeye bir hafta sonra yazılı bir cevap gelmiştir. Dışişleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı John Tilley, Williams'a yazdığı cevabında İngiltere Hükümeti'nin ve müttefiklerinin Ermenilerin güvenliği ve refahı için uygulanabilir tedbirleri hayata geçireceğini ve önergede bahsedilen şekilde herhangi bir sorumluluktan kaçınmayacaklarını bildirmiştir.[240]

İngiliz-Ermenistan Komitesi, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gönderdiği bu önerge sonrasında çalışmalarına kaldığı yerden devam etmiştir. 14 Temmuz 1920 tarihinde, Avam Kamarası'nda, Ermeni Mültecileri (Belediye Başkanlığı) Fonu, Ermenistan Dostları, Ermeni Kadınları Yardım Fonu, Yakındoğu Yardım Komitesi, Kızılay (Ermeni) ve Mülteci Fonu, Londra Birleşik Ermeniler

[240] *PRO, FO. 608/278/E6102,* Foreign Office to Aneurin Williams, June 15, 1920.

Topluluğu, Manchester Ermenileri (Mültecileri Giydirme) Fonu ve Manchester Ermeni Komitesi temsilcileri ile bir araya gelen İngiliz-Ermenistan Komitesi, burada yapılan toplantıda iki önemli karar almıştır. Kararlar şu hususlar oluşmaktadır:[241]

"*1. Ermenistan'ın geleceğiyle ilgili tüm İngiliz örgütlerinin temsilcilerinden oluşan bu konferans, Yüksek Konsey'in dikkatini, Milletler Cemiyeti'nden Ermenistan mandasını kabul edecek herhangi bir güce yeterli mali ve askeri desteğin garanti edilmesinin acil gerekliliğine çekmek ister. Bir mandanın kabulü ile Ermenistan'ın sınırlarının belirlenmesi birbirine sıkı sıkıya bağlı olduğundan, konferans ayrıca, Milletler Cemiyeti'nin olası mandater güçlere yaklaşabilmesi için, Amerika Birleşik Devletleri Başkanı'ndan bu konudaki kararını mümkün olan en kısa zamanda bildirmesini talep eder.*

2. Bu konferans, Kilikya'daki kan dökülmesinden ve kargaşadan üzüntü duymakta ve bu vilayetin Ermeni bölgelerinin, Türk hâkimiyetinden tamamen çıkarılmasını ve Milletler Cemiyeti'nin mandası altında hareket eden bir gücün koruması altına alınmasını, İngiltere Hükümeti'nden talep etmektedir. Ayrıca, Amanos Dağları bölgesinde yeni kurulan Ermeni Cumhuriyeti'nin müttefikler tarafından tanınmasını ve mandater güç tarafından korunmasını talep etmektedir."

Toplantıda alınan kararları ayrıca, Milletler Cemiyeti Sekreterliği'ne gönderen İngiliz-Ermenistan Komitesi Organizasyon Sekreteri Charles Leonard Leese, ertesi gün kendilerinden bir cevap almıştır. Milletler Cemiyeti Siyasi Kısım direktöründen tarafına gönderilen cevapta mektubun yerine ulaştırıldığı ve kendisine teşekkür edildiği yazılmıştır.[242]

İngiliz-Ermenistan Komitesi, Çukurova'da (Kilikya) Fransız destekli Ermeni çetelerin Müslüman halka yönelik yaptığı katliamları, İngiltere kamuoyuna ve hükümetine, Müslümanlar Ermenileri katletmektedir şeklinde lanse ederek, yanlış bir algının yerleşmesine hizmet etmiştir. Bölgedeki Fransız işgalinin Ermenileri korumak noktasında başarısızlığa uğradığı, Ermenilerin Türklere karşı silah ve cephane açısından yeterince desteklenmediği ve Fransızların savaş sonrasında Türklerden bölgeye yönelik ekonomik ayrıcalıklar temin edebilmek için Türklerin üzerine fazla gitmedikleri kanaatine sahiptirler. Üstelik yeni kurulacak Ermenistan Devleti'nin sınırlarının ve mandaterliğini üstlenecek devletin belirlenmesinin acil bir gereklilik

[241] *UN, R566-11-3421-5606,* "Two Resolutions Adopted by a Conference held 14 July in the House of Commons", July 14, 1920.
[242] *UN, R566-11-3421-5606,* League of Nations, Director of the Political Section to C. Leonard Leese, July 15, 1920.

olduğunu belirterek, bu meselelerin kısa süre içerisinde çözüme kavuşturulmasını istemişlerdir.

3.6. Sevr Antlaşması ve Komite

12 Şubat-10 Nisan 1920 tarihleri arasında gerçekleştirilen Londra Konferansı'nda İtilaf Devletleri, belirli konular üzerinde yaşadıkları fikir ayrılıkları yüzünden, Osmanlı Devleti ile imzalanacak barış antlaşmasının taslağını hazırlayamamışlardı. Bundan dolayı, yeniden bu konuya eğilmek üzere 18 Nisan 1920'de San-Remo'da bir araya gelmişlerdir.[243] Uzun süren görüşmelerin ardından hazırlanan barış antlaşması taslağı, 11 Mayıs'ta Osmanlı Devleti'ne sunulmuş ve 27 Temmuz'a kadar imzalaması için kendisine süre tanınmıştır. 22 Temmuz'da Sultan Vahdeddin'in başkanlığında toplanan Saltanat Şurası, İtilaf Devletleri'nin bu teklifini kabul etmiş ve 10 Ağustos'ta Sevr Antlaşması imzalanmıştır.[244]

Sevr Antlaşması'nın Osmanlı Devleti ve İtilaf Devletleri arasında imzalanması, İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin dikkatinden kaçmamıştır. Komite'nin Organizasyon Sekreteri Charles Leonard Leese, 11 Ağustos 1920 tarihinde, İngiliz basınına verdiği demecinde, antlaşmaya ilişkin yorumlarını aktarmıştır. Demeç, gazetede şu şekilde yer almıştır:[245]

"*Türk Antlaşması, salı günü imzalandı. Nesiller boyu süren baskının ardından Ermeniler, bu olayı umutla bekliyorlardı. Amaçları, halklarının yabancı egemenliği tarafından bölünmüş ve dağılmış kesimlerini -Türk Ermenistan'ı sakinleri ve eski Rus Ermenistan'ı sakinleri- tek bir hükümet altında birleştirmek olmuştur.*

Bağımsızlık Bildirgesi, Ermenilerin beklemekte haklı oldukları gibi, bu kurtuluşu nihai bir biçimde gerçekleştirmemektedir. Rus Devrimi'nden sonra, 1918'de kurulan Erivan Cumhuriyeti (yani Rusya Ermenistan'ı) usulüne uygun olarak tanınmıştır, ancak Türkiye Ermenistan'ının vilayetlerinin yeni devlete dâhil edilmesi gerekmektedir. Yeni Ermeni Devleti'nde bu vilayetlerin sınır çizgilerini belirleme görevi Başkan Wilson'a verilmiştir. Türkiye, antlaşmayı imzalayarak, Başkan'ın vereceği karar ne olursa olsun kabul edeceğini taahhüt etmiştir.

[243] Mehmet Sait Dilek ve Evren Küçük, "San-Remo Konferansı'nda İngiltere'nin Ermeni Politikası (18-26 Nisan 1920)", *Turkish Studies,* C.XIII, S.3, Ankara, 2012, s. 959.
[244] Yaşar Akbıyık, "San Remo Konferansı", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi,* C.I., İçinde, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2016, s. 207-209.
[245] "The Future of Armenia", *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer,* 13 Ağustos 1920, s. 4.

Bir sonraki adım, Ermeni bağımsızlığına ilişkin bu hükümleri gerçek bir olguya dönüştürmektir. Bu yolda zorluklar vardır. Barış henüz güvence altına alınmamıştır; Ermenistan kuzeyde ve doğuda Bolşevik ve Tatar saldırılarına, güneyde ise Türk saldırganlığına karşı kendini savunmaktadır. Bağımsızlığının antlaşmada tanındığı şu anda, hâlâ varlığı için savaşıyor. Bununla birlikte, Ermeni Hükümeti'nin merkezi olan Erivan'da Rusya ile barış görüşmelerinin yeniden başlatılmış olması umut vericidir ve Bay Çiçerin, Erivan'ın doğusundaki Sovyet birliklerinin varlığının, bir çözüme ulaşılıncaya kadar kendileri ve Azerbaycan'daki Tatar komşuları arasındaki 'çekişmeleri' önleme amacını taşıdığını Ermenilere vurgulamaya heveslidir. Öte yandan Ermeniler, Çiçerin'in ülkelerini, Ermenistan'ın amansız düşmanı Mustafa Kemal ile hükümeti arasında bir otoyol olarak kullanmayı teklif ettiğinde, Rusların niyetlerinden tam olarak emin olamazlar.

Ermenistan barış ve devletini Sovyet çizgisinde değil, kendi istediği gibi örgütleme hakkı istemektedir. Endüstriyel ve ekonomik kaynaklarını geliştirmek için şimdiden çok şey yapıldı. Önümüzdeki altı yıl içinde Karadeniz'deki bir limandan Kars ve Tebriz'e kadar elektrikli bir demiryolu inşa edilecek ve bu demiryolu, Avrupa ve Ermeni sermayesi tarafından finanse edilecektir. Bu hat, zengin kömür ve tuz madenlerine ulaşacaktır. Sulama ve diğer yollarla yıllık pamuk üretimi iki katına çıkarılacaktır.

Yeniden yapılanma süreci yirmi yıldan az sürmeyecektir. Düzenin sağlanması ve Kürtler ile Türklerden korunmak için, Ermenistan'ın bu süre zarfında batılı bir gücün idari yardımına ihtiyacı vardır. Ancak ne Milletler Cemiyeti ne de büyük Avrupa güçlerinden herhangi biri onun adına bir mandayı kabul etmemiştir. Küçük bir güç, bu amaçla diğer güçler tarafından finanse edilirse, zorunlu sorumluluğu üstlenmeye ikna edilebilir. İngiltere, Ermenilere karşı eşsiz ahlaki ve tarihi yükümlülükler altındadır; aynı zamanda Mezopotamya ve İran'daki taahhütlerimiz, Transkafkasya'da barışçıl ve istikrarlı bir çözümü gerekli kılmaktadır. Bu nedenle onur ve çıkarlar, Ermenistan'ı ayağa kaldırma görevini üstlenecek küçük bir gücü ikna etmek için gereken maddi yardımı sağlamamızı gerektirmektedir."

Organizasyon Sekreteri Charles Leonard Leese'in yanı sıra Komite Başkanı Aneurin Williams da, Sevr Antlaşması'na ilişkin birtakım değerlendirmelerde bulunmuştur. 19 Ağustos 1920 tarihinde Amerikan basınına bir demeç veren Williams, Ermenistan (Erivan Cumhuriyeti) Başbakanı Alexandr Hatisyan'ın Sevr Antlaşması'nı hazırlayan tüm taraflara, Başkan Wilson Ermeni sınırlarını belirler belirlemez, Ermenistan'a ilişkin hükümlerin uygulanması için kendilerine yardım etme çağrısında bulunacağını bildirmiştir. Buna ek olarak, Başkan Wilson tarafından belirlenen

sınırlara riayet etmesi için Mustafa Kemal Paşa üzerinde yeterince baskı kurulacağına inandığını da sözlerine eklemiştir.[246]

İlerleyen süreç içerisinde, Sevr Antlaşması'nın uygulamaya girdiğine dair herhangi bir emarenin ortaya çıkmaması ve Erivan Cumhuriyeti için işlerin daha da kötüye gider bir hâl alması, İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin tepkisine neden olmuştur. Komite'nin Organizasyon Sekreter Vekili Philip Conwell-Ewans, 16 Eylül 1920 tarihinde İngiliz basınına konuya ilişkin bir demeç vermiştir. Demecinde vurguladığı noktalar şunlardır:[247]

"*ABD Başkanı Wilson, yeni Ermeni Devleti'ne dâhil edilecek dört Türk vilayetinin sınır çizgisini henüz belirlemediği için, Ermenistan, limana en çok ihtiyaç duyduğu zamanda bir denize çıkış noktasına sahip değildir. Ermeniler, sanayilerini yeniden kurmak ve topraktan mümkün olduğunca fazla ürün elde etmek için yoğun bir çaba sarf ediyorlar, ancak aletlere ve yük hayvanlarına sahip değiller. Gerçekten de erkekler ve kadınlar, kendilerini sabana koşmaktan çekinmiyorlar. Müttefikler, büyük Avrupa güçlerinden birinin Ermenistan üzerinde bir manda üstlenmesini önerdiler, ancak hiç kimse buna razı olmadı. Alternatif olarak, küçük bir güç, müttefikler tarafından finanse edilmesi halinde gerekli idari yardımı sağlayabilir.*

Bir kez daha, çok geç olmadan, büyük güçlerin ret kararlarını yeniden gözden geçirmeleri çağrısında bulunuyorum. Büyük Britanya için, gerçekten de, itaat etmek sadece bir adalet eylemi değil, aynı zamanda bilgelik anlamına gelecektir. Güçlü ve birleşik bir Ermenistan, Doğu'daki İngiliz çıkarlarına en büyük hizmeti sağlayabilir; Mezopotamya'ya yönelik Türk saldırılarına karşı bir koruma sağlar ve aynı zamanda Ruslara açık olan Kafkasya üzerinden Hindistan'a giden yolu korur."

İngiliz-Ermenistan Komitesi, 10 Ağustos 1920'de Osmanlı Devleti ve İtilaf Devletleri arasında parafe edilen Sevr Antlaşması'nı, Ermenilerin geleceğini teminat altına alması bakımından, önemli bir gelişme olarak değerlendirmiştir. Ancak, ABD Başkanı Woodrow Wilson'un yeni kurulacak Ermenistan Devleti'nin sınırlarını belirlemeye gönüllü olmaması ve Türklerin Anadolu'da yer alacak bir Ermeni Devleti'ne onay vermemesi, antlaşmanın yürürlüğe girmesine engel teşkil etmiştir. Komite, Wilson'un Ermenistan için elini çabuk tutmasını ve müttefik devletlerin mandaterlik konusunu aralarında çözüme kavuşturmasını istemiştir. Özellikle İngiltere Hükümeti'nin Ermenistan'ın mandaterliğini üzerine almasını isteyen İngiliz-

[246] "Armenian Premier Hopeful for Future", *The New York Times,* 19 Ağustos 1920, s. 1.
[247] "An Appeal to the Powers", *The Scotsman,* 16 Eylül 1920, s. 5.

Ermenistan Komitesi, hükümetine Ermeniler için üstlendiği tarihi sorumluluklarını hatırlatarak, bir anlamda kendisine baskı uygulamaktan da çekinmemiştir.

3.7. Ermenistan (Doğu) Harekâtı ve Komite

Taşnak Ermenilerinin 1920 yılının yaz aylarından itibaren Türk sınırına yakın yerlerde gerçekleştirdiği yağma ve katliamların katlanılamaz boyutlara ulaşması, kendilerine karşı etkin tedbirlerin alınmasına sebep olmuştur. Buna rağmen BMM Hükümeti, başlangıçta meseleyi diplomatik kanallardan çözme gayreti içerisine girerek, diplomasiye bir şans vermeyi tercih etmiştir. 8 Temmuz 1920 tarihinde BMM Hükümeti tarafından Ermeni (Erivan) Cumhuriyeti'ne gönderilen yazıda iki hükümet arasındaki ilişkilerin Batum ve Brest-Litowsk antlaşmaları çerçevesinde ele alınması ve Ermenilerin bu antlaşmalar uyarınca Türklere ait olduğu kabul edilen Oltu bölgesinden kuvvetlerini çekmeleri gerektiği bildirilmiştir. 28 Temmuz 1920 tarihinde bu yazıyı Ermenistan Dışişleri Bakanı adına cevaplandıran M. Terakopyan, adı geçen antlaşmaların Ermenistan tarafından tanınmadığını ve Ermenistan sınırlarının ABD Başkanı Wilson tarafından çizileceğini ifade etmiştir. Bu kapsamda, Oltu'dan çekilmeyi reddeden Ermeni Cumhuriyeti, BMM Hükümeti ile iş birliğine yanaşmamıştır.[248]

BMM Hükümeti ve Ermeni (Erivan) Hükümeti arasında gerçekleştirilen bu diplomatik temasın ardından Ermeniler, tıpkı daha evvelden olduğu gibi yeniden Türk sınır bölgelerinde yağma ve katliamlara devam etmişlerdir. Diplomatik temas yolu ile herhangi bir netice elde edemeyeceğini anlayan BMM Hükümeti'nin artık savaşmaktan başka çaresi kalmamıştır. BMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa, 20 Eylül 1920 tarihinde Doğu Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir'e bir mektup yazarak, Ermenistan (Doğu) harekâtına başlamasını emretmiştir. Mustafa Kemal Paşa'dan aldığı emir doğrultusunda harekât hazırlıklarına başlayan Kazım Karabekir, nihayetinde bu hazırlıkları tamamlayarak, 29 Eylül 1920 sabahı saat 03.00'de Taşnak Ermenilerine karşı resmen saldırıya geçmiştir.[249]

Kazım Karabekir'in uslanmaz Taşnak Ermenilerine karşı saldırıya geçmesi, Ermenileri politik birer malzeme haline getiren ve onların lehine propaganda faaliyeti

[248] Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923),* s. 522-524.
[249] Saime Yüceer, *Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri,* Bursa, Sentez Yayıncılık, 2016, s. 128.

yürütmeyi kendisine düstur edinen, İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin dikkatinden kaçmamıştır. Komite'nin Organizasyon Sekreter Vekili Philip Conwell-Ewans, 11 Ekim 1920 tarihinde, komite adına, İngiliz basınına bir demeç vermiştir. Ewans demecinde, Ermenistan (Erivan) Hükümeti'nin Sovyet Rusya ile imzaladığı 10 Ağustos 1920 tarihli antlaşmaya atıfta bulunarak, Rusların Ermenileri korumak noktasında başarısız olduklarını ve ihanete uğradıklarını belirtmiştir.[250]

İngiliz basınına servis edilen bu demecin ardından İngiliz-Ermenistan Komitesi, Ermenileri içerisine düştüğü vaziyetten kurtarabilmek için İngiltere Dışişleri Bakanlığı nezdinde teşebbüste bulunmuştur. 13 Ekim 1920 tarihinde, Arnold Joseph Toynbee tarafından kaleme alınan *İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin Erivan Cumhuriyeti'nin Türk Milliyetçileri Tarafından İşgaline İlişkin Memorandum* adlı önergelerini Dışişleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı Eyre Crowe'a iletmişlerdir. Crowe'a iletilen memorandum şu şekilde kaleme alınmıştır:[251]

"*Muhtemelen Dışişleri Bakanlığı, Paris'teki Ermeni Delegasyonundan gelen ekteki telgrafta devam eden Erivan'ın Türk işgali hakkında daha kapsamlı bilgiye sahiptir.*

İngiliz-Ermenistan Komitesi, ellerindeki bilgilere dayanarak, Ermenilerin, Azerbaycan'daki Bolşevik kuvvetleri aynı anda arkadan saldırmadığı sürece, İngiltere Hükümeti tarafından kendilerine sağlanan mühimmat sayesinde Türk saldırısına karşı başarılı bir direniş gösterebileceklerine inanmaktadır. Bu durumda, Erivan Cumhuriyeti neredeyse kaçınılmaz olarak ezilebilir ve bu çifte saldırı olasılığı onlara durumdaki en iddialı müttefik gibi görünmektedir.

Komite, Kemalist ve Bolşevik güçlerin birleşmesinin bu milliyetçi ilerlemenin amacı olduğuna ve milliyetçilerin burada Bolşevik iş birliğine güvenmeselerdi, asla Yunan cephesinden Erivan'a doğru kuvvet kaydırmayacaklarına inanmaktadır.

Hem Kemalistler hem de Bolşevikler güçlerin birleşmesinden kazançlı çıkacaktır. Bu durum, kendi halklarının yüreğine su serpebilir ve müttefikleri telaşlandırmak için bunu bir koz olarak kullanıyor olabilirler. Muhtemelen bu hamlenin genel durum üzerindeki etkisini abartıyor olabilirler, ancak bunun tesadüfi bir sonucu da Erivan Cumhuriyeti'nin yıkılması olabilir. Komite, İngiltere Hükümeti'nin bundan üzüntü duyacağından ve bunu önlemek için ellerinden gelen her türlü adımı atacağından şüphe duymamaktadır.

---

[250] "The Turks and Armenia", *The Guardian*, 12 October 1920, s. 12.
[251] *PRO, FO. 371/4960/E12619,* "Memorandum from British Armenia Committee on the Invasion of the Republic of Erivan by the Turkish Nationalist", Arnold J. Toynbee to Sir E. Crowe, Foreign Office, October 13, 1920.

Komite, Anadolu'daki milliyetçilerin Sevr Antlaşması'na bu yeni meydan okumasına karşı, İngiliz birliklerinin gönderilmesinin söz konusu olmadığının farkındadır. Yine Yunan kuvvetlerinin Batı Anadolu cephesinde daha fazla ilerlemesinin mümkün olup olmadığını ya da mümkün olsa bile, bunun Ermenistan'a yönelik Türk saldırısını durdurup durdurmayacağını ya da Ermeni halkını katliamdan kurtarıp kurtarmayacağını bilmiyor. Ancak İngiltere Hükümeti'ne, aşağıdaki iki müttefike, gerçekleştirildiği takdirde hem pratik hem de etkili olacağına inandıkları eylemler önermeye cesaret ediyorlar;

I) İngiltere Hükümeti'nin Erivan Cumhuriyeti'ne, askeri birlikleri için daha fazla mühimmat ve diğer ihtiyaçları sağlaması.

II) Türk tarafından gelen bu saldırı sırasında Ermenistan'dan elini çekmesi için buradaki temsilcileri aracılığıyla Sovyet Hükümeti'ne baskı yapmasını istemektedir. Moskova Hükümeti, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin sorumluluğunu reddedebilir, ancak Trans-Kafkasya'daki Bolşevik güçlerin gerçekte Moskova'ya bağlı olduğu açıktır. Komite, Moskova'nın Londra'daki temsilcileri tarafından Erivan'a yönelik herhangi bir Bolşevik saldırganlığının barışın imzalanmasına ve ticaretin yeniden başlamasına ciddi şekilde zarar vereceği konusunda bilgilendirilmesi halinde, Moskova Hükümeti'nin bu konudaki herhangi bir Bolşevik askeri macerasını veto edebileceğinden ve edeceğinden şüphe duymamaktadır.

Komite, şimdilik bu iki taleple yetinmektedir, zira bunların İngiltere Hükümeti'nin gücü dâhilinde olduğuna ve İngiltere Hükümeti'nin yanı sıra İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin de endişe duyduğu Erivan Cumhuriyeti'ni kurtarabileceğine inanmaktadır."

İngiliz-Ermenistan Komitesi tarafından kendisine iletilen önergeyi büyük bir titizlikle inceleyen Eyre Crowe, 19 Ekim 1920 tarihinde bu önergeye bir cevap metni hazırlamıştır. İngiltere Hükümeti'nin şimdiden sonra izleyeceği Ermeni siyasetine ilişkin önemli ipuçları taşıyan cevap metni belirli hususlara açıklık getirmiştir:[252]

"*Komiteniz tarafından hazırlanan ve ilgili bölüm tarafından değerlendirilen önergeyi içeren ayın on üçündeki mektubunuzu aldım.*

1. İngiliz Donanma Yetkilileri tarafından Ermenilere yakıt sağlanmaktadır.

2. Türklerin Kars'a doğru ilerleyişine ilişkin elimizdeki son bilgiler, 8.000 kadar Türk askerinin Merdenek ve Novo Selim'e kadar ilerlediği, ancak Ermenilerin bölgeye takviye gönderdiği, üstün kuvvetlere sahip olduğu, karşı saldırı niyetinde olduğu ve başarıdan umutlu olduğu yönündedir. Aynı zamanda Trans-Kafkasya'daki İngiliz Temsilcisi, Ermeni Hükümeti

[252] *PRO, FO. 371/4960/E12619,* "Sir E. Crowe (Foreign Office) to Arnold J. Toynbee", October 19, 1920.

için durumun ilk olarak yakıt eksikliği ve ikinci olarak da birliklerini Azerbaycan sınırından çekememeleri nedeniyle ciddi hale geldiğini ekliyor. Yakıt, o zamandan beri Karadeniz'deki İngiliz donanma yetkilileri tarafından sağlanmıştır ve Azerbaycan tarafından herhangi bir Bolşevik saldırısına dair henüz bir işaret yoktur. Ayrıca, Türk tehdidinin ciddileşmesi durumunda Gürcülerin Ermenilerin yardımına gitmeye hazır olduklarını düşünmek için nedenler vardır.

3. Önergenizde de belirtildiği gibi, Türklerin Bolşeviklerin iş birliğine güvendiğine şüphe yoktur, ancak bu şimdiye kadar gerçekleşmemiştir ve Bolşeviklerin Azerbaycan'daki durumu güvenli olmaktan uzaktır.

4. Komitenizin iki önerisi ile ilgili olarak; askeri malzeme konusunda Ermenilerin bunları yeniden talep etmeleri gerektiğini düşünmüyorum, çünkü İngiltere Hükümeti tarafından gönderilen malzemelere ek olarak, Yunanlılar ve Fransızlar da o zamandan beri Ermeni ihtiyaçlarına katkıda bulundular. Ermeniler (en azından kâğıt üzerinde) 35.000 kişilik bir orduya sahipler ve mühimmatları da iyi durumda ve bu nedenle Azerbaycan'dan gelecek bir ilerlemeyi karşılamak zorunda kalmadıkları sürece Türk tehdidiyle başa çıkmakta fazla zorlanmayacaklardır.

5. Kinin tedariki konusunda elimizden geleni yapmaktan memnuniyet duyarız, ancak Doğu'daki askeri makamların ellerinde fazlalık kalmadığı neredeyse kesindir. Ermeni Hükümeti tarafından herhangi bir kinin satın alınması söz konusu olmadığına göre, Komiteniz bu ülkedeki çeşitli Ermeni yardım kuruluşlarıyla anlaşarak bir miktar kinin satın alıp doğrudan Erivan'a gönderemez mi?

6. Türk saldırısı sırasında Bolşevik birliklerinin Ermenistan'a saldırmasını önlemek için Sovyet Hükümeti'ne baskı yapılması yönündeki ikinci öneriniz, daha önce de düşünülmüş bir öneridir. Bununla birlikte, Moskova Hükümeti'nin, sözde özgür Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'ndeki ajanlarının askeri ya da diğer faaliyetleri konusunda herhangi bir sorumluluk kabul etmediğini, ancak Türklerle herhangi bir Bolşevik ya da Tatar iş birliğinin gerçekleşmesi durumunda Moskova'ya doğrudan bir telgraf gönderme olasılığını değerlendireceğini deneyimlerimizden biliyoruz. Transkafkasya'da kalan Bolşevik birliklerinin -ki bence sayıları hiç de az değildir- Moskova Sovyeti'nin kontrolünün tamamen dışında olduğuna inanmak için sebepler vardır."

Eyre Crowe'dan gelen bu yanıta 21 Ekim 1920 tarihinde bir teşekkür mektubu yazan Arnold Joseph Toynbee, İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin Ermenilere silah tedarik etme konusuna eğilim göstereceğini, kendisinin Azerbaycan'daki Sovyet birlikleri ve onların Moskova ile ilişkileri hakkında vereceği bilgilerin komite için

değerli olduğunu ve İngiltere Hükümeti tarafından Ermeniler için nelerin yapılıp yapılamayacağını bilmenin kendileri adına oldukça önemli olduğunu ifade etmiştir.[253]

İngiliz-Ermenistan Komitesi, Dışişleri Bakanlığı nezdindeki bu teşebbüsünü sürdürürken konu, Avam Kamarası'nda da gündeme getirilmiştir. Komite Başkanı Aneurin Williams, 19 Ekim 1920 tarihinde Başbakan David Lloyd George'a şu anda Erivan Cumhuriyeti'nin içerisinde bulunduğu durum hakkında bilgi verip veremeyeceğini ve ABD Başkanı Wilson'un Ermeni sınırlarını belirleyip belirmediğini sormuştur. Başbakan adına bu soruyu yanıtlayan Andrew Bonar Law, Erivan Ermenilerinin durumu hakkında radikal bir değişiklik yaşanmadığını ve ABD Başkanı'nın ise henüz Ermenistan'ın sınırlarını belirlemediğini söylemiştir. Ayrıca, İngiltere ve Fransa hükümetleri tarafından Ermenilere sağlanan askeri yardım ve yakıtın onları kendi başlarına ayakta tutmaya yeterli olduğuna inandığını da sözlerine eklemiştir.[254]

Diğer taraftan Ermenistan (Doğu) Harekâtına ilişkin gelişmeleri yakından takip etmeyi sürdüren İngiliz-Ermenistan Komitesi, bu noktada Sovyet Rusya'nın Ermeni siyasetine yönelik eleştiride bulunmuştur. 27 Ekim 1920 tarihinde, komite adına, İngiliz basınına bir demeç veren Organizasyon Sekreter Vekili Philip Conwell-Ewans, şu noktalar üzerinde durmuştur:[255]

"*Komite'min Ermenistan Hükümetinden aldığı son telgraf, Trans-Kafkasya'da son iki üç aydır çözülmesi çok zor olan duruma biraz ışık tutuyor. Sovyet Hükümeti, Ermenistan'ın İtilaf Devletleri ile olan çıkarlarından vazgeçmesi koşuluyla, Kemalistler ile Ermenistan arasında 1914'teki Türk sınırları temelinde bir antlaşma yapmayı teklif etti. Ermenistan Hükümeti bunu reddetmiştir. Son bilgiler, Bolşevik birliklerinin Ermenistan sınırı yakınlarındaki Ağstafa, Tavuş ve Zengezur'da yoğunlaştığını gösteriyor.*

Brest-Litowsk'ta Türkiye'ye bırakılan Kars ve Ardahan'ı ele geçirmek amacıyla Erivan Cumhuriyeti'nin Türk işgaline uğramasının, ilk başta Çiçerin'in Mustafa Kemal'in desteğini almak için yaptığı teklife bağlı olduğu düşünülmüştü. Şimdi ise Moskova'nın Ermenistan'ın bağımsızlık taleplerinden vazgeçme konusunda bu kadar ileri gitmeye hazır olmadığı anlaşılıyor. Rusya, Ermenistan'ın topraklarının üçte ikisinden vazgeçmesi yönündeki Türk talebini desteklemek yerine, müzakere zemini olarak Ermenistan'ın yarısıyla, yani Erivan Cumhuriyeti'yle yetinmesini öneriyor. Bir zamanlar Rus sınırı olan diğer yarısına, yani

[253] *PRO, FO. 371/4960/E12619,* Arnold J. Toynbee to Sir E. Crowe, Foreign Office, October 21,1920.
[254] *HC,* 19 October 1920, Volume: 133, Column: 778.
[255] "Armenia, Turkey and Russia", *Westminster Gazette,* 29 Ekim 1920, s. 8.

Türkiye Ermenistan'ına gelince, Rusya, Mustafa Kemal'in bu bölgeyle yetinmesini ve Erivan Cumhuriyeti'nin büyük bir bölümü üzerindeki iddialarını unutmasını sağlayacaktır, yeter ki Ermenistan, İtilaf Devletleri'yle artık hiçbir ortak noktası kalmadığını ilan etsin. Rus teklifinin önerdiği çözüm aslında budur.

Bu temelde bir çözüm mümkün değildir. Bu, geçen Ağustos ayında müttefikler ile Türkiye arasında imzalanan ve yeni Ermeni Devleti'nin Erivan Cumhuriyeti ile Türk Ermenistan'ı teriminin kapsadığı dört vilayeti, yani Van, Bitlis, Erzurum ve Trabzon'un büyük bölümünü içermesini öngören Sevr Antlaşması'nın doğrudan inkârı anlamına gelmektedir. Ermenistan'dan, isteklerinin bu şekilde ılımlı bir şekilde yerine getirileceğine dair tüm umutlarını bir kenara bırakması istenmektedir. Mustafa Kemal'in sadece şu anda birlikleri tarafından işgal edilmiş olan Türk Ermenistan'ı üzerinde değil, aynı zamanda eski Rus sınırının ötesindeki bölgeler üzerinde de hak iddia ettiği iyi bilinmektedir. Geçtiğimiz günlerde Ankara'da düzenlenen Türk Milliyetçiler Kongresi'nde Mustafa Kemal, Kars, Oltu ve Ardahan'ın işgalinin Ermenistan'a karşı bir saldırı olarak görülmemesi gerektiğini, zira 'Brest-Litowsk Antlaşması'ndan doğan haklar ile kendisinin niyet ettiği eylem arasında bir çelişki olmadığını, bu nedenle Doğu Komutanlığı'na mümkün olan en kısa sürede saldırıya geçmesini emrettiğini' beyan etmiştir.

Sovyet Rusya'nın bu saldırganlığı kontrol etme gücü vardır. Bununla birlikte, Sovyet Hükümeti, Türk isyancıyla dostane ilişkilerini sürdürmek istemekle kalmayıp, üstünlük mücadelesinde ona maddi destek vermektedir. Karadeniz'e ve Türklerin elindeki diğer limanlara mühimmat ve Zengezur üzerinden Erzurum'a altı kese altın gönderilmiştir. Rusya'nın Müslümanların gözüne girmekteki nihai amacı, Zinovyev'in kapitalist Batı'ya karşı kutsal bir savaş çığlığı attığı Eylül ayında, Bakü'de yapılan Büyük Doğu Kongresi'nde çok açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bu koşullar altında, Ermenistan'ın Batı sempatisinde ısrar etmesi ve Komünist olmaması durumunda, bağımsızlığını kendi çabalarıyla güvence altına alması mümkün müdür? Rusya, Büyük Britanya ile barış istiyor. İngiliz kamuoyunun kendisine hala iyi niyetle inanan kesimini -ki bu çok büyük bir kesim değildir- yabancılaştırmamaya dikkat etse iyi olur."

Ermenistan (Doğu) Harekâtının Türkler açısından başarılı sonuçlar vermesi, bunun yanında Ermeniler açısından tam anlamıyla bir felaketle neticelenmeye başlaması üzerine İngiliz-Ermenistan Komitesi, 15 Kasım 1920 tarihinde İngiliz basınına bir demeç vererek, kamuoyuna Ermenistan ile ilgili gelişmeleri aktarmayı kendisine bir borç bilmiştir. Demeçte, komite tarafından yapılan uyarıların yetkili makamlar tarafından dikkate alınmadığı, müttefik hükümetlerin Ermenilere ilişkin

vaatlerine sadık kalmadığı ve bundan dolayı Mustafa Kemal'in Sevr Antlaşması'nı yırtıp atmasına göz yumulacağı ifade edilmiştir.[256]

Bu arada, İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin Sovyet Rusya ile ilgili beyanlarına karşı bir açıklama yapma gerekliliği hisseden Sovyet Dışişleri Halk Komiseri Georgi Çiçerin, 17 Kasım 1920 tarihinde beyanatını Reuters Ajansı vasıtasıyla komiteye iletmiştir. Çiçerin, beyanatını şu şekilde kaleme almıştır:[257]

"*Sovyet Rusya'nın Ermeni politikası, Ermeni halkı ile komşuları arasında barışçıl ilkeler kurulması için son derece iyi niyetli ve dostane bir kaygıdan oluşmaktadır. Ancak Sovyet Hükümeti'nin tüm barış çabalarına rağmen, iktidardaki Ermeni Milliyetçi Partisi, Taşnaksütyun, Ermenistan ile Türkiye ve Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki tüm arabuluculuk önerilerini reddetmiştir. Taşnak Hükümeti'ni iktidarda tutan müttefik hükümetler, onların komşularına ve Sovyet Rusya'ya karşı daha ılımlı ve barışçıl bir tutum takınmalarını sistematik olarak engellemektedir. Müttefiklerin Ermenistan'daki tüm politikaları, ülkeyi Sovyet Rusya'ya karşı bir askeri üs haline getirmekten meydana gelmektedir. Son zamanlarda, müttefikler, Taşnaklara büyük miktarda cephane sağlamakta ve onları Sovyet Rusya ve Azerbaycan'a karşı düşmanca bir politika izlemesi için kışkırtmaktadırlar. Müttefiklerin Ermenistan'daki bu politikası, Sovyet Hükümeti'nin barışçıl amaçlarının gerçekleşmesinin önündeki en büyük engeli oluşturmaktadır. Ancak Taşnak Hükümeti, komşularına karşı daha barışçıl bir tutum benimsediğinde ve Ermenistan'ın artık müttefiklerin askeri üssü haline getirilmeyeceğine dair ciddi garantiler verildiğinde, Sovyet Rusya ile komşuları arasındaki sınır sorununun olumlu bir şekilde çözülmesi gerçekten mümkün olacaktır. Sovyet Hükümeti, kendi adına, Ermeni halkına büyük bir sempati duymakta ve Yakın Doğu'daki amaçlarından biri olarak, Ermeni halkına özgür bir ulusal, kendi kaderini tayin etme, geliştirme ve mutlu bir gelecek sağlayacak koşulların yaratılmasına çalışmaktadır.*"

18 Kasım 1920 tarihinde Ermenistan (Doğu) Harekâtının askeri safhasının sona ermesi ile birlikte Türkler ve Ermeniler arasında ateşkes süreci başlamıştır. Buna rağmen İngiliz-Ermenistan Komitesi, yeniden İngiltere Hükümeti nezdinde teşebbüste bulunarak, kendisinden Ermenilere yardım etmesini istemiştir. 23 Kasım 1920 tarihinde hazırladığı önergeyi Başbakan David Lloyd George'a ileten İngiliz-

[256] "Armenia Over-Run", *Westminster Gazette*, 16 Kasım 1920, s. 8.
[257] "M. Tchitcherin's Message to the British Committee", *Belfast News –Letter–*, 18 Kasım 1920, s. 8.

Ermenistan Komitesi, hükümetinin Ermenilere ilişkin atmasını istediği adımları belirtmiştir:[258]

"*Ermenistan'ın içerisinde bulunduğu korkunç durum, Başbakan tarafından bilinmelidir. Milletler Cemiyeti şu anda bu talihsiz halka yardım götürmenin yollarını ve araçlarını tartışmaktadır. Ancak geçen süre zarfında, Milletler Cemiyeti harekete geçmeden önce Ermeni ulusu yok olabilir.*

1. İngiltere Hükümeti'nden acilen talep etmek istediğimiz şey, sadece Rusya'dan değil, Kemal'in üssünden cephesine kadar Türk limanlarına silah ve malzeme geçişini önlemek için deniz kuvvetlerimizin Karadeniz'de daha dikkatli bir devriye görevi yapmasıdır.

2. Eğer Sevr Antlaşması onaylanacaksa, Türk Parlamentosunu devre dışı bırakan bu antlaşmayı imzalama yetkisinin bizzat Sultan'a verilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Onaylandıktan sonra, antlaşma hükümleri uygulanmalı ve müttefikler, bu amaçla gerekli görülen her türlü askeri veya diğer önlemlerde Türk Hükümeti'nin iş birliğinde ısrar etmelidir.

3. Diğer taraftan, Yunan seçimlerinin sonucunun Orta Doğu'daki çatışan unsurların tüm eğilimlerini değiştirebileceğini göz önünde bulundurmalıyız. Birçok çevrede Sevr Antlaşması'nın gözden geçirilmesi öngörülmektedir ve Komite, Türkiye'nin esas olarak ilgilenmediği bölümlerinde Yunanistan'a zarar verecek herhangi bir değişikliği savunmayacak olsa da, Türk yerleşiminin olası yeniden açılmasından etkilenen Ermenistan'ın durumunu belirtmek zorunda hissetmektedir.

Böyle bir düzenlemenin yapılması halinde, İstanbul'daki Merkezi Hükümeti güçlendirmek için bir fırsat doğacağını anlıyoruz, zira Mustafa Kemal, antlaşmanın İzmir ve Trakya ile ilgili olarak revize edilmesi koşuluyla onlarla anlaşmaya hazır olduğunu ifade etmiştir. Ancak, İzmir ve Trakya'da Türklere taviz verilmesi halinde, Sevr Antlaşması'nın Ermenistan'la ilgili maddelerinin zayıflatılmasına müsamaha gösterilemeyeceğini; Başkan Wilson'un Ermenistan ile Türkiye arasındaki sınırı belirleyen kararının, antlaşmaya taraf olan tüm hükümetlere bir an önce iletilmesi ve antlaşmanın gözden geçirilmesinin aşağıdaki koşullara bağlı kılınması gerektiğini düşünüyoruz;

I) Başkan Wilson tarafından Ermenilere verilen bütün topraklardan Kemalist birliklerin geri çekilmesi.

II) Türkler tarafından ele geçirilen bütün silah ve mühimmatın iadesi.

III) Haksızlıklar ve zararlar için tazminat ve telafi.

[258] *Lloyd George Papers, (LG/F) 5/7/4*, "Memorandum on Armenia", British Armenia Committee to the Prime Minister, November 23, 1920.

Eğer Türklere batıda bu kadar büyük tavizler verilecek olursa, bunun karşılığında onları, Ermenistan'daki askeri işgallerinin kendilerine sağladığı Rusya ile mevcut temaslarından vazgeçmeye ikna etmek mümkün olmalıdır.

Ve son olarak, Türklerin komşularına yönelik saldırılarının tekrarlanmayacağına dair garantilerin örneğin; -İstanbul ve Trakya'nın Müttefikler tarafından askeri olarak işgal edilmeye devam edilmesi gibi- vazgeçilmez olduğu kanaatindeyiz."

İngiliz-Ermenistan Komitesi tarafından İngiltere Hükümeti'ne verilen bu önergeden iki gün sonra (25 Kasım) Gümrü'de, Türk ve Ermeni heyetleri arasında yapılması kararlaştırılan barış görüşmeleri başlamıştır. Sonuç olarak, Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir'in başkanlığındaki Türk heyeti ile Ermenistan Başbakanı Aleksandr Hatisyan'ın başkanlığındaki Ermeni heyeti arasında, 3 Aralık 1920 tarihinde Gümrü Antlaşması imzalanmıştır.[259]

BMM Hükümeti ve Ermeni (Erivan) Hükümeti arasında imza edilen Gümrü Antlaşması'ndan sonra İngiliz-Ermenistan Komitesi, Taşnak Ermenileri için müttefik hükümetlerden yardım isteğini sürdürmüştür. 8 Aralık 1920 tarihinde, komite adına, İngiliz basınına bir demeç veren Philip Conwell-Evans, bu süreçte bir taraftan Türkler, diğer taraftan da Bolşeviklerle savaşan Ermenilerin vaziyetlerinin oldukça kötü olduğuna parmak basmıştır. Demeç şu şekilde servis edilmiştir:[260]

"*Ermenistan'ın bir diyet cumhuriyeti haline geldiğine dair çok az şüphe var, ancak komitem, bu haberi Ermeni kaynaklardan teyit etmedi. Bu olay, Kafkasya'daki siyasi gelişmeleri yakından izleyen hiç kimseyi şaşırtmayacaktır.*

Mondros Ateşkesinden bu yana Ermenistan'a huzur gelmedi. Bolşevikler, Türkler ve Kürtler tarafından üç cephede sürekli saldırılarla karşılaşmak zorunda kaldı. Son altı ya da sekiz hafta boyunca Kemalist ordunun tüm gücü, bitkin ve yarı aç Ermeni birliklerine karşı kullanıldı. Ancak Ermeniler, teslim olmak fiziksel bir zorunluluk olana kadar savaşmaya devam etti. Ermenistan, Türklerin altını oymaya çalıştığı Sevr Antlaşması'nın maddelerini savunmakta titizlikle sadık kalmasaydı, Rusya'nın hakemlik teklifini ilk andan itibaren kabul edebilir ve bu umutsuz mücadeleden kaçınabilirdi. Gürcistan örneğini izleyebilir ve demiryollarını kullanmaktan hiç ses çıkarmadan vazgeçebilirdi.

Ermenistan her zaman müttefiklerin yardımını umarak savaşmaya devam etti. Umutları boşa çıktı. Cenevre'de toplanan Milletler Cemiyeti Meclisi çok utanç verici bir

[259] Saime Yüceer, *Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri,* s. 128-129.
[260] "Armenia, A Soviet Republic", *Westminster Gazette,* 9 Aralık 1920, s. 8.

şekilde yardım yolları ve araçları aramaya başladı. Lord Robert Cecil'in çabaları muhteşemdi, Bay Viviani'nin konuşmasının meclisi kasıp kavurduğu söyleniyor. Bu arada, Ermenistan'ın düşmanlarına Fransız ve İtalyan tüccarlar tarafından mühimmat ve silah tedarik ediliyordu. Bu arada, İngiltere Başbakanı, Cemiyet Başkanı'na, mali ve maddi garantilerin zorunlu olduğu dönemlerde manevi destekten başka bir şey vermeyi reddeden bir yanıt verir. Diğer hükümetler de aynı yönde cevap verirler. Hatta Bay Lloyd George, Ermenistan'ın müttefikler tarafından girişilecek herhangi bir eylemi beklemek zorunda kalabileceğini öne sürdü. Moskova, müttefikler tarafından zengin bir şekilde sunulan fırsatı kavramaktan geri kalmıyor. Sovyetizmin ve yaşamın yok olmasıyla karşı karşıya kalan Ermenistan, ikincisini kabul ediyor.

Peki ya gelecek? Ermenistan'ın, hem kendi ayakları üzerinde durabilmesi hem de nüfusunu beslemek ve giydirmek gibi daha acil bir görev için ona verebileceğimiz her türlü yardıma ihtiyacı var. Rusya ile savaş halinde olduğumuz sürece hiçbir şey yapamayız. Eğer Avrupalı devletler, Sovyet Rusya ile barış yaparlarsa, bu acı çeken halkı kurtarmak için iş birliği yapmak mümkün olacaktır."

Ermenistan (Doğu) Harekâtının başlangıcından itibaren, meydana gelen gelişmeleri büyük bir titizlikle takip eden İngiliz-Ermenistan Komitesi, bu süreçte Ermenilere askeri ve siyasi her türlü desteğin verilmesi için, İngiltere Hükümeti nezdinde oldukça yoğun temaslarda bulunmuştur. Buna karşılık İngiltere Hükümeti, Ermenilere hâlihazırda verilmesi gereken desteğin verildiğini ve Ermenistan'ın kendisine yapılan yardımlarla tek başına ayakta durabileceğini belirterek, komite ile iş birliği içerisine girmemiştir. İngiltere Hükümeti'nin bu pozisyonu, aynı zamanda, şimdiden sonra takip edeceği Ermeni siyaseti hakkında bizlere bir ipucu vermektedir.

Diğer taraftan, bu süreçte Sovyet Rusya'nın Ermeni siyasetini eleştiren İngiliz-Ermenistan Komitesi, Moskova'nın Ermenilere karşı takındığı tutuma anlam verememekle birlikte, onlara karşı izledikleri politikayı kıyasıya eleştirmiştir. Özellikle Gümrü Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Sovyet Rusya'ya yönelik tepkilerini hat safhaya çıkaran komite, bundan dolayı İngiliz kamuoyu nezdinde Ermeniler için kışkırtma faaliyeti başlatmaktan da geri durmamıştır.

3.8. 1921 Londra Barış Konferansı ve Komite

10 Ağustos 1920 tarihinde İstanbul Hükümeti ve İtilaf Devletleri arasında imzalanan Sevr Antlaşması'ndan sonra BMM Hükümeti, hem iç hem de dış politikada oldukça önemli başarılara imza atmıştı. Özellikle BMM ordusunun Yunan ordusuna

karşı kazandığı Birinci İnönü Muharebesi, müttefiklerin Anadolu'daki yönetime olan bakış açılarını değiştirmelerine sebep olmuştur. Birinci İnönü Muharebesi'nin BMM ordusu tarafından kazanılmasının sonra Doğu politikalarına yeni bir yön tayin etmek isteyen müttefikler, 20 Ocak 1921 tarihinde Paris'te bir araya gelmişlerdir. Görüşmelerde, İngiltere'yi David Lloyd George ile birlikte Lord Curzon, Fransa'yı Ariste Briand ve İtalya'yı da Kont Sforza temsil etmiştir.

Ertesi gün (21 Ocak) yapılan toplantıda, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Türklerle yapılacak barış antlaşmasının şartlarının yeniden belirlenmesi için uluslararası bir konferansın yapılmasını, diğer devletlerin temsilcilerine teklif etti. Curzon'ın bu önerisini dikkate alan Fransız ve İtalyan temsilciler, görüşmelerin başarılı bir şekilde sonuçlanması için BMM Hükümeti'nin de konferansa davet edilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Neticede, 21 Şubat 1921 tarihinde Londra'da düzenlenecek olan uluslararası konferansa, İstanbul Hükümeti'nin yanı sıra BMM Hükümeti'nin de davet edilmesine karar verilmiştir.[261]

21 Şubat 1921 tarihinde Londra'da toplanan bu uluslararası konferans, içerisinde Ermenileri de ilgilendiren önemli kararlar alınabilmesi muhtemel olduğundan dolayı, İngiliz-Ermenistan Komitesi tarafından da takip edilmiştir. Organizasyon Sekreteri Charles Leonard Leese, konferansın açılış günü olan 23 Şubat 1921 tarihinde, komite adına, İngiliz basınına bir demeç vermiştir. Demecinde Lees, Transkafkasya'da yaşanan son olayların, Sevr Antlaşması'nın Ermeni toprakları olarak tanımladığı vilayetlerin yönetiminin Türklere bırakılması için bir bahane olarak ileri sürülemeyeceğini, müttefiklerin Mustafa Kemal'i Ermeni topraklarını boşaltması için ikna edebileceğini ve bunun başarılmasının, Ermeni halkının bu topraklarda ulusal bir yuva inşa etmek için gereken idari ve mali yardımın elde edilmesi sorununu büyük ölçüde kolaylaştıracağını ifade etmiştir.[262]

Diğer taraftan, Ermeni meselesi, komite üyeleri tarafından Avam Kamarası'nda da gündeme getirilerek, İngiliz politikacıların meseleye ilişkin görüşleri öğrenilmek istenmiştir. Komite Başkanı Aneurin Williams, 28 Şubat 1921 tarihinde Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Cecil Harmsworth'a, Gümrü ve Kars vilayetlerinde Türkler tarafından gerçekleştirilen katliamlara ilişkin bir bilgi verip veremeyeceğini

[261] Bülent Kara, "Savaş Hazırlayan Barış Konferansı: Londra Konferansı", *Gazi Akademik Bakış,* C.III, S.5, Ankara, 2009, s. 150-151.
[262] "The London Conference and the Eastern Settlement", *The Guardian,* 25 Şubat 1921, s. 4.

sormuştur. Harmsworth ise cevaben, İngiltere Hükümeti'nin bölgede Ermeni katliamı olduğuna dair bir bilgisinin olmadığını, bilakis bölgeye yönelik Amerikan yardımlarının gitmeye devam ettiğini söylemiştir. Cecil Harmsworth'un bu cevabından tatmin olmamış görünen Aneurin William, kendisine özel şahısların Kafkasya'dan iki aydan çok daha kısa sürede bilgi alabileceğinin farkında olup olmadığını da sormuştur. Bunun üzerine Harmsworth, Aneurin Williams'a, bilgilerin kendi içerisinde farklı derecelere ayrıldığını söyleyerek, konuyu kapatmaya çalışmıştır.[263]

21 Şubat 1921 tarihinde İtilaf Devletleri ve TBMM Hükümeti arasında gerçekleşen Londra Konferansı, tarafların uzlaşamaması neticesinde herhangi bir karara varmadan dağılmak zorunda kalmıştır. Bu süreçte, Ermenilere ilişkin önemli kararlar da alınabileceğinden İngiliz-Ermenistan Komitesi, gelişmeleri yakından takip etme ihtiyacı hissetmiştir. Ermenistan (Doğu) Harekâtının Ermeniler için tamamıyla bir hezimet ile neticelenmesinden dolayı komite, özellikle İngiltere kamuoyunu harekete geçirerek, yüzyıllardır Türklerin çoğunluğu oluşturduğu vilayetlerin kendisinden koparılmasına yönelik çalışmalarda bulunmuştur. Öte yandan, konuyu Avam Kamarası'nda da gündeme getiren İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin milletvekili üyeleri, hükümet yetkililerini doğruluğu kesin olmayan/uydurma iddialarla Türklere karşı kışkırtmaktan da geri durmamıştır.

3.9. Güney (Kilikya) Cephesi ve Komite

21 Şubat-12 Mart 1921 tarihleri arasında gerçekleştirilen Londra Konferansı, tarafların yapılması istenen barışın esaslarını tespit edememelerinden dolayı herhangi bir neticeye varamadan dağılmak zorunda kalmıştı. Konferansın bu şekilde neticelenmesi, haliyle, Çukurova (Kilikya) bölgesindeki Ermenilerin geleceklerinin ne olacağı konusunda birtakım soru işaretlerinin belirmesine sebep olmuştur. Bu bağlamda, İngiliz-Ermenistan Komitesi, müttefik hükümetlerin bölge Ermenilerine yönelik somut adımlar atmasını sağlamak için harekete geçmiştir. Komite Başkanı Aneurin Williams, 27 Nisan 1921 tarihinde Dışişleri Bakanı Lord Curzon'ın Özel Kalem Müdürü Robert Vansittart'a yazdığı mektubunda, kendisinden başlıca iki istekte bulunmuştur. Birinci istek, İngiltere Hükümeti'nin Fransa'ya vereceği her türlü destekte, Fransızların Kilikya'ya ilişkin yükümlülüklerini ve sözlerini yerini

[263] *HC,* 28 February 1921, Volume: 138, Column: 1425.

getirmelerinin şart koşulmasıdır. İkincisi ise, İngiltere Hükümeti'nin, Türkiye'ye vereceği her türlü tavizde, kuzeydoğu sınırında Ermeniler için kurulacak ulusal yurt konusunda, İngiliz Hükümeti'nin isteklerinin yerine getirilmesinin şart koşulmasıdır.[264] Yazılan mektup ile beraber Williams, 11 Nisan 1921 tarihinde Lütfi Levonyan tarafından kaleme alınan *İngiliz ve Fransız Hükümetlerinin Kilikya'daki Ermenilere Karşı Sorumlulukları* adlı önergeyi Dışişleri Bakanlığı'na iletmiştir.[265] Aneurin Williams'tan gelen mektubu 29 Nisan 1921 tarihinde cevaplandıran Robert Vansittart, ikinci istediğinin mutlaka dikkate alınacağını belirterek, ayrıca teşekkürlerini iletmiştir.[266]

İngiliz-Ermenistan Komitesi, ilerleyen süreçte de Ermenilere ilişkin konularda İngiltere Hükümeti ile temasta bulunmayı sürdürmüştür. Komite Başkanı Aneurin Williams, İngiliz basınında çıkan bir haber üzerine, 20 Haziran 1921 tarihinde Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a bir mektup yazmıştır. Williams mektubunda, bütün Anadolu ve Kuzey Torosların Türklere geri verileceğine dair iddiaların komiteyi oldukça rahatsız ettiğini ve İngiltere ve Fransa'nın Ermeni müttefiklerine karşı üstlendiği yükümlülükleri unutmayacakları inancına sahip olduklarını ifade etmiştir.[267]

Aneurin Williams'tan gelen mektubu 25 Haziran 1921 tarihinde cevaplandıran Lord Curzon, Paris'te yaptığı görüşmede, Anadolu'nun geleceğine ilişkin müzakereler her ne şekilde cereyan ederse etsin, orada bir mevki işgal edebilecek herhangi bir Avrupalı güç tarafından kabul edilen azınlıkların korunmasına ilişkin yükümlülüğün bir kenara bırakılamayacağını veya göz ardı edilemeyeceği önerisini teyit etmeye özen gösterdiğini, beyan etmiştir.[268]

Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a yazdığı bu mektup ile yetinmeyen Aneurin Williams, 5 Temmuz 1921 tarihinde tekrardan kendisine bir mektup yazarak, komitenin, Ermenilerin mevcut durumuna ilişkin büyük endişelerini ve ne yapılması gerektiğine ilişkin görüşlerini sunmak üzere etkili bir heyetle yüz yüze görüşmek için bir randevu talep etmiştir.[269] Williams'ın mektubunu iki gün sonra (7 Temmuz) cevaplandıran Dışişleri Bakanı Lord Curzon, hâlihazırda devam eden İmparatorluk

[264] *PRO, FO. 800/151/11,* Aneurin Williams to Robert Vansittart (Foreign Office), April 11, 1921.
[265] *PRO, FO. 800/151/11,* "The Responsibility of the British and French Governments for the Armenians in Cilicia", Aneurin Williams to Foreign Office, April 11, 1921.
[266] *PRO, FO. 800/151/11,* Robert Vansittart (Foreign Office) to Aneurin Williams, April 29, 1921.
[267] *PRO, FO. 800/151/12,* Aneurin Williams to Lord Curzon, June 20, 1921.
[268] *PRO, FO. 800/151/12,* Lord Curzon to Aneurin Williams, June 25, 1921.
[269] *PRO, FO. 800/151/13,* Aneurin Williams to Lord Curzon, July 5, 1921.

Konferansı'nın herhangi bir görüşme yapmasına imkân vermediğini, Kemalist Türklerle yeniden iletişime geçilmediği takdirde bu konuda söyleyebilecek bir sözünün olmadığını ve konferans sonrasında tavsiyelerinden istifade etmek için kendisi ile yeniden iletişim kuracağını ifade etmiştir. Bu süreçte, İngiltere Hükümeti ile yoğun temas içerisine giren İngiliz-Ermenistan Komitesi, Ermenilere yönelik somut adımların atılması için ısrarcı bir tutum takınmıştır.[270]

İngiltere Hükümeti nezdindeki temaslarının yanı sıra, İngiliz kamuoyunu Ermeni kışkırtması ile ayağa kaldırmaya çalışan İngiliz-Ermenistan Komitesi, doğruluğu kanıtlanmamış bilgileri basına servis etmekten de çekinmemiştir. 8 Temmuz 1921 tarihinde, Kıbrıs muhabirinden edindiği bilgiyi Reuters Haber Ajansı ile paylaşan komite, bu haberle birlikte adeta bir Türk düşmanlığı sergilemiştir. Haberin tamamı aşağıdaki şekilde yazılmıştır:[271]

"*Reuters Ajansı, Londra'daki İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin Kıbrıs'taki İngiliz muhabirinden aldığı bir telgrafa göre, Maraş'taki Amerikalılardan gelen bilgilerin, Türklerin bu kasabadaki yetimhanelere ve diğer kurumlara el koyduğunu ve yabancıların sınır dışı edilmesini emrettiğini öğrendi. Bölgedeki Hristiyan nüfusun durumu son derece kötü olarak tanımlanıyor. Maraş, Adana'nın yaklaşık 150 kilometre kuzeydoğusunda, Kilikya bölgesinde yer almaktadır. Mütarekeden sonra İngiliz birlikleri tarafından işgal edilmiş ve Kasım 1919'da Fransızlara teslim edilmiştir. 1920 yılının başlarında Fransız garnizonu, Kemalistler tarafından üç hafta boyunca kuşatıldı. Bir yardım kuvveti garnizonu tahliye etmeyi başardı, ancak geri çekilen birliklerle birlikte kaçmaya çalışan Ermenilerden 10.000 kadarı ya kılıçla ya da açıkta kalarak, yokluk içinde can verdi. Mart 1920'den bu yana kasaba, Kemalistlerin elinde ve Amerikalılardan sadece aralıklarla haber alınabildi.*"

İngiliz-Ermenistan Komitesi tarafından servis edilen haber, yalnızca bununla sınırlı değildi. Komite üyesi James Bryce, New York Ermeni Ulusal Birliği'nin 30 Eylül 1921 tarihinde düzenlediği öğle yemeğine, onur üyesi ve ana konuşmacı olarak katılım göstermiştir. Burada yaptığı konuşmada Bryce, müttefiklerin Ermeni siyasetini eleştirmenin yanı sıra, Türk hâkimiyetinde yaşayan Ermenilerin durumları ile ilgili hiçbir şekilde gerçeğe dayanmayan ifadelerde bulunmuştur. Bryce'ın tam ifadesi şu şekilde yer almaktadır:[272]

[270] *PRO, FO. 800/151/13,* Lord Curzon to Aneurin Williams, July 7, 1921.
[271] "Serious Situation in Cilicia", *Halifax Evening Courier,* 8 Nisan 1921, s. 6.
[272] "Lord Bryce on Armenia", *The New York Times,* 1 Ekim 1921, s. 13.

"*Ermeni halkının tarihi, kırk yıldan fazla bir süre önce Sultan Abdülhamid'in tahta çıkışından bu yana, uzun bir baskılar ve zulümler silsilesi olmuştur. Bunlar, 1895 ve 1896 yıllarında Ermenistan ve Suriye'deki Hristiyan nüfusa yönelik olarak gerçekleştirilen ve 100.000 kişinin hayatını kaybettiği bir dizi sebeptir katliamlardır. 1915 yılında, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa'ya savaş ilan etmesinden sonra, bu zorbalar daha da büyük ölçüde katliamlar düzenlediler.*

Savaş sırasında müttefik güçler tarafından bağımsız bir devlet kurulacağına dair sözler verilmiş ve bu sözlere inanarak çok sayıda Ermeni, Fransız ve İngiliz ordularına katılmış ve orada cesurca savaşmışlardır. Savaş sona erdiğinde böyle bir devletin kurulması amaçlanmıştı, ancak ne yazık ki Türklere çok yumuşak şartlar tanındı, birkaç ay sonra Türk sözde Milliyetçi Partisi büyük bir güç topladı, müttefiklere meydan okudu, evlerine dönmeye başlayan Ermenilere saldırdı ve şu anda tüm Orta Anadolu ve Ermenistan'ı elinde tutarak bir Ermeni Devleti kurulmasını engelliyor.

Ermeni Devleti, Avrupalı bir devletin, Milletler Cemiyeti'nin idaresi altında ülkeyi yönetmek, düzeni sağlamak ve iletişim araçlarını açık tutmak için, bir manda idaresini kabul etmediği müddetçe kurulamayacak ve yönetimi üstlenmek için fon sağlanmadıkça böyle bir mandayı kabul edecek hiçbir güç bulunamayacaktır."

21 Şubat-12 Mart 1921 tarihleri arasında İtilaf Devletleri ve TBMM Hükümeti arasında gerçekleştirilen Londra Konferansı, uzun yıllardır sürmekte olan savaşı sona erdirmede başarısızlığa uğramış, bundan dolayı çatışmalar ve savaşlar kaldığı yerden devam etmiştir. Gelişmelerin bu şekilde cereyan etmesi, İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin çatışmaların odak noktasında kalan Ermeniler için İngiltere Hükümeti'ne müracaat etmesine sebep olmuştur.

Özellikle, 15 Eylül 1919 tarihinden itibaren Çukurova (Kilikya) bölgesinin askeri ve idari kontrolünü üstlenen Fransa'nın bölge Ermenilerini korumak için daha etkin tedbirlere başvurmasını isteyen komite, ayrıca İngiltere Hükümeti'nin de savaş öncesinde Ermeniler için üstlendiği yükümlülükleri unutmaması gerektiğinin altını çizmiştir. Buna ek olarak, İngiliz kamuoyu nezdindeki Türk imajına olabildiğince zarar vermenin hesabı içerisinde olan İngiliz-Ermenistan Komitesi, kaynağı ve doğruluğu belli olmayan haberleri basına servis etmekten de çekinmemiştir.

3.9.1. 1921 Ankara Antlaşması ve Komite

Fransa, 15 Eylül 1919 tarihinde İngiltere ile imzaladığı Suriye Antlaşması ile birlikte, Çukurova (Kilikya) bölgesini askeri ve idari düzeyde kontrol etme hakkına

sahip olmuştu. Ancak, Fransa'nın Çukurova (Kilikya) bölgesinde karşılaştığı Türk direnişi, bölge üzerinde hâkimiyet kurmasını güçleştirmiş, bundan dolayı işgalin Fransa'ya olan getirileri kamuoyunca sorgulanmaya başlanmıştır. Diğer taraftan, Türk ordusunun doğuda Ermeniler, batıda ise Yunanlara karşı elde ettiği zaferler, Fransız yönetiminin Türklerle yönelik bakış açılarını değiştirmelerine ve olası barış yollarını aramaya koyulmalarına sebep olmuştur. Bu kapsamda Fransa Hükümeti, diplomatlarından Henry Franklin-Bouillon'u barış şartlarını görüşmek ve belirlemek üzere, 9 Haziran 1921 tarihinde Ankara'ya göndermiştir.

13 Haziran 1921 tarihinde Mustafa Kemal Paşa ile Franklin-Bouillon arasında başlayan ilk temaslar, Fransız diplomatın Türk barışının esaslarını oluşturan Misakımillî hakkında yeterince bilgi sahibi olmadığı gerekçesiyle istenilen sonuçları vermemiştir. Ancak, 13 Eylül 1921 tarihinde Türk ordusunun Yunan ordusuna karşı kazandığı Sakarya Meydan Muharebesi, Fransızları barışı bir an önce imzalamak için harekete geçirmiştir. 20 Eylül 1921 tarihinde tekrar Ankara'ya gelen Franklin-Bouillon, burada barış şartlarını müzakere etmek için Türk yetkililer ile yaklaşık bir ay boyunca temasta bulunmuştur. Sonuçta, Fransa Hükümeti ve TBMM Hükümeti arasında, 20 Ekim 1921 tarihinde Ankara Antlaşması imzalanmıştır.[273]

Ankara Antlaşması, Çukurova'da (Kilikya) yaşayan Ermenilerin kaderini doğrudan etkilemesi bakımından, İngiliz-Ermenistan Komitesi tarafından mercek altına alınmak istenmiştir. Komite Başkanı Aneurin Williams, 11 Kasım 1921 tarihinde Avam Kamarası'nda gerçekleştirilen toplantıda, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Cecil Harmsworth'a, Ankara ve Fransa Hükümetleri arasında varılan antlaşmanın hükümleri hakkında bilgi sahibi olup olmadığını ve Fransa'nın Kilikya'yı işgal ettiğinde bu vilayetin tâbi ırklarını –Ermenileri kastediyor– korumak için verdiği sözleri yerine getirip getirmediğini, şayet getirdiyse, bunu ne şekilde gerçekleştirdiğini sormuştur. Cecil Harmsworth, Aneurin Williams'a cevaben, İngiltere Hükümeti'nin antlaşma hükümleri hakkında basında çıkan haberlerin ötesinde bir bilgiye sahip olmadığı söylemiştir. Harmsworth'tan gelen bu yanıt üzerine Aneurin Williams, İngiltere Hükümeti'nin söz konusu antlaşma ile ilgili bilgi edinip edinmeyeceğini

[273] Yaşar Akbıyık, "Güneydoğu Anadolu'da Türk Zaferi'nin Sonucu: Ankara Antlaşması", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi,* C.I., İçinde, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2016, s. 249-252.

sormuştur. Cecil Harmsworth ise soruya yanıt olarak, bunu düşüneceğini ifade etmiştir.[274]

İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin Organizasyon Sekreteri Charles Leonard Leese, 15 Kasım 1921 tarihinde, komite adına, İngiliz basınına bir demeç vermiştir. Demeçte, Ankara ve Fransa Hükümetleri arasında yapılan antlaşmaya karşı ağır eleştirilerin yanı sıra, Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve esnasında gerçekleşen Ermeni olaylarına ilişkin çarpıcı ifadelere de yer verilmiştir. Demecin tamamı aşağıdaki şekilde kaleme alınmıştır:[275]

"*Son Fransız-Kemalist anlaşmasının bazı maddelerinin sonuçları bu ülkede hemen fark edilmiştir. Örneğin, Bağdat Demiryolunun bir bölümünün Türkiye'ye bırakılması ve Toroslardan Dicle'ye kadar uzanan bu demiryolunu asker nakli için kullanma hakkının Türkiye'ye verilmesi, Mezopotamya'daki konumumuz için ciddi bir tehlike oluşturmaktadır. Yine, müttefiklerin Fransa'nın bir manda altında tutması konusunda mutabık kaldıkları toprakların Fransa tarafından Türkiye'ye bırakılması, müttefiklerine karşı doğrudan bir güven ihlalidir ve Milletler Cemiyeti'ne karşı daha az doğrudan bir hakarettir. Ancak, Fransa'nın Kilikya'nın Türk olmayan halkını terk etmesinin sonuçları, yalnızca onur ve saygınlık açısından değil, insani acılar ve kan dökülmesi açısından da yazılacaktır.*

Tüm dünya, 1909'da Adana Ermenilerine, 1915 ve 1916'da Kilikya ve Türkiye'nin geri kalanındaki Ermenilere ne olduğunu biliyor. Geçen yıl Maraş ve Haçin'de, birkaç hafta önce de Mersin'de neler olduğunu da biliyor. Leopar beneklerini değiştirebilir mi? Fransa'nın resmi görüşü; 'Ermeniler uslu durursa, geri dönen Türkler zarar vermez' şeklinde görünmektedir, ancak gayri resmi bir omuz silkme bazen resmi bir açıklamadan daha fazla gerçeği ifade eder. Ayrıca, bir kurbanı yırtıcı bir hayvana teslim ederken, kurbana uslu durmasını söyleyerek doğal olayların gidişatını değiştiremezsiniz.

Fransız Dışişleri, 1916'da Ermeni Millî Delegasyonu ile Ermenilerin Gönüllü Alayları (daha sonra Ermeni Lejyonu olarak değiştirildi) için askere alınması karşılığında, Kilikya'da Fransız koruması altında özerk bir yönetim kurulması konusunda bir anlaşma yaptığını kabul etmeyi şimdi reddetmektedir; ancak açık bir inkârda bulunmaya da cesaret edememektedir. Mütarekeden sonra Marie Denis Georges Picot'un 'Suriye ve Ermenistan Yüksek Komiseri' olarak atandığını ve Kilikya'daki Fransız memurların 'Ermenistan'daki Fransız Yöneticiler' olarak adlandırıldığını inkâr edemez. Bu son bahsedilen gerçekler,

[274] "France and Angora", *Consett Guardian,* 11 Kasım 1921, s. 2.
[275] "The Angora Treaty and Armenia", *The Guardian,* 15 Kasım 1921, s. 3.

Fransa'nın Kilikya'yı işgalinin ilk günlerinde, şimdi reddettiği, Kilikya Ermenilerine karşı yükümlülüklerini kabul ettiğini yeterince kesin bir şekilde kanıtlamaktadır.

Geçtiğimiz Nisan ayında komitem, yayınladığı memorandumunu şu sözlerle tamamladı; Fransa'nın mevcut politikasında ısrar etmesinin İngiliz-Fransız ilişkilerine herkesin üzüleceği bir şekilde yansıyacağına dair ciddi korkularımız var. Olaylar, bu korkuları haklı çıkarmıştır ve Fransa'nın ve onunla aramızdaki iyi bir ilişkinin tüm gerçek dostları, önümüzdeki olasılıklar karşısında endişe duymalıdır. Bununla birlikte, İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin işi, Ermenilerin davasıdır ve mevcut durumdan kaynaklanan endişeleri abartmak mümkün değildir."

Ankara Antlaşması'na yönelik eleştiriler, yalnızca bu demeç ile sınırlı kalmamıştır. Komite üyesi James Bryce, 19 Kasım 1921 tarihinde, İngiliz basınına verdiği demecinde, antlaşmanın İngiltere'nin Mezopotamya'daki askeri varlığına karşı oluşturduğu tehdide değinerek, Fransa'ya karşı adeta cephe almıştır. Bryce'ın demeci aşağıdaki şekilde yer almıştır:[276]

"*...Fransız-Kemalist Antlaşması, Türklere, Fransa'ya emanet edilen mandaya dâhil topraklar üzerinden Mezopotamya'ya uzanan Bağdat Demiryolunu askeri amaçlarla kullanma hakkını vermektedir. Fransa'nın bu tavizi vermeye hakkı var mıdır? Bu imtiyaz, Mezopotamya'da zaten yeterince zor olan konumumuzu nasıl etkileyecektir? Tüm savaş boyunca Türk gücünün İran sınırlarında yeniden tesis edilmesinin, Türklerin Bolşeviklerle iş birliği içinde İran, Afganistan ve Hindistan'da yürüttükleri Pan-İslamcı propagandanın yayılması üzerinde nasıl bir etkisi olacaktır? Türklerin Azerbaycan'ı (çoğunlukla Müslüman Tatarların yaşadığı) ilhak etme ve Transkafkasya'dan Hazar'a kadar Müslüman olmayan yerli halklardan geriye kalan her şeyi yok etme planlarını nasıl ilerletecektir? Fransa'nın Suriye'deki hâkimiyetinin Türk gücünün yeniden yükselmesi ve Pan-İslam fanatizminin yayılmasıyla tehdit edilip edilmeyeceğini soran bazı seslerin şimdiden yükselmesi şaşırtıcı değildir.*"

James Bryce'a ek olarak, İngiliz-Ermenistan Komitesi Başkanı Aneurin Williams da, bu süreçte basını etkin bir şekilde kullanarak, mevcut durum hakkındaki değerlendirmelerini ortaya koymuştur. 23 Kasım 1921 tarihinde, komite adına, *Daily News (London)* gazetesinin muhabirine verdiği ifadede Williams, önerilerinin müttefik hükümetler tarafından Çukurova (Kilikya) bölgesine bir komisyon gönderilerek, mevcut koşulların araştırılması ve ne yapılması gerektiğine karar verilmesi, olduğunu söylemiştir. Ayrıca, Fransızlardan Çukurova'da (Kilikya) kalmaları istenmesi, şayet

[276] "France and Her Mandate", *The Guardian,* 19 Kasım 1921, s. 8.

bunu yapmak istemezlerse, müttefiklerin başka türlü bir düzenlemeye gitmeleri gerektiğini de sözlerine eklemiştir.[277]

İngiliz-Ermenistan Komitesi, bundan sonraki süreçte de Ankara Antlaşması'nı kendi kamuoyunda karalama faaliyetini sürdürmüştür. Komite'nin Organizasyon Sekreteri Charles Leonard Leese, 6 Aralık 1921 tarihinde *The Guardian* gazetesine, Adana'da yaşadığı söylenen bir Ermeniden aldığı mektubu göndererek, İngiliz kamuoyunda Türklere karşı bir infialin meydana gelmesine hizmet etmiştir. Basına servis edilen mektupta Fransa'ya karşı adeta öfke dolu ifadelere tesadüf edilmiştir:[278]

"*Kilikya'daki Ermenilerin durumunu hayal edebiliyor musunuz? Mütarekeden sonra İngiliz ve Fransız yetkililer tarafından her yerden toplandılar ve oraya getirildiler. Fransızların mandası altına girdiler ve kendi varlıklarını korumak ve Fransız saygınlığını yükseltmek için onlar tarafından silahlandırıldılar. Böylece, iki komşu halk olan Ermeniler ve Türkler arasında aşılmaz bir uçurum açıldı ve eski ırksal nefret yüz katına çıktı.*

Daha sonra Fransızlar, politikası Doğu sorununu Türk olmayan tüm unsurları yok ederek çözmek olan Ankara Hükümeti ile bir pazarlık yaptı. Kilikya'daki Fransız askeri komutanı bize anlaşmanın koşullarını bildirene kadar buna inanamadık. Hristiyanların güvenliği konusunda verdiği tek güvence şuydu; 'Ankara Hükümeti ilk kez bir Avrupalı güçle anlaşma yaptığı için, kendi çıkarları Kilikya'da düzgün davranmalarını gerektiriyor'. Kilikya'daki davranışlarına bakarak uygarlık derecelerini değerlendireceğiz. Fransa, Türklerin uygarlık derecesini Ermeniler üzerinde yapacağı bir deneyle öğrenecek! Fransa'nın bunu yeterince bildiğini sanıyorum.

Adana'da panik başladı. Herkes nereye, nasıl gideceğini bilmeden pasaport peşinde koşuyor. Panik içinde olan sadece Ermeniler değil. Kendilerini Fransa'nın koruması altında özgür bir yerde sanan ve kendilerini özgürce ifade eden çok sayıda Türk ve Arap var."

Ankara Antlaşması ile birlikte ortaya çıkan siyasi konjonktüre yönelik bakış açısını İngiliz basını aracılığıyla ifade eden İngiliz-Ermenistan Komitesi, bundan sonra yüzünü, yeniden, İngiltere Hükümeti'ne dönmüştür. Komite Başkanı Aneurin Williams, 17 Aralık 1921 tarihinde, kaleme aldığı önergesini, Başbakan David Lloyd George'a takdim etmiştir. Genel çerçevede, Doğu Anadolu ve Çukurova'da (Kilikya) yaşayan Ermeniler için müttefik hükümetlerin takip etmesi gereken siyasete ilişkin

[277] "Duty of the Churches", *Daily News (London),* 23 Kasım 1921, s. 3.
[278] "Two Letters from Adana", *The Guardian,* 6 Aralık 1921, s. 14.

görüşlerin aktarıldığı bu önergede, Ankara Antlaşması'na yönelik birtakım eleştiriler de dile getirilmiştir. Önerge şu şekilde kaleme alınmıştır:[279]

"*Efendim, İngiliz-Ermenistan Komitesi, ne Türklere ne de Türkiye'ye karşı herhangi bir kötü niyete sahip değildir; aksine, Ermenilerin iyiliğinin, kendisine tâbi ırkları yönetmekteki acizliği su yüzüne çıkmış Türk yönetiminin sonunun gelmesinde olduğuna inanmaktadır.*

Savaş sırasında İngiliz devlet adamları, ('Ermenistan Davası' s. 5-8)'de belirtildiği üzere, Ermenilere defalarca ve alenen Türk yönetiminden kurtulma vaadinde bulunmuşlardır. Nedeni ne olursa olsun, bu vaatlerin hiçbiri gerçekte hayata geçirilmemiştir. Fransız Hükümeti, ayrıca güçlü sempati ifadeleri kullanmış ve özellikle Kilikya Ermenilerine, Ek I (s. 4) ve Ek II'de belirtildiği gibi) 5.000 asker karşılığında ulusal isteklerinin karşılanacağı sözünü vermiştir. Bu vaatlere ve sempati ifadelerine güvenerek, Ermeniler savaşın birçok bölgesinde bizim tarafımızda savaştılar ve binlercesi hayatlarını kaybettiler. Türklerin zihnindeki tüm ırkın entrikacılara taraftar olduğu şüphesi, Türklerin her türlü işkence ve hakarete maruz kaldıktan sonra, çoğu kadın, çocuk ve yaşlı erkek olmak üzere belki 700.000 Ermeni'nin hayatını kaybettiği tehcirleri gerçekleştirmesine neden oldu.

Şu anda mevcut olan durum ve İngiltere Hükümeti'nden atması istenen adımlar, dört başlık altında belirtilebilir;

I) Kafkaslarda

II) Kuzeydoğu Anadolu'da

III) Kilikya'da

IV) Ermenilerin yaşadığı diğer Anadolu vilayetlerinde

I. <u>Kafkaslarda</u>

Erivan Cumhuriyeti, Türkler ve Rus Sovyet Hükümeti tarafından tamamen ezilmiştir. Bir kısmı birincisi, bir kısmı da ikincisi tarafından yutulmuş, böylece şimdilik ayrı devlet varlığını kaybetmiştir. Prensip olarak, Kafkasya'daki Ermeni halkının bir gün Rus ya da Türk tebaası olarak mı kalacağına yoksa özerk bir devlet mi olacağına kendisinin karar vermesi gerektiğini düşünmekle birlikte, Kafkasya'da Ruslara ya da Türklere karşı herhangi bir eylemde bulunulmasını istemiyoruz. Ruslar, her halükârda Ermenistan'ın kendileri tarafından işgal edilen kısmında (kıtlığa rağmen) bir tür düzen ve barış sağlıyor ve savaşın yeniden

[279] *PRO, FO. 371/6561/E14000*, Memorandum, Submitted to the Rt. Hon. The Prime Minister by Aneurin Williams, Chairman of the British Armenia Committee, December 17, 1921.

başlamasını teşvik etmek, isteyeceğimiz en son şey. Aksine, Yakın Doğu'da Rusya'yı da kapsayacak genel bir uzlaşmanın kalıcı olması için en büyük umudu vereceği açıktır.

II. <u>Kuzeydoğu Anadolu'da</u>

Geçen ilkbaharda, Londra'da Türklerle yapılan konferansta ve Eylül ayında Milletler Cemiyeti Kongresi'nde önerildiği gibi, Van Gölü çevresinde ve denize çıkışı olan bölgede 'Ermeniler için Türk yönetiminden tamamen bağımsız bir Ulusal Yurt' kurulmasını istiyoruz. Başkan Wilson, Van, Bitlis, Erzurum ve Trabzon vilayetlerinin büyük bir bölümünün Ermeni toprağı olmasına karar verdi. En azından, Kafkasya'da ve başka yerlerde bulunan ve eski yurtlarına yeniden yerleşmek isteyen yüz binlerce mülteciye yer açmak için yeterli bir bölgenin tahsis edilmesini talep ediyoruz. Bunun Türkiye ile yapılacak müzakerelerde temel bir koşul haline getirilmesini istiyoruz.

Rusya, Türkiye ve İran arasında böyle bir yurdun kalıcı olarak idamesi, Milletler Cemiyeti'nin bir mandası altında dışarıdan rehberlik ve korumaya bağlı olacaktır. Böyle bir mandaterliği üstlenecek hiçbir büyük güç bulunamayacağını varsayarak, mali yardım sağlanması halinde küçük güçlerden birinin bunu yapabileceğini öneriyoruz. Bu yeni devlete verilecek bir kredi şeklinde olabilir ki, ülkenin kaynaklarının iyi bir yönetim altında kısa sürede geri ödemeye yeterli olacağına inanıyoruz. Ermenistan'a bu kadar derinden bağlı olan büyük Avrupa güçlerinin böyle bir kredi vermesini istemek çok fazla görünmüyor. Onlar yapmazsa, ABD'nin bir kez kurulduktan sonra Ermenilere borç verebileceğini düşünmek için nedenlerimiz var.

III. <u>Kilikya'da</u>

Savaş sırasında, Fransa tarafından Kilikya Ermenilerine verilen sözler ve İngiltere tarafından 'Küçük Ermenistan' ya da Kilikya'dakiler hariç tüm Ermenilere verilen sözler (savaştan önce Fransız birlikleri tarafından yakın zamanda işgal edilen bölgede Hristiyanlar muhtemelen nüfusun çoğunluğunu oluşturuyordu), yukarıda belirtildiği gibi sırasıyla Ek I ve II'de yer almaktadır. Kilikya'daki Ermeni nüfusuna ilişkin rakamlar, buraya ekli 'Kilikya'nın Savaş Öncesi Nüfusu' başlıklı broşürde verilmiştir (Ek III). İngiltere Hükümeti, Fransızların Kilikya'yı İngilizlerden devralırken Türk olmayan unsurları koruma sözü verdiklerini çok iyi bilmektedir. Bu taahhütler ve ayrıca İngilizlerin sorumluluğu, sizin tarafınızdan kullanılan ve Ek I'in 6. sayfasında alıntılanan ifadelerde açıkça belirtilmiştir. Fransa ve Ankara arasındaki son antlaşma ile kesinlikle ihlal edilen bu taahhütlerin hem Fransız hem de İngiliz Hükümetleri tarafından tanınması ve yerine getirilmesi istenmektedir. Kilikya'nın Fransız veya İngiliz birlikleri tarafından yeniden işgal edilmesi umutsuz olabilir, ancak en azından Lübnan'da uzun yıllar boyunca çok başarılı olana benzer bir yönetimin, tüm ırkların ve inançların eşit hak ve özgürlüklerini sağlamak için, emrinde yeterli güç ve büyük güçlerin

yeterli desteği ile Milletler Cemiyeti'nin himayesi altında Kilikya'da kurulması istenebilir. Bu yönetim gerekirse Türk bayrağı altında olabilir, ancak İstanbul'un veya Ankara Hükümeti'nin müdahalesinden uzak olması esastır.

Şu anda ülkeden kaçmaya çalışan Hristiyan halka bir an önce güvenlik sağlanamazsa, Fransa ve İngiltere'nin bu mültecilere sığınma hakkı tanıması, sizin görüşünüze göre, eylemlerinden ve verdikleri sözlerden kaynaklanan ahlaki bir yükümlülüktür. Bunun masraflı ve pek çok açıdan tatmin edici olmayacağı gerçeği, onlara bir an önce yukarıda belirtilen türden bir yönetimin korumasını sağlamak için ek bir nedendir. Bu sağlanmadığı takdirde, Kilikyalıların korkularında haklı olduklarına ve Kemalistlerin geri dönüşünü çok geçmeden (aslında tehdit ettikleri gibi) taşkınlıkların ve yeni katliamların izleyeceğine kesinlikle inanıyoruz. Bu noktada, Türkiye'de bulunan ve özel olarak hüküm vermeye yetkili bir İngiliz'in yakın tarihli bir mektubunun bir bölümünü ekliyoruz (Ek IV).

İngiltere'nin Kilikya'daki Ermenilere karşı yükümlülükleri, sadece savaş sırasında tüm Ermenilere verdiğimiz sözlere değil, aynı zamanda mütarekeden sonra ülkeyi işgal etmiş olmamıza; Mısır gibi güvenli yerlerden binlerce mültecinin geri dönmesine neden olmamıza; yönetimi kendi nedenlerimizle Fransızlara devretmemize ve bunu yaparken o zamana kadar Halep yakınlarında ve başka yerlerde tarafımızdan korunan mültecilerin, Fransızlar tarafından korunacakları söylenen Kilikya'ya dönmelerine neden olmamıza bağlıdır.

IV. <u>Ermenilerin yaşadığı diğer Anadolu vilayetlerinde</u>

Türkiye'nin tebaası olan Rumların, Ermenilerden daha az acı çektiklerini unutamayız. Yunanistan Kralı'nın kuvvetlerinin şu anda işgal altında tuttukları (kabaca İyonya diyebileceğimiz) bölgeleri boşaltmaları gerekip gerekmediği konusunda hiçbir görüş bildirmiyoruz. Ancak bunu yaparlarsa, orada da Lübnan tipi bir yönetim kurulmadıkça, Hristiyanların ve hatta diğer dinlere mensup insanların, hatta Anti-Kemalist Türklerin hayatlarının büyük bir tehlike altında olacağına inanıyoruz. Küçük Asya'nın diğer bölgelerinde (yani Ermeni Yurdu, Kilikya veya İyonya'yı kapsamayan bölgelerde), Türklerin Türk olmayan tebaalarına yaptıkları her türlü ciddi haksızlığı izlemeyi ve rapor etmeyi özel görevleri haline getirecek Fransız ve İngiliz Konsoloslarının atanmasını ve Türk Hükümetinin, bu tür haksızlıklara göz yumması halinde, Fransa ve İngiltere tarafından sorumlu tutulacağını ve buna göre zarar göreceğini anlamasının sağlanmasını istiyoruz. Eğer Türkiye, daha iyi bir rejim kurma konusunda gerçekten ciddi olduğunu göstermek istiyorsa, Avrupalı subaylar tarafından kontrol edilen etkin bir jandarma teşkilatını memnuniyetle karşılayacaktır.

Böyle bir program, İngiltere ve Fransa'nın dostane iş birliğini gerektirir. Ayrıca, İstanbul ve Ankara Hükümeti üzerinde baskı kurmak ve Türkiye'deki en iyi unsurlara iyi bir düzen kurmaları için yardım etmek anlamına gelir. Bu amaçla, İstanbul'un müttefikler

tarafından işgali ve Türkiye'nin barışa olan ihtiyacı, güçlere pazarlık konusunda büyük avantajlar sağlamaktadır. Son olarak, yeterli sayıda insan ve para kaynağının Milletler Cemiyeti'nin emrine verilmesi ya da başka bir şekilde kullanılması gerekir; ancak hem insan sayısı hem de para miktarı, bu ülkenin her yıl ulusal savunma için harcadığı parayla karşılaştırıldığında çok az olacaktır; Türkiye'ye tâbi ırklar sorununun çözülmesi sadece onurumuzu kurtarmakla kalmayacak, aynı zamanda imparatorluğumuzdan en büyük ve en sürekli sorun, masraf ve tehlike kaynaklarından birini ortadan kaldıracaktır."

20 Ekim 1921 tarihinde TBMM Hükümeti ve Fransa Hükümeti arasında imzalanan Ankara Antlaşması, İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin çok sert tepkilerine neden olmuştur. Söz konusu antlaşma ile birlikte, Ermenilerin geleceğinin oldukça karamsar bir pozisyona düştüğü kanaatine sahip olan komite, bunu hem İngiliz hükümeti hem de kamuoyu ile paylaşma ihtiyacı hissetmiştir. Çukurova (Kilikya) bölgesinde, tıpkı 1864 yılında Lübnan'da uygulanan yönetim sisteminin bir benzerinin inşa edilmesini, aksi takdirde, bölgedeki tâbi ırkların hayatlarının tehlikeye gireceğini belirtmiştir. Diğer taraftan, antlaşmanın İngiltere Hükümeti'nin Mezopotamya'daki konumunu da ciddi bir şekilde etkileyebileceğini ifade ederek, dikkatin bölgeden çekilmesini engellemeye çalışmıştır.

3.10. Mudanya Mütarekesi ve Komite

Sakarya Meydan Muharebesi ile birlikte Anadolu'ya kalıcı olarak yerleşme hayalleri tam anlamıyla suya düşen Yunan ordusu, 26 Ağustos 1922 tarihinde TBMM ordusu tarafından başlatılan Büyük Taarruz neticesinde Batı Anadolu topraklarından tamamen geri çekilmek zorunda kalmıştır. Yunan ordusunu Batı Anadolu'dan çıkarmaya muvaffak olan TBMM ordusu, bundan sonra yönünü İtilaf Devletleri'nin işgali altında bulunan İstanbul ve Çanakkale'ye çevirmiştir. Bu noktada, TBMM ordusu ile sıcak bir çatışmanın meydana gelmesi ihtimali, İtilaf Devletleri'ni endişelendirmiş ve kendilerini Türklerle bir an önce anlaşmaya sevk etmiştir.

İtilaf Devletleri'nin Dışişleri Bakanları, 23 Eylül 1922 tarihinde TBMM'ne bir nota göndererek, askeri harekâtın durdurulmasını ve taraflar arasında bir barış konferansının yapılmasını talep etmişlerdir. İtilaf Devletleri'nden gelen notaya 29 Eylül'de bir cevap yazısı hazırlayan Mustafa Kemal Paşa, Edirne dâhil olmak üzere Meriç'e kadar bütün Trakya'nın boşaltılması ve TBMM Hükümeti'ne teslim edilmesi kaydıyla barış konferansına katılabileceklerini ifade etmiştir. Buna ek olarak Mustafa Kemal Paşa, konferansın 3 Ekim'de Mudanya'da toplanmasını da önermiştir. Neticede

İtilaf Devletleri, Mustafa Kemal Paşa'nın bu isteğini kabul etmiş ve görüşmeler Mudanya'da saat 15.00'da başlamıştır. TBMM Hükümeti ve İtilaf Devletleri arasında bir haftadan uzun süren çetin tartışmaların ardından, 11 Ekim 1922 tarihinde Mudanya Mütarekesi imzalanmıştır.[280]

3-11 Ekim 1922 tarihleri arasında TBMM Hükümeti ve İtilaf Devletleri arasında gerçekleştirilen Mudanya Konferansı, hiç şüphesiz, İngiliz-Ermenistan Komitesi tarafından da takip edilmiştir. 6 Ekim 1922 tarihinde Londra'da, Noel Buxton'ın başkanlığında yapılan toplantıda, oy birliği ile iki karar alınmıştır. Kararlar; Ermeniler için ulusal bir yurt kurulması ve Asya ve Avrupa Türkiye'sindeki tüm azınlıklar için yeterli güvencelerin sağlanması olarak ilan edilmiştir.[281]

İngiliz-Ermenistan Komitesi tarafından 6 Ekim'de düzenlenen bu toplantının ertesi günü (7 Ekim) Organizasyon Sekreteri Charles Leonard Leese, İngiliz basınına bir demeç vermiştir. Demecinde, Sevr Antlaşması'nı kaleme alan Avrupalı güçlerin, İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının kontrolüne Sovyet Rusya ve Bulgaristan'ın da katılmasını öngördüklerini belirterek, bu devletlerin arasına Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın da eklenmesi görüşünü ileri sürmüştür.[282]

Diğer taraftan, İngiliz-Ermenistan Komitesi üyesi Randall Davidson, 24 Ekim 1922 tarihinde İngiltere Başbakanı Andrew Bonar Law'a bir mektup yazmıştır. Mektubunda, Anadolu yaşayan Hristiyan tebaanın savaş dolayısıyla kötü bir durumda olduğu, bazılarının –Ermenileri kastediyor– İngiltere Hükümeti ile iş birliği içerisine girerek tarafımızda çarpıştığını ve acımasız düşmanın merhametsiz ellerine teslim edilemeyeceklerini ifade etmiştir.[283] Randall Davidson'un mektubunu üç gün sonra Başbakan adına (27 Ekim) cevaplandıran Eyre Crowe, Türk yönetimi altındaki Hristiyanların korunması sorununun, Türklerin ülkelerindeki Hristiyan unsurları tamamen imha etmeyi başarmış olmaları gerçeğiyle büyük ölçüde değiştiğini, savaşlar ve katliamlar neticesinde sayılarının oldukça azaldığını ve ileride yapılması beklenen barış konferansında geride kalanların hayatlarını korumak için çeşitli alternatifleri göz önünde bulundurduklarını beyan etmiştir.[284]

---

[280] Nuri Köstüklü, "Mondros'tan Mudanya'ya", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi,* C.I., İçinde, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2016, s. 320-323.
[281] "Appeal for Armenians", *The Daily Telegraph,* 11 Ekim 1922, s. 6.
[282] "The Control of Straits", *The Guardian,* 11 Ekim 1922, s. 4.
[283] *Bonar Law Papers, (B/L) 112/10,* Arcbishop of Canterbury to Bonar Law, October 24, 1922.
[284] *BL/112/10,* Sir E. Crowe (Foreign Office) to Archbishop of Canterbury, October 27, 1922.

Mudanya Konferansı'nın gerçekleştirildiği esnada, İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin faaliyetlerini inceleyecek olursak, bu faaliyetlerin Anadolu'da yaşayan Ermeni tebaanın haklarının, her ne şekilde olursa olsun, teminat altına alınmasını sağlamak doğrultusunda şekillendiğini belirtebiliriz. Bu kapsamda komite üyeleri, görüşlerini basın ve yayın yolu ile bildirmelerinin yanı sıra, hükümet yetkilileri ile de temasa geçerek çalışmalarını tamamlamışlardır.

3.11. Lozan Barış Konferansı ve Komite

11 Ekim 1922 tarihinde TBMM Hükümeti ve İtilaf Devletleri arasında imzalanan Mudanya Mütarekesi'nden bir ay sonra taraflar, kalıcı barışın esaslarını görüşmek üzere İsviçre'nin Lozan kentinde tekrardan bir araya gelmişlerdir. Lozan'da toplanan bu barış konferansı, hiç şüphesiz, Birinci Dünya Savaşı'ndan bu yana İtilaf Devletleri'nin safında yer alan Ermenileri, kendilerine Anadolu topraklarında ulusal bir yurt verilmesi noktasında heyecana sürüklemişti. Bundan dolayı Ermeniler, konferans sürecinde İtilaf Devletleri'nin kapısını çalarak, bu hedeflerini gerçekleştirmeye çalışmışlardır.[285]

Amerika Birleşik Devletleri, Fransa ve İtalya merkezli olarak teşkil edilen Ermeni komitelerine bu süreçte destek vermek adına, İngiliz-Ermenistan Komitesi de üzerine düşeni yapmaktan geri durmamıştır. Komite Başkanı Aneurin Williams, Hazinedar Noel Buxton, Harold Jocelyn Buxton, George Peabody Gooch, Charles Gore, John Hobbis Harris, John Scott Lidget, Robert Newman, Thomas Power O'Connor ve Herbert Ward tarafından imzalanan önerge, 5 Aralık 1922 tarihinde Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a iletilmiştir. Bu önergenin, İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin meseleye bakış açısını ayrıntılı hususları ile gözler önüne sermesi bakımından tamamıyla verilmesi uygun görülmüştür:[286]

"*Yakın Doğu çözümünün bazı yönleriyle derinden ilgilenen her parti ve mezhepten İngiliz halkının geniş kesimlerini temsil eden İngiliz-Ermenistan Komitesi, şu anda Lozan'da konferansta toplanan güçlerin dikkatine, Ermenilerin ve Türkiye'nin diğer Müslüman olmayan sakinlerinin meşru taleplerini sunmak için alçak gönüllülükle yalvarmaktadır.*

[285] Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politkası (1830-1923)*, s. 591-592.
[286] *PRO, FO. 839/12/315/33, No: 315.* "Armenian and Other Minorities in Turkey", To their Excellencies the Members of the British Delegation at the Conference of Lausanne by the Members of the Britisih Armenia Committee, December 5, 1922.

Bu insanların fedakârlıklarını, çektikleri acıları ve kendilerine defalarca verilen kurtuluş ve koruma sözlerini burada uzun uzadıya anlatmaya gerek yoktur. Onların bugünkü içler acısı durumu, konferansın tüm üyeleri tarafından da çok iyi bilinmektedir. Yerli nüfusu bir milyon olan Erivan Cumhuriyeti topraklarında, Türkiye Ermenistan'ından gelen yaklaşık 400.000 mülteci bulunmaktadır; Küçük Asya'nın Müslüman olmayan nüfusundan geriye kalan ve belki de yarım milyon ya da daha fazla olan nüfus, şu anda sürülme ya da yok edilme tehdidi altındadır ve yine yarım milyon olan İstanbul'un Müslüman olmayan sakinleri, yakın zamanda İzmir'in müreffeh toplumunu yok eden felaketin tekrarlanması korkusuyla yaşamaktadırlar. Böylece toplamda yaklaşık 1.500.000 kişi tehlikeli bir durumda yaşamaktadır ve bunların bir milyonu gerçekten hayati tehlike altındadır.

Komite, sorunun temel çözümünün, çatışan çeşitli ırksal ve dinsel unsurların ayrılmasını ve her birine, kendilerini yoğunlaştırabilecekleri ve kendi ulusal, dinsel ve kültürel yaşamlarını geliştirebilecekleri yeterli ve uygun bir alanın tahsis edilmesini içermesi gerektiğine olan inancını yeniden teyit eder. Milletler Cemiyeti Meclisi tarafından daha önce onaylandığı üzere, Ermeniler için bir Ulusal Yurt kurulması gerekliliğini ilke olarak yeniden teyit eder. Böyle bir Ulusal Yurdun şekli, anayasası ve yeri, konferans tarafından bir bütün olarak tartışılması gereken uygun konulardır. Komite, bu amacı gerçekleştirmenin en uygulanabilir yönteminin, Erivan Cumhuriyeti'ne toprak ilavesi yoluyla olabileceğini düşünmektedir. Nispeten küçük bir ek alan, bu Cumhuriyetin sadece mevcut sınırları içinde kaldıramayacağı kendi mülteci nüfusu için değil, aynı zamanda, şu anda Yakın Doğu'ya ve geniş bölgelere dağılmış olan ve hemşehrileri arasında yerleşme fırsatını memnuniyetle karşılayacak binlerce Ermeni için de toprak ve ev sağlamasına olanak tanıyacaktır. Komite, konferansın, Rus ve Türk Hükümetleri ile bu doğrultuda dostane bir anlaşma olanaklarını araştırmasını saygıyla önerir.

Geriye, Müslüman olmayan nüfusun Türkiye'de kalmak isteyen kısmının korunması sorunu kalmaktadır. Bu başlık altında ele alınacak azınlıklar belki de en çok Avrupa Türkiye'sinde bulunmaktadır, ancak Küçük Asya'da da (şu anda sınır dışı edilme bildirimi altında olsalar da) mevcutturlar ve bu nedenle, korunmaları için herhangi bir güvencenin tüm Türkiye'ye uygulanması gerekir. Uluslararası bir mesele olarak, azınlıkların korunması, Milletler Cemiyeti'nin güvencesi ve doğrudan denetimi altına alınmalıdır; bu nedenle, maddelerin nihai taslağı hazırlanmadan önce Cemiyet'e danışılmalıdır. Komite, bazı Avrupalı Güçler tarafından kabul edilen azınlıklara ilişkin hükümlerin, bu Yakın Doğu toprakları söz konusu olduğunda tamamen yetersiz kalacağı görüşünü vurgulamak ister. Kabul edilen hükümlerin uygulanmasını güvence altına almak için, Komite, Türkiye'ye Milletler Cemiyeti Temsilcilerinin atanmasını ve Cemiyet Temsilcileri ile birlikte çalışmak üzere Türk jandarmasına Avrupalı subayların atanmasını istemektedir."

İngiliz-Ermenistan Komitesi tarafından Lozan Konferansı delegasyonuna verilen bu önergeden sonra konu, Avam Kamarası'nda da gündeme getirilerek takip edilmeye devam edilmiştir. Komite üyesi Noel Buxton, 11 Aralık 1922 tarihinde Başbakan Andrew Bonar Law'a, İngiltere Hükümeti'nin, Mezopotamya'nın kuzey sınırlarında Türkiye'ye toprak bırakılması karşılığında Ermeni Cumhuriyeti'ne toprak verilmesini sağlamak amacıyla, Lozan'da Rusya da dâhil olmak üzere Avrupalı güçlerle görüşüp görüşmeyeceğini sormuştur. Bonar Law ise kendisine, görüşmelerin sürdüğü esnada herhangi bir değerlendirme yapamayacağını söylemiştir.[287]

İngiltere Hükümeti nezdinde gerçekleştirdiği bu teşebbüslerin yanı sıra İngiliz-Ermenistan Komitesi, görüşlerini basın ve yayın yolu ile de ifade etmeye çalışmıştır. Organizasyon Sekreteri Charles Leonard Leese, 26 Mart 1923 tarihinde *Daily News (London)* gazetenin muhabirine şu şekilde demeç vermiştir:[288]

"*Batı Anadolu ve Doğu Trakya'dan 1.000.000'dan fazla mülteci, Yunanistan'da toplanmış durumda ve bir yerlerde 300.000 Yunanlı ve Doğu Anadolu'dan 100.000 Ermeni için daha fazla barınak bulunması gerekmektedir.*

İngiliz Hükümeti, Milletler Cemiyeti'ne yardım için 250.000 Sterlin teklif etti, ancak bunun 219,208'i ödendikten sonra, diğer ülkeler daha fazla katkıda bulunmayacağı için teklif geri çekildi.

Cemiyet Konseyi, mültecilerin yerleştirilmesi için Yunanistan'a uluslararası bir kredi verilmesini görüşmektedir. Ancak İngiltere Hükümeti, bu önerinin kabul edilmesine öncülük edecek mi? İngiltere Hükümeti, böylece İngiliz davası uğruna her şeylerini kaybeden insanlara karşı bir nebze de olsa onur borcunu yerine getirecek mi?"

İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin Lozan Barış Konferansı sürecinde gerçekleştirdikleri teşebbüsleri değerlendirecek olursak, bu teşebbüslerin, Ermenilere Anadolu'da ulusal bir yurt temin edilmesi yönünde şekillendiğini belirtebiliriz. Komite, TBMM Hükümeti'nin Lozan Konferansı ile birlikte Sevr Antlaşması'nı tarihin karanlık sayfalarına mahkûm etmesine rağmen, Ermenilere buradan bir toprak çıkarılması umudunu asla yitirmemiştir. İsmet (İnönü) Paşa'nın 13 Aralık 1922 tarihinde konferans delegelerine Ermeni meselesi ile ilgili yapmış olduğu konuşma, Türk tarafının meseleye bakış açısını bütün gerçekliği ile yansıtmaktadır. TBMM Hükümeti'nin bu konudaki kesin tavrı, İtilaf Devletleri'ni geri adım atmaya mecbur

[287] *HC,* 11 December 1922, Volume: 159, Column: 2375.
[288] "Eastern Refugees' Plight", *Daily News (London),* 26 Mart 1923, s. 3.

bırakmış ve Anadolu'da bir Ermeni Devleti'nin kurulması, 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile birlikte hayal olmaktan öteye gidememiştir. Lozan Antlaşması, İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin bu yöndeki son umutlarını da tüketmiş ve komite kısa bir süre sonra kuruluş amacını yitirerek dağılmak zorunda kalmıştır.

SONUÇ

30 Ocak 1913 tarihinde, Avam Kamarası'nda çoğunluğunu İngiliz Liberal Partisi'ne mensup milletvekillerinin teşkil ettiği İngiliz-Ermenistan Komitesi, Londra Antlaşması'ndan (1913) Lozan Antlaşması'nın (1923) imzalanmasına kadar giden süreç içerisinde İngiltere'nin Ermeni siyasetinin belirlenmesinde oldukça önemli bir aktör olarak tarih sahnesine çıkmak istemiştir.

15 Nisan 1913 tarihinde Osmanlı Hükümeti tarafından başlatılan Şark (Doğu) Vilayetleri Islahat Müfettişliği Programı, İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin hem İngiltere Hükümeti nezdinde hem de İngiltere kamuoyunda kendisini gösterdiği ilk siyasi platform olmuştur. İngiliz-Ermenistan Komitesi, bu program içerisinde gerçekleştirilecek olan düzenlemelerin Avrupa idari kontrolü altında yapılması için birtakım çalışmalarda bulunmuştur.

26 Mayıs 1915 tarihinde Sadrazam Talat Paşa'nın Sadaret makamına gönderdiği tezkeresi ile birlikte alt yapısı hazırlanan Sevk ve İskân Kanunu, Birinci Dünya Savaşı döneminde İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin şiddetli eleştirilerine maruz kalmıştır. Komite'nin milletvekilli üyeleri gerek Avam Kamarası'nda gerekse İngiliz kamuoyunda ortaya koyduğu söylev ve demeçlerle bu düşüncelerini dile getirmişlerdir. Diğer taraftan, kanun ile birlikte kolaylaşması muhtemel olduğu ifade edilen sözde katliamların Almanya'nın baskıları neticesinde engellenebileceği de komite tarafından ileri sürülen görüşler arasında yer almıştır.

İngiltere Hükümeti'nin Rusya ve Fransa ile birlikte 23 Ekim 1916 tarihinde imzaladığı Skyes-Picot-Sazanov Antlaşması, Doğu Anadolu ve Çukurova (Kilikya) bölgelerini müttefiklerinin genişleme sahası olarak kabul etmiş, dolayısıyla da burada yaşayan Ermenilerin kaderi onlara havale etmiştir. İngiliz-Ermenistan Komitesi ise bu anlayışa karşı çıkarak, hükümetine Ermenileri ilgilendiren meselelerde daha aktif bir rol üstlenmesi için sıklıkla çağrıda bulunmuştur. Nitekim 1917 yılının Mart ayında Rusya'da meydana gelen olaylar ve onun arkasından meydana gelen Ekim Devrimi, İngiliz-Ermeni ilişkilerinin yeniden şekillenmesinde önemli bir faktör olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin de içerisinde bulunduğu İttifak Devletleri'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup olarak ayrılması, yurt içi ve yurt dışındaki Ermeni lobilerinin uzun yıllardır üzerinde çalıştıkları bağımsız Ermenistan Devleti'nin ortaya çıkmasındaki umutlarını yeniden yeşertmiştir. Bu bağlamda, İngiliz-Ermenistan

Komitesi de bu hususu gerçekleştirebilmek için oldukça yoğun bir mesai harcamıştır. Osmanlı Devleti'nin Ermeni tebaasına yönelik yaklaşımı ve izlediği siyaset, çeşitli platformlarda yalan-yanlış bilgiler ile servis edilerek Avrupalı devletlerin Ermenilerin bağımsızlığına yönelik somut adımlar atması teşvik edilmeye çalışılmıştır. Bu noktada, en çok güven duyulan İngiltere Hükümeti'nin savaş sonrasında Ermenilere ilişkin sorumluluklarından bir an önce sıyrılmaya çalışması ve sorumluluğunu devredebileceği yeni bir ortak arayışına girmesi, İngiliz-Ermenistan Komitesi de dâhil olmak üzere Ermeni bağımsızlığı için çalışan diğer lobilerde hayal kırıklığına sebep olmuştur. Buna rağmen İngiliz-Ermenistan Komitesi, Türklerle nihai barış antlaşmasının imzalanmasına kadar bu güveni diri tutmaya çalışmış ve çalışmalarından asla vazgeçmemiştir.

Tüm bunlara rağmen, 24 Temmuz 1923 tarihinde TBMM Hükümeti ve İtilaf Devletleri arasında imza edilen Lozan Antlaşması, İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin bütün ümitlerini suya düşürmüş ve komite kuruluş amacını yitirerek kısa süre içerisinde dağılmak zorunda kalmıştır.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV BELGELERİ

1. *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*[*]

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR. SYS)

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3)

2. *İngiliz Ulusal Arşivi (The National Archive)*[*]

Foreign Office Documents (FO)

Cabinet Office Documents (CAB)

3. *Parlamento Arşivi (UK Parliamentary Archives)*[*]

Lloyd George Papers

Bonar Law Papers

4. *Birleşmiş Milletler Arşivi (United Nations Library & Archives)*[*]

League of Nations Secreteriat

5. Oxford Üniversitesi Bodleian Kütüphanesi (Bodleian Libraries)

British Armenia Committee Minutes, Oct. 1915-Feb. 1921

British Armenia Committee Propaganda Sub-Committee

Minutes, June-Nov. 1920

B. RESMİ YAYINLAR VE TUTANAKLAR

Armenia: It's People, Sufferings and Demands, The British Armenia Committee, London 1913.

Cilicia and Armenia, Two Memoranda Submitted by the British Armenia Committee to the Secretary of State for Foreign Affairs, The British Armenia Committee, 96 Victoria Street, London, 1920.

Birleşik Krallık Parlamento Tutanakları (UK Parliament Hansard)

Avam Kamarası (House of Commons, HC)

3 July 1913, Volume: 54, Column: 2171.

9 July 1913, Volume: 55, Column: 393.

---

[*] Kullanılan belgelerin künyeleri dipnotlarda gösterilmiştir.
[*] Kullanılan belgelerin künyeleri dipnotlarda gösterilmiştir.
[*] Kullanılan belgelerin künyeleri dipnotlarda gösterilmiştir.
[*] Kullanılan belgelerin künyeleri dipnotlarda gösterilmiştir.

15 September 1914, Volume: 66, Column: 875.

6 November 1918, Volume: 110, Column: 2087-2088.

29 October 1919, Volume: 120, Column: 669.

19 October 1920, Volume: 133, Column: 778.

28 February 1921, Volume: 138, Column: 1425.

11 December 1922, Volume: 159, Column: 2375.

C. SÜRELİ YAYINLAR

1. GAZETELER*

Belfast News-Letter-

Consett Guardian

Daily Mirror

Daily News (London)

Dublin Daily Express

Edinburg Evening News

Evening Mail

Globe

Halifax Evening Courier

Liverpool Daily Post

New York Herald

Newcastle Evening Chronicle

Pall Mall Gazette

Shields Daily News

The Daily Telegraph

The Guardian

The New York Times

The Observer

The Ohio Country News

The Scotsman

The Sun

* Gazetelerin haber başlıkları ve tarihleri dipnotlarda verilmiştir.

The Times

The Washington Post

Westminster Gazette

Worthing Gazette

Yorkshire Post and Leeds Intelligencer

D. ARAŞTIRMA/İNCELEME ESERLER

Akbıyık, Yaşar: "San Remo Konferansı", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi,* C.1, İçinde, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2016.

_____: *Millî Mücadele'de Güney Cephesi Maraş,* Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1990.

_____: "Güneydoğu Anadolu'da Türk Zaferi'nin Sonucu: Ankara Antlaşması", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi,* C.1, İçinde, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2016.

Akbulut, Dursun Ali: "Mütareke Görüşmeleri ve Mütareke Maddeleri", C.1, İçinde, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2016.

Armaoğlu, Fahir: *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017.

Avcı, Halil Ersin: *İngiliz-Ermeni İttifakı,* Paraf Yayınları, İstanbul 2010.

Bakar, Bülent: *Ermeni Tehciri,* Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2021.

Başak, Tolga: *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923),* IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008.

_____: *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü (30 Ekim-30 Kasım 1918),* IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2013.

Bayur, Yusuf Hikmet: *Türk İnkılabı Tarihi Cilt II Kısım III*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

Burak, Durdu Mehmet: *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-İngiliz İlişkileri (1914-1918)*, Babil Yayıncılık, Ankara, 2004.

Çağlayan, Kaya Tuncer: *British Policy Toward Transcaucasia 1917-1921,* The ISIS Press, Istanbul, 2010.

Çiçek, Kemal: *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917,* Cedit Neşriyat, Ankara, 2020.

Gökay, Bülent: *Bolşevizm ve Emperyalizm Arasında Türkiye,* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.

Görür, Emel Demir: *Ermeni Meselesinin İçyüzü: İngiliz-Ermeni Cemiyeti,* Gazi Kitabevi, Ankara, 2022.

_____: *Osmanlı Belgeleri ile İngiliz Elçilik ve Konsolosluk Raporlarında Vilâyât-ı Sitte Islahatı,* Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2020.

Gregory, Timothy E.: *Bizans Tarihi,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016.

Günay, Nejla: *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına: İttihat Terakki ve Ermeniler,* Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015.

Gürün, Kamuran: *Ermeni Dosyası,* Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2012.

Karaca, Taha Niyazi: *Büyük Oyun: İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlıyı Yıkma Planı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2018.

Karacakaya, Recep: *Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça,* Gökkubbe Yayınları, İstanbul, 2005.

Kocatürk, Önder: *Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası (1911-1914): Sorunları Çözme Çabaları ve İlişkilerin Kopması,* Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2011.

Köstüklü, Nuri: "Mondros'tan Mudanya'ya", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi,* C.1, İçinde, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2016.

Nassibian, Akaby: *Britain and the Armenian Question 1915-1923,* St. Martin's Press, New York, 1984.

Nicholas V. R., Steinberg M.: *Rusya Tarihi*, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 2011.

Ostrogorsky, George: *Bizans Devleti Tarihi,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017.

Öke, Mim Kemal: *The Armenian Question,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.

Saray, Mehmet: *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri,* Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010.

Sarınay, Yusuf: *24 Nisan 1915'te Ne Oldu? Ermeni Sevk ve İskânının Perde Arkası,* İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Sertçelik, Seyit: *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914,* TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 2009.

Sevim, Ali: *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.

Sonyel, Salahi: *The Great War and the Tragedy of Anatolia (Turks and Armenians in the Maelstrom of Major Powers),* Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2001.

Tekin, Oğuz: *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş,* İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

Turan, Osman: *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti,* Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.

Türkmen, Zekeriya: *Doğu Anadolu Vilayetleri Islahat Müfettişliği 1913-1914: Avrupalı Devletler Denetiminde Ermeni Meselesine Çözüm Arayışları,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

Uçarol, Rıfat: *Siyasi Tarih 1789-2012,* Der Yayınları, İstanbul, 2013.

Ural, Selçuk: *Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri,* IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008.

Yüceer, Saime: *Millî Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri,* Sentez Yayıncılık, Bursa, 2016.

D. MAKALELER

Akandere, Osman: "Mondros Görüşmelerinde Bir Arabulucu: İngiliz Generali Townshend'in Mondros Görüşmeleri Öncesi Üstlendiği Arabuluculuk Rolü", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,* Cilt: XX, Sayı: 40, İzmir, 2020, ss. 5-23.

Ayçiçek, Ayşe: "Kilikya Ermeni Baronluğunun Ortaçağ Anadolu Tarihindeki Yeri Üzerine", *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi,* Cilt: I, Sayı: 1, Bayburt, 2018, ss. 61-82.

Başak, Tolga: "İngiliz Belgeleriyle Mondros Mütarekesi ve Ermeni Sorunu", *Ermeni Araştırmaları,* Yıl: 2016, Sayı: 55, Ankara, ss. 63-136.

_____: "İngiltere'nin Kafkasya Politikası ve Ermeni Sorunu (1917-1918)", *Ermeni Araştırmaları,* Yıl: 2013, Sayı: 45, Ankara, ss. 93-126.

_____: "Berlin Kongresi Sürecinde İngiltere ve Ermeni Sorunu", *Yeni Türkiye,* Yıl: 2004, Sayı: 61, Ankara, ss. 996-1014.

Budak, Mustafa: "Osmanlı Devleti'nin Paris Barış Konferansı'na Davet Edilmesi ve Muhtıralar Sunması ile İlgili Tartışmalar", *Tarih Dergisi,* Yıl: 2020, Sayı: 71, İstanbul, ss. 445-472.

Cöhce, Salim: "Ermenistan'ın Tarihi Coğrafyası ve Ermeniler", *Tarihte Türkler ve Ermeniler,* Cilt: I, Sayı: 1, Ankara, 2014, ss. 1-15.

Çağlayan, Kaya Tuncer: "Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya'da İngiliz Faaliyetleri", *Belleten,* Cilt: LXIV, Sayı: 240, Ankara, 2000, ss. 487-508.

Dilek, M. Sait., Küçük, Evren.: "San Remo Konferansı'nda İngiltere'nin Ermeni Politikası (18-26 Nisan 1920)", *Turkish Studies,* Cilt: VII, Sayı: 3, Ankara, 2012, ss. 959-971.

Dilek, Mehmet Sait: "Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Sorunu", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları,* Yıl: 2009, Sayı: 15, İstanbul, ss. 79-98.

_____: "Londra Konferansı'nda Ermeni Sorunu ve İngiltere'nin Tutumu (12 Şubat-10 Nisan 1920)", *Turkish Studies,* Cilt: VIII, Sayı: 7, Ankara, 2013, ss. 807-816.

Gökhan, İlyas: "Türkiye Selçukluları ve Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasi İlişkiler", *Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi SBE Dergisi,* Cilt: I, Sayı: 2, Nevşehir, 2012, ss. 70-108.

Güngör, Hakan: "Ahmet İzzet Paşa Kabinesinin İstifasının İstanbul Basınındaki Akisleri", *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi,* Cilt: XI, Sayı: 2, Ordu, 2021, ss. 659-674.

İlter, Erdal: "Ermeni Meselesinin Doğuşunda ve Gelişiminde İngiltere'nin Rolü", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* Yıl: 2015, Sayı: 6, Ankara, ss. 155-171.

Kalloshyan, Kevork: "Kilikya Ermeni Krallığının Doğuşu ve Çöküşü", *Yeni Türkiye,* Cilt: I, Sayı: 60, Ankara, 2014, ss. 223-230.

Kara, Bülent: "Savaş Hazırlayan Barış Konferansı: Londra Konferansı", *Gazi Akademik Bakış,* Cilt: III, Sayı: 5, Ankara, Kış 2009, ss. 143-170.

Karaca, Ali: "Ermeni Meselesinin Çözüm Çabaları (13 Temmuz 1878-30 Mayıs 1915)", *Çeşitli Yönlerden Türk-Ermeni İlişkileri,* Ed. Şafak Ural, Kâzım Yetiş, Feridun Mustafa Emecen, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2016, ss. 97-129.

Karaca, Taha Niyazi: "XIX. Yüzyılda İngiltere'nin Ermeni Politikaları", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Cilt: X, Sayı: 9, Ankara, Mayıs 2014, ss. 221-262.

Kasalak, Kadir: "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı-ABD İlişkileri", *Ankara Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi,* Cilt: XIV, Sayı: 55, Ankara, 2014, ss. 108-124.

Kaymaz, İhsan Şerif: "Mondros: Bir Ateşkesin Tahlili", *21. Yüzyıl,* Yıl: 2008, Sayı: 7, Ankara, ss. 239-268.

Kesik, Muharrem: "Türk-Ermeni İlişkileri Tarihinin İlk Safhaları", *Çeşitli Yönlerden Türk-Ermeni İlişkileri,* Ed. Şafak Ural, Kâzım Yetiş, Feridun Emecen, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2016, ss. 3-23.

Kocatürk, Önder: "İkinci Meşrutiyet Döneminde İngiltere'nin Ermeni Meselesine Yaklaşımı ve Siyaseti 1908-1914", *19.-20. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu,* 5-7 Ocak 2015, İstanbul-Türkiye, ss. 779-845.

Mert, Özcan: "Osmanlı Türkleri İdaresinde Ermeniler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları,* Yıl: 2003, Sayı: 3, İstanbul, ss. 143-174.

Sonyel, Salahi: "Turco-Armenian Relations and British Propaganda During the First World War", *Belleten,* Cilt: LVIII, Sayı: 222, Ankara, 1994, ss. 381-449.

Şıhaliyev, Emin Arif: "Ermenilerin Kimliği ve Büyük Ermenistan Efsanesi (Rus ve Ermeni Kaynaklarına Göre)", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* Cilt: XVIII, Sayı: 17, Ankara, 2005, ss. 1-13.

Ünalp, F. Rezzan: "Türk Ordusunun Azerbaycan Harekâtı ve Karabağ (Birinci Dünya Savaşı'ndan Hocalı Soykırımına)", *Orta Doğu ve Orta Asya-Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* Yıl: 2021, Sayı: 1, Erzurum, ss. 1-16.

E. TEZLER

Başak, Tolga: "İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Doktora. Tezi,* (2006).

Saygı, Tarık: "İngiliz Generali Townshend ve Türkler", *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Doktora. Tezi,* (2011).

Yıldız, Cuma Ali: "Büyük İskender'in Hayatı ve Faaliyetleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora. Tezi,* (2016).

EKLER

EK-1: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 9 Aralık 1915 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Mr. Aneurin Williams in the chair: held by Mr. N. Buxton, T.P. O'Connor, J.H. Harris, A. Safrastian, Dr. Agar Beet, Col. Gregor, Prof. Thornacian, Arslanian.

The Minutes of the last meeting having been read & passed; the Chairman reported the steps that had been taken to form the Relief Committee to organize the Guildhall meeting.

He then preceded to lay before the Committee some letters he had received urging that something must be done to save the Armenian people, and writes proposals from the Committee.

Mr. T.P. O'Connor & N. Buxton thought that a debate in the House would be useful, they agreed to get a letter subject by members of presents to Sir E. Grey asking for a debate. After further discussion, in which amongst other things, the feasibility of getting arms & ammunition supplied to the Armenians was considered, it was decided that the Armenian members of the Committee should prepare a memorandum on the practical proposals that could be urged on the Government & that after answering then, the Chairman & M.P., members should see Lord Robert Cecil about them. J.H. Harris suggested that a public memorial should be drawn up & signed by well honour public men, such as Lord Bryce, Lord Cromer, & others presented to the President of the United States, then published as an appeal to the people of America, asking him to use his influence as head of the leading neutral nation, and Mr. T.P. O'Connor undertook to draw up such a memorial.

The questions of the raising of a public agitation in this country was considered & it was thought that such meetings should be held in connection with the relief movement.

It was also decided that the Secretary should write to Reine Chaperede in Switzerland as to cooperation in the movements.

Mr. Hacobian suggested that, if possible, it should be advantageous to get announcement against the massacres from Mohammedans in India & other countries & the Chairman said he would consult Lord Bryce on the subject.

Aneurin Williams

9 December 1915.

EK-2: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 13 Nisan 1916 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Mr. Williams in the Chair, Lord Bryce, held by C.R. Buxton, J.H. Harris, Rutherford, Arslanian & Colonel Gregory.

The minutes of the last meeting having been read & passed; Lord Bryce shortly addressed the meeting. The first point he dealt with was that he had been in communication with friends of the cause in France, & he advised that this Committee should be in touch with the French Committee. He also said that he had had letters from Nubar Pasha as to the political question, carefully, as to the future of Armenia after the war. He urged that while this Committee should watch closely the course of events to be ready to inform public opinion in the country, it should both, collecting to individually be careful not to speak, publish anything that would inevitably reach the ears of the Turks, as that would undoubtedly lead to renewed acts of their part to continue to complete the extermination of the Armenian people. With regard to the question as to the possibility of getting a pronouncement on the part of Mohammedans in India, Egypt & elsewhere in confirmation of the brutal policy & acts of the Turks, Lord Bryce, thought it would be good thing if it would be done. The Chairman said he hoped next week to have an interviewed with Aga Khan on the subject. Lord Bryce thought Lord Cromer might be approached on the subject & Mr. Harris offered to help in this & also to try to get influence the General & Sultans in Northern Central Africa, who hops with their people though Egypt & Mecca.

The Chairman then gave a report on various points dealt with in the minutes of the last meeting arrangement the following:

The proposed memorial to the President of the U.S.A., which Mr. O'Connor had not get drawn up, but proposed to do so after he had had an opportunity of consulting Lord Bryce. The action & progress of the Relief Fund. A communication from Mr. Reine Chaperede as to what was having done in Switzerland: and the suggestions of the Armenians as to possible weans of helping their country with which had been laid before Lord Robert Cecil.

The Chairman then brought up a letter he had read from M. Harold Buxton about the sale of Armenian girls by the Turks about which it was felt that it was hopeless for their committee to do anything but give it publicity as far as possible. But it was suggested (?) Buxton should be asked whether reach of any Society in the U.S.A that might take it up. Mr. N. Buxton raised the question of the danger of a separate treaty being made with Turkey. Mr. Hacobian said that he had seen an article stating that Germany had urged the extermination of Armenians, because they wished to colonising their country with Germans. It was suggested that Mr. Buxton & Mr. Hacobian should write letters to the Chairman on these questions, which letters, with Lord Bryce's comments on them, would serve as a basis of discussion on the future of Armenia at a later meeting.

Aneurin Williams

13 April 1916.

EK-3: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 15 Ağustos 1916 tarihli toplantısında alınan kararlar.

On the invitation of the Armenian Refugees (Lord Mayor's) Fund Committee: The members of the British Armenia Committee were invited to attend a meeting at the House of Commons on the above date to meet Rev. Harold Buxton & Mr. Hacobian on their return from Armenia.

Mr. Williams, chairman of the Committee, was in the chair, there were present representing the British Armenia Committee, the following members: held by Dent, Agar Beet, Jutsum, Noel Buxton M.P., T.P. O'Connor, M.P., C. Roden Buxton.

After a few introductory remarks, the chairman called upon Mr. Harold Buxton, who met with a hearty reception.

Buxton began by thanking both Committees and individual members of them for the expression of sympathy sent to him and to members of his family on their recent bereavement through the death of his mother, Lady Victoria Buxton. He then proceeded to give a brief account of the visit to Armenia, and spoke of the extremely cordial welcome extended to him and all the members of the Unit by Armenians both in Russia and in Asia Minor. Necessarily his description of the conditions they found existing among the refugees in Tiflis and at Van, Erzeroum and other places, was very brief, but it was sufficient to put the members of the Committees in possession of the scheme and outlines of the work done and being done in the way of relief and of repatriation. He concluded his address with a few words on the political position both in Russia and in Armenia, which is undoubtedly a difficult one, and he deprecated any premature public discussion on the subject.

Mr. Hodgkin spoke next, and dealt specially with his experiences among the Armenians of Persia and the Syrians in those districts, amongst whom he found an almost unbounded faith in the will and power of Great Britain to help them and to rescue them from their deplorable condition in the past. Mr. Hodgkin confirmed Mr. Harold Buxton's opinion as to the difficulties of the political question, arising in no small degree from the tendency on the part of Russian officials to regard all "missions" with suspicion as likely to be used for political purposes.

Mr. Noel Buxton, M.P., then gave a short account of the visit recently paid by him and Dr. Roselyn Bruce to America for the purpose of arousing sympathy and securing practical help for the Armenians. He spoke of the enthusiasm with which he and his colleague had been received in several of the largest cities in the United States, and of the admirable organisations for sending help to Armenia which had been formed both by Americans and by Armenians living in the country.

After Mr. Harold Buxton and Mr. Hodgkin had replied a few questions put to them by members of the Committees, Mr. Mosditchian expressed in eloquent and heartfelt words the gratitude of Armenians to those who had so nobly devoted themselves to the cause of his fellow-countrymen, and his strong faith that in the near future there would dawn a day of hope and peace for the land and the people of Armenia.

EK-4: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 2 Ağustos 1917 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Present: Mr. Williams in the chair. Held by Dent, Robinson, Rutherford, Harvey, Masterman, Beet, Gregory, Arslanian, Hacobian, Thornacian, Safrastian. Lord Bryce was also present.

The minutes of the last meeting were read and passed. A letter from Mr. Backhouse to the Secretary were read, dealing with the question of (?) Armenian women & children from the Kurds. The difficulty of which was due partly to the impossibility of getting them down from the mountains while the passed were blocked with snow, & partly to the fact that the Kurds wowed only accept Turkish gold, which was unobtainable. The Chairman & Col. Gregory stated that efforts had been made to arrange for this through Banks in England, but hitherto without success but Col. Gregory said that he would negotiate with other Banks & report at the next meeting.

Mr. Williams said that he had requested the Committee of the Refugees (Lord Mayor's Fund) to arrange as soon as possible for someone to talks his place as Chairman, as he was anxious to devote his attention to the political work of the British-Armenia Committee., & found that his engagements as a member of party engrossed more & wave of his time. The Secretary reported that he had tried to get Earl Beauchamp to take the post, but without success; & the Chairman said that the other names suggested were Sir Penry Williams, M.P., (whom Lord Bryce strongly recommended), & Lord Cromer, & it was received that efforts should be made to persuade one of these to accept the Chairmanship.

The Chairman reported that he had been in negotiation with the Government to secure for the Armenians in Great Britain some better terms with regard to the registration of the names of (?) their claims for property in every profession. He also reported that he had read letters with regard to the Bagdad & Aleppo, as to which he had made inquiries through the Armenians who were undertook to the supplying relief at the latter place, which with regard to the former it was understood that the Arabs generally headed Armenians (?) & he had suggested to the F.O. that means should be taken to let them know be for any Armenians whom they rescued from the hands of the Turks.

Lord Bryce, speaking on the political position, said that the coming of the United States of America would doubly have great effect, as also would the revolution in Russia; & he advised that efforts should be made to ascertain the views of the present Russian government as to the colonisation of the recovered districts by Armenians. The Chairman said that he would see the F.O. & try to ascertain whether anything was by them on the subject.

On the proposal of the Bryce the following resolutions were unanimously passed, the Secretary was instructed to write them to Mr. Miliukoff, Mr. Babadjian & The Catholics.

Aneurin Williams

2 August 1917.

EK-5: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 15 Kasım 1917 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Present: Mr. Williams in the Chair held by: Mr. Buxton, M.P., H. Buxton, Harris, Gregory, Safrastian & Thornacian.

The minutes of the last meeting were read & passed.

The Chairman reported that he had invited all the Manchester M.P., to join the Committee but had received an acceptance only from Mr. (?) that was qualified.

He also read a letter from Lord Bryce, in which the rumours of a possible separate peace with Turkey were (was) mentioned, but not regarded as very probable.

Mr. Harris asked whether it was thought advisable to lay to arrange for a meeting between the Committee & the Russian delegates who had recently visited England & then gone to France. It was suggested that the Chairman should try to ascertain whether the delegates were favourable or approach to Kerensky, as it was thought inadvisable, if they were the latter, that Committee should invited them. Mr. Noel Buxton offered to try to get the information from the Russian Ambassador.

The Chairman reported the result of efforts to (?) Armenian women & children from the Kurds.

A discussion on the future of Armenia, in views of the changed conditions under the Russian Revolution was raised, the Chairman suggesting that in his opinion the best hopes lay in the possibility that the United States might be willing to act as the mandatory of the Power in the earlier stages.

Aneurin Williams

15 November 1917.

EK-6: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 31 Ocak 1918 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Present: Mr. Williams in the chair held by Mr. Buxton, H. Buxton, Harvey, Joseph, Dent, J.H. Harris, Hacobian, & Safrastian.

The minutes of the last meeting were read & passed.

On the motion of Mr. N. Buxton, seconded by J.H. Harris, Mr. Joseph Bliss, M.P., was unanimously elected a member of the Committee being present, attended the meeting.

The Chairman brought up for consideration a letter from Mr. Backhouse to Lord Bryce calling attention to the danger there was of attacks upon the Armenians in the Caucasus by the Mussulman Turks & Kurds criticized, & their efforts to outrange the Georgians from the Armenians. After the subject had been discussed, it was decided to ask Mr. Hacobian to draw up a memorandum embodying suggestions made by members of the Committee., the memorandum to be signed by Lord Bryce of the Chairman & to be presented by them to the Prime Minister to the Foreign Secretary.

The question of a Conference on the future of Armenia was received. Mr. Harold Buxton volunteered to write to Lord Bryce, who was said to be against such a Conference, a letter stating the objects which such a Conference would have in view; it was decided to postpone further consideration of the question till Lord Bryce's reply to Mr. Buxton's letter had been received.

The question also of the future government of Armenia & the possibility of the U.S. being appointed mandatory of the Powers to supervision its earlier stages, was postponed for further consideration.

Aneurin Williams

31 January 1918.

EK-7: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 12 Mart 1918 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Present: Mr. Williams in the chair held by Mr. Noel Buxton, H. Buxton, Bliss, Toynbee, Gouch, Rutherford, Jutsum, Lieut. George Greenwood, Col. Gregory, Hacobian, Thornacian, W. Hodgins & Lord Bryce also attended the meeting.

The minutes of the last meeting were read & passed.

The Rev. Charles Colson was unanimously elected a member of the Committee, on the proposal of Mr. Harold Buxton, seconded by the Chairman.

Mr. Hacobian made a statement with regard to the position of the Armenians in the Caucasus & said that Russia-Turkish frontier, which had not been changed by the Bolshevik Revolution, was now held by Armenians, Georgians & few Russians & that it was exterminated that there were 100,000 Armenians chiefly men, in the vilayets of occupied by the Russians & that an Armenian corps named & officered by Armenians had been formed with the consult of the Caucasian Commissariat. He also said that the relations between the Armenians & Georgians were more friendly than they had been, & that even Tatars were acting with them in the government & administration of the Caucasus. Lord Bryce said that he was glad to hear this, as he had received information to the country, but he believed that the Germans & Turks in Tiflis were keeping quiet. Prof. Thornacian confirmed Mr. Hacobian's statement & said that a Congress in October had arranged a union between the Armenians & Georgians.

After Mr. Toynbee & others had spoken, & the chairman had called attention to then reported deplorable condition of the Refugees at Aleppo & the trouble caused by Russian soldiers who were meeting their way home through the Caucasus pillaging the country, it was decided that an effort should be made to said against deputation from this Committee & the Committee of the Armenian Refugees (Lord Mayor's) Fund to the Foreign Office at as earl a date as possible. Lord Bryce expressed his willingness to accompany the deputation & the Chairman undertook to see the F.O. & arrange for its reception on Feb. 5th and 6th, if possible.

Aneurin Williams

12 March 1918.

EK-8: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 2 Mayıs 1918 tarihli toplantısında alınan kararlar.

A joint meeting of the British Armenia Committee: The Armenian Refugees (Lord Mayor's) Fund Committee: was held at the House of Commons on May 2nd:

Mr. Williams was in the chair, there were present held by Noel Buxton, W. Whyte, J. Bliss, Arnold Toynbee, Canon Robinson, Harold Buxton, J.H. Harris, Col. Gregory, Hacobian, Thornacian & Miss Madeline Cole.

A summary of the minutes of the last meeting of Committee having been read, a financial statement made by Col. Gregory, Mr. Harold Buxton put before the meeting a general statement of the position in Armenia & some suggestions as to what might be done both as to further relief work & as to keeping the question of the future of Armenia prominently before the government of the country.

After the Chairman had read two telegrams recently received from the American Mission at Tiflis, various extracts from La Voix de l' Armenia containing news on to the armed forces of Armenians in the Caucasus, & the organisation there of a (so-called) republic by the joint action of Armenians, Georgians & Tatars, remarks were read by Mr. Toynbee, Mr. Buxton, Mr. Hacobian & others, amplifying & criticising the information supplied in the above extracts.

The Chairman also read the following appeal of the Armenian National delegation to the civilised world, to which, at a later stage of the meeting, it was decided to send a copy to the Secretary of State for Foreign Affairs to urge its importance for propaganda purposes: It was also agreed that the Chairman should be called to press so that F.O. the need of organisation of relief for refugees on the Eastern Front, that Sir Edwin Pears should be asked to suggest to the Archbishop of Cantenbury that he should write to the head of the Lutheran Church in Germany urging him to use his influence with his government to prevent the Turks from continuing or renewing their persecution of Armenians.

In view of the urgent need of the relief work it was decided to appoint 3 numbers of the Lord Mayor's Fund Committee in held by Harold Buxton, Colson & Col. Gregory 3 numbers of the Syria & Palestine Relief Committee to discuss the advisability of sending out an agent to those countries, it was suggested that N. Colson might be appointed as that agent.

The formation of an Armenian Bureau of Information was reported, it was agreed that the Committees should co-operate with it & whilst it for propaganda, the importance value of which was strongly urged, Mr. Toynbee was asked to draft a short statement which could be widely circulated.

EK-9: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 22 Ocak 1919 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Mr. Williams in the chair: held by Noel Buxton, Bliss, Sir G. Greenwood, Rutherford, Beet, Colson, Robinson, Gregory & Thornacian

The minutes of the last meeting were read & passed.

The letter of Lord Bryce to the Foreign Office & Lord Robert Cecil's reply expressing the Allies' appreciation of the services rendered by the Armenians during the war was mentioned, & the Secretary reported that he had had these reprinted in leaflet form & widely distributed, which was approved by the Committee.

It was suggested that Allies should be sent to Armenia to prevent outrages & forcible occupation of land by the disbanded Turkish troops, & it was decided to ask the F.O. to receive a deputation to lay before it the following points; 1. Immediate occupation of the strategic points by Allied troops; 2. Recognition of the 6 Vilayets & Cilicia as Armenia, their administration by one of the Powers as the mandatory of the League of the Nations; 3. Recognition of the Armenians as belligerents in the War; 4. Repatriation of Armenians who had fled or been missing out by the Turks; 5. Organisation by the Allied government of a system of Relief; 6. Restoration of the women & children who had been taken by the Turks & Kurds. It was agreed that Lord Bryce should be asked to accompany the deputation.

Aneurin Williams

22 January 1919.

EK-10: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 4 Nisan 1919 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Mr. Williams in the Chair: Members of the Committee: present were Mr. Noel Buxton, M.P., Mr. Penry Williams, M.P., Mr. T.P. O'Connor, M.P., Mr. Lieut. George Greenwood, M.P., Rev. Harold Buxton, Dr. Agar Bett, Mr. Rutherford, Mr. Jutsum, Col. Gregory, Prof. Thornacian, Mr. Arslanian.

Lord Bryce was also present.

The minutes of the last meeting of the Committee & of the joint meeting with the Armenian Refugees (Lord Mayor's) Fund Committee were read & passed.

The Secretary read a letter he had received from Mr. Buxton, on the subject of the sale of Armenian soils by the Turks, in which the writer said that his committee, thought that nothing could be done at present to stop it, but that they hoped at prohibition of the practised would be insisted on as one of the conditions imposed on Turkey after the war. Lord Bryce thought something could be done in the way of ransoming girls from the Kurds. Mr. Hacobian said that he had information that action was being taken in that direction through the special fund established for the purpose. İnformation which Harold Buxton corroborated. It was suggested that the Armenians in England should be approach the Russian Ambassador & try to submit his reply; and it was further decided to write to M. Backhouse at Tiflis to ask him to report as to what progress was being made in this direction.

The question of the future of Armenia was then discussed after the Chairman had reported the result of his interviews with Lord Robert Cecil, at which he had presented to him the memorial on the subject which he had drafted to him before the Committee. In April he had received Lord Robert Cecil's promises to accept it for the Foreign Office to give it careful attention, Lord Bryce spoke, & pointed out the difficulties of dealing with the matter in view of the fact that it was practically certain that Russia had determined to accept the northern vilayets & that France wished to have control of Cilicia. He strongly urged that the Armenians, whether in Asia Minor, in the Caucasus, or in Great Britain should abstain from all attempts to start a propaganda for autonomy for the whole of Armenia, & he thought it would be unwise for the British friends of Armenia to do anything that would arouse the susceptibilities of the Russian government. He thought, however, that after peace had been established, conditions would arise under which the Armenians would secure, if not the whole of their services, at all events peace & security of person & property, such as they had not enjoyed for centuries.

Several members of the Committee: expressed agreement with Lord Bryce views, at the following resolution was unanimously passed:

"That the Committee, noting that it views regard to the future of Armenia have been laid before the Foreign Office, thinks it unwise that it should take any public action at the present moment, but that it should watch events in the hope of some favourable opportunities reaching for the realisation in some form of Armenian national aspirations."

After this, on the suggestion of the Mr. T.P. O'Connor, the following resolution was (?) by the Chairman, secured by his George Greenwood, & unanimously passed:

"That the British Armenia Committee decided to place on record their warm gratitude to Mr. Asquith for the words of sympathy & hope, which he altered in his speech at the Madison House to the Armenian people, they regard those declarations as full of promise for to woe Mr. Asquith his own words. "an era of liberty & redemption for ancient people."

It was resolved that a copy of the resolution she would be sent to her (?) Asquith & also to the Press.

The Chairman called attention to the conditions of the people at Aleppo, who were reported as suffering great casualties at the hands of the Turks & being in danger of starvation. He said that he had been being to found out whether any relief would be sent to these people, but the Foreign Office had discouraged it to proposals made that he should meet Dr. Lepsius in Holland to discuss the matter, had been prohibited. He had, therefore, reluctantly come to the conclusion that meeting could be done.

He also reported that he had, in conjunction with Col. Gregory, done something to stop the prohibition of letters of Armenians written in their own language, but had failed to persuade the Foreign Office to present the return to Turkey of the late Turkish Consul at Manchester, whose minister influence was feared by Armenians.

Aneurin Williams

Chairman

4 April 1919.

EK-11: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 14 Mayıs 1919 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Present: Mr. Williams in the chair; held Gooch, Bliss, Harold Buxton, Col. Gregory, Thornacian.

In the absence of the Secretary through illness the minutes of the last meeting were read & passed. A resolution of sympathy with him was passed.

A resolution of condolence with the widow of (?) was unanimously passed.

The chairman reported on his visit to Paris on January 24th stated that there was no direct representation of Armenia at the Peace Conference, but that Armenian Delegates the present in Paris would state their case on a future date with regard to the nation to which the mandate for Armenia was to be assigned, the Chairman said that there was a strong feeling in favour of the U.S.A. with which it was believed that President Wilson sympathised, while the mandate to France, (which was being strongly urged at Paris), was not favourably regarded by the Armenians, nor was that to Italy. It was urged that the mandatory power should be chosen according to the wishes of the people concerned both the Chairman & Lord Bryce had proposed their views on the Lord Curzon, Cecil Harmsworth & others both have in America. It was resolved that the British Armenia Committee welcomes President Wilsons' reference to Armenia in his recent speech & strongly the people of U.S.A. to accept the mandate for the administration of Armenia under the League of Nations.

Aneurin Williams

14 May 1919.

EK-12: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 17 Temmuz 1919 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Present: Mr. Williams in the chair; held by Mr. Buxton, Thornacian, Safrastian & Colonel Gregory.

The minutes of the last meeting were read & passed.

The Chairman reported that he had been in communication with Foreign Office & also with the Armenian Delegation in Paris at the subject of the mandatory power for Armenia, which it was hoped would be the United States, & that he had suggested to the authorities that American troops should be appointed to occupy important centres of the country as a check on Turkish aggression, in views of the probable necessity of the withdrawal of British troops because of the troubles in Persia & in Egypt. It was hoped that the U.S.A. would accept the mandate, but it was not likely that their decision would be made till after President Wilsons' return to America.

The Chairman also said that he would write to Nubar Pasha, & Mr. Safrastian said that he would see him on his approaching visit to Paris, in reference to above matter & also as to the letter published by Mr. Gates, which seemed to advocate the maintenance of Turkish suzerainty in Constantinople; and the Chairman said he would ask Lord Bryce to write a reply to Mr. Gates' letter.

Mr. Raffi, of the Armenian Bureau of Information, who came to the meeting on the institution of the Chairman asked for advice & assistance in getting of a public meeting on the 30th & was advised first to scene a leading speaker, & them to fix the details of date, Chairman & other speakers. Mr. Raffi read extracts from a letter from a member of the Paris Delegation, which gave rather (?) accounts of the condition of affairs in Armenia.

Aneurin Williams

17 July 1919.

EK-13: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 18 Ağustos 1919 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Present: Mr. Williams in the chair; Lord Robert Cecil, Mr. Rendell Harris, Mr. Dent, Harold Buxton, Mr. Thornacian, Mr. Walter George Smith, Members of the Armenian Commission, who had lately returned from the Caucasus.

The Chairman said that he felt compelled to call this emergency meeting in view of the most serious crisis that had arisen in the Caucasus due to the intention of the British Government to withdraw its troops from that region – a step which the Government had compelled to take owing to the urgent need of cutting down expenses & the strong protest taking of the Labour Party. He reported that he had been both to the War Office & The Foreign Office, in conjunction with Mr. T.P. O'Connor he had issued a memorandum (in the name of the British Armenia Committee) appealing to the whole of the Daily Press to use its influence to discard the government from such action. Another memorandum had been drawn up by Mr. Walter George Smith, dealing apply with what the American Committee had done in the way of relief, pointing out the grievous loss of money labour quite apart from the terrible massacres, that would result from the withdrawal of the troops. This memorandum had been submitted to the War Cabinet.

The Chairman said that Lord Robert Cecil had hoped to bring the matter up in the House of Commons on the motion for adjournment, that suggest appeals had been made to eminent Americans explaining the position of the British Government, the probable cost of maintaining troops in the Caucasus.

EK-14: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 17 Eylül 1919 tarihli toplantısında alınan kararlar.

A Meeting of the British Armenia Committee was held at 96, Victoria Street, on Wednesday, September 17th. Mr. Aneurin Williams M.P., being in the Chair.

There were also present Dr. Rendel Harris, Dr. Rutherdord, Mr. E.J. Dent, Mr. H. Buxton, Miss. Magda Coe, Mr. Colson, Mr. Catchpool, Mr. Harris and Professor Thornacian.

Mr. Harold Buxton proposed, and Mr. Colson seconded that Miss. Magda Coe should be elected member of the Committee. This was carried unanimously.

A discussion took place on the desirability and possibility of a delegation, representing the British Armenia Committee, being sent to the State to urge America to accept the mandate for Armenia.

After a prolonged discussion, it was decided:

1. To approach Lord Bryce and ascertain his view,
2. To send this following cable: "In view of great anxiety concerning Armenia, would American Committee for Near East desire influential British deputation to visit America to urge America to accept mandate."

British Armenia Committee to the Committee for Relief in the Near East, and the Committee for the Independence for Armenia.

Letters of apology were read from Sir. Edward Boyle, Bt. Canon Masterman, Mr. Joseph Bliss, Mr. A.G. Symonds.

EK-15: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 3 Kasım 1919 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Present: Mr. Williams in the chair, held by Bliss, Rutherford, Colson, N. Buxton, Toynbee, Dent, Thornacian, Mr. Cole, Miss Coe, Rev. Scoot Lidgett, Rev. Dr. Meyer, Rev. Dr. Gore.

The minutes of last meeting were read & passed.

With regard to the deputation which it was proposed at the last meeting should be sent to America to urge U.S.A. to accept a mandate for Armenia, it was reported by the Chairman that there was a strong feeling among Americans it would be inopportune to send such a deputation at present, that neither Lord Bryce nor Mr. T.P. O'Connor, to both of whom he had spoken on the subject were able to go. It was therefore decided to postpone further consideration of the proposal.

A telegram from Rev. Harold Buxton, sent from Constantinople, giving a very depressing account of the position of affairs in the Armenian Republic, urging that the British Government should be preferred to send troops to protect the Armenians, was read by the Chairman & considered.

This telegram was supported by others from different sources & the Chairman said he had brought them before the F.O. & had put (?) in the House to Mr. Harmsworth on the subject. He had also put the matter before Lord Bryce, who said he thought the Government might be urged to send ammunitions & officers to help the Armenian troops, to bring pressure on the Turkish Government at Constantinople to use its authority to stop the mischief. At the same time, it had to be recognised that there was a strong French campaign in favour of maintaining the independence of the Turkish Empire. He thought a deputation to the Prime Minister might have some effect, if it consisted of as many as possible of those who had supported the cause of Armenia. He was not save whether a public agitation could be got up; but if it could, it might have some influence with the Government.

Several of those present among them Mr. Gore, Mr. Scoot Lidgett, Mr. Meyer, Mr. Buxton strongly supported the suggestion of a deputation to the Prime Minister as early date as possible, & the Chairman undertook to do his best to arrange it.

EK-16: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 25 Kasım 1919 tarihli toplantısında alınan kararlar.

A special meeting was held at House of Commons on Tuesday, Nov 25, to consider the critical condition of Armenia. Mr. Williams was in the Chair; & there were present Lord Bryce, Dr. Gore, Dr. Scoot Lidgett, Boghus Nubar Pasha, Avetis Aharonian, Sir Stuart Coasts, M.P., Mr. T.P. O'Connor, M.P., Noel Buxton, Gooch, Mr. Thornacian, Mr. Cole, Miss Coe.

Letters of apology for absence had been received from Dr. Clifford, Dr. Meyer, Arnold Toynbee, Rendel Harris, Balfour, Lord Ramsay.

The Chairman explained the position & stated the steps he had taken in visiting the F.O. & W.O. to see whether anything was being done & could be done help to protect the Armenians & he read a letter from Arnold Toynbee in which it was suggested that it was to the interest of Great Britain, with her position & liabilities in Mesopotamia (?) to support & the stronger Armenia & to prevent a new Afghanistan being created on the frontiers of that country.

After interesting statements from Nubar Pasha and Mr. Aharonian as to the aspirations of the Armenians & their expectations from the Peace Conference, shortly speeches were made by Dr. Gore & Dr. Scott Lidgett, advocating public agitation if it could be organised a policy also supported aftermaths by Mr. T.P. O'Connor.

Lord Bryce said that the important thing was to send munitions & British officers to help the Armenians to defend themselves, but he doubted whether direct action of any could be taken by the Government, or public agitation demanding it could be set on foot until more was known about the attitude of America. It might, however, be worth trying to organise some public meetings in the large provincial towns, it was decided to appoint a Sub. Committee to consider this & thought feasible, to carry it out. The following were made for the Sub. Committee; Lord Bryce, Dr. Gore, Dr. Sott Lidgett, Mr. T.P. O'Connor, Mr. Williams.

EK-17: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 23 Ocak 1920 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Present: Mr. Williams in the Chair, held by Mr. Toynbee, Colson, Bliss, Scott Lidgett, J.H. Harris, Meyer, N. Buxton, Miss Coe & Prof. Thornacian.

The minutes of the last meeting were read & passed.

The Chairman reported that he, with Lord Bryce, Mr. T.P. O'Connor had had an interview with the Prime Minister, at which various suggestions were made; & though the tone of the Prime Minister remarks has friendly, no definite light as to the solution of the Armenian question was obtained from him.

The Chairman also read the passages in Lord Curzon's speech on the previous night in the debate in the House of Lords raised by the Archbishop of Canterbury, & said that he hoped to hear equally favourable opinions expressed by the P.M. in the debate their giving on in the House of Commons, which he left the meeting to attend.

Mr. Bliss having taken the Chair, a discussing followed on the question of holding a public meeting in the Caxton Hall with powerful speakers would probably be well reported to attract public attention as well as that of the Government.

It was decided to refer this to the Sub. Committee, appointed at the last meeting, & made to that Sub. Committee. The names of Mr. J.H. Harris & Mr. Colson suggested that they might get a Committee of the National Lit. Chief to cooperate in getting up the meeting, & that Mr. Lloyd who had recently given a lecture at the (?) on Asiatic Turkey he had recently visited to attend & speak. The question of the cost of the meeting was mentioned by the Sec., who stated that the B.A.C. had no funds for the purpose; & it was decided to instruct the Sub. Committee to consider the question & to ask Mr. Buxton ta act as Treasurer. This he consulted to do, & said that he would guarantee the funds needed for getting up the meeting up to 50. (Pound)

Mr. Toynbee spoke on the advantages to Great Britain of having a strong & independent Armenia now that she had established herself in Mesopotamia, & urged that steps should be taken to him down the Government to the State. Comments made by Lord Curzon in his speech as a minimum of what the Committee would demand for Armenia, & it was agreed that he should draw up a memorandum on behalf of the Committee to be presented to P.M. & Lord Curzon & afterwards published.

A vote of confidence with Lady Edwin Pears, whose husbands' death was just announced, was unanimously passed.

Aneurin Williams

23 January 1920.

EK-18: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 23 Mart 1920 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Present: Mr. Williams in the Chair; Lord Bryce, Boghos Nubar Pasha, Mr. Aharonian, Agar Beet, Noel Buxton, T.P. O'Connor, Arnold Toynbee, Colson, Dr. Scott Lidgett, Bishop Gore, F.B. Meyer, Prof. Thornacian, Mr. Safrastian.

After the Chairman had drawn attention to the critical condition of the Armenian question, short speeches were made by Lord Bryce on the political aspect, reply with regard to the proposed retention of Constantinople by the Turks & the difficulty arising from the from the war acceptance of a mandate over Armenia by the United States; by Mr. Aharonian on the present condition of the Armenian Republic & its danger by Nubar Pasha on the hopes of the Armenian delegation & its aspirations & hopes as set before the Council of the Powers; by Mr. Toynbee on the dangers of the settlement that at present seemed probable and on the irreducible minimum that ought to be pressed on the Government; by Mr. Gore on what he regarded as the duty of this country & the need for string up public opinion to press for its fulfilment by Mr. Scott Lidgett & Mr. Meyer on what the Free Churches had done & were prepared to the scheme protection for the Armenians; & by Mr. T.P. O'Connor as to the supreme importance of awakening the consciousness of the people of this country to their responsibility for the safety & well-being of Armenia.

After a discussion, in which several members of the Committee joined, as to what could & ought to be done, it was decided to instruct the meeting & Propaganda Sub. Committee to arrange for a public meeting in London at an early date, & to take steps to arrange meetings, if possible, in the provinces & to circulate information about the position in Armenia through the Press & by the distribution of literature on the subject.

Aneurin Williams

23 March 1920.

EK-19: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 4 Mayıs 1920 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Mr. Aneurin Williams, M.P., (in the Chair), Rev. Harold Buxton, Mr. Noel Buxton, Mr. Barthley Denis, M.P., Mr. J.M. Dent, Miss. Magda Coe, Bishop Gore, Mr. J.C. Isard, Mr. C. Leonard Leese, Rev. F.B. Meyer, Mr. A. Safrastian, Rev. William Stephen, Mr. P. Gilchrist Thompson, Prof. Thoumain, Mrs. Chrisman.

Owing to the absence of the Secretary, Mr. Symonds, Mr. Leese read the Minutes of the last Meeting which were signed by the Chairman as correct.

CHAİRMAN: The Chairman reported on his visit to French Embassy, which had proved quite fruitless as he had been unable to see the Ambassador, nor he received any communication from him.

He then read a telegram from Dr. Kennedy in regard to the situation in Cilicia. He said that we had had the greatest possible anxiety as to what was happening there, and that communications had been addressed to the Lord Mayor's Fund with regard to the imminent danger at Adana and the concentration of Turkish forces there. We had been warned that it might become necessary to remove orphans, and that the French were declining responsibility for Adana and were even talking of evacuating Cilicia and Northern Syria. Some of them had gone to the Colonial Office and eventually got permission to remove orphans to Cyprus. He himself went to see Lord Milner and, the latter said he could not take the responsibility of refusing permission, though the High Commissioner of Cyprus said it was inadvisable and that the offer of 10,000 (pound) from the L.M.P. would only be sufficient for a very short time. On behalf of the Lord Mayor's Fund, he (the Chairman) undertook to pay what was necessary and if no buildings were available, suggested that the children should be put into camps, and so permission was given. To-day a further telegram had been receiving from Dr. Kennedy, which indicates that the orphans may be taken to Constantinople. This was sent off apparently on the 27th April. We had been told that the French had lately been more successful against the Nationalities and have strengthen their positions and are about to strengthen them still more. Also, Lloyd George said that the Allies had not abandoned any of the promises in Syria, Mesopotamia, etc. or Cilicia and that the French had undertaken to be responsible for life and security in Cilicia. He (the Chairman) was afraid, however that they were likely to interpret Cilicia in a narrow sense, but they should interpret it in a much larger way, bringing it to right up to the Armenian Republic, but he was afraid they would not go further than Marash and Aintab to the East and not as far North as Hadjin. Even taking it up to Hadjin, however, they will of course be including a very considerable area.

MR. SAFRASTİAN said the French military powers were shaping their policy to force the Armenians to retire from Cilicia and once they had left not to allow them to return and that they Armenians were very conscious of this and not anxious to leave.

THE CHAİRMAN said it was hard to believe that the French were playing this game as it would involve such loss of prestige.

MR. BUXTON said it was difficult to decide when on the spot, whenever it was a policy directed from Paris or from Beirut. Certainly their actions at Marash, Sis

and Hadjin led one to suspect that they were the result of a definite policy. It was difficult to have say so, but he was afraid that it was true.

THE CHAİRMAN said that with regard to Northern Armenia, nobody has been willing to accept responsibility. When the Supreme Conference of the Allies took place in London a month ago, there was reason to believe that the boundaries of Armenia had been fixed, namely to include the Provinces of Erivan and Kars and to include the Vilayets of Van and Bitlis and part of the Vilayet of Erzeroum, going as far as the city of Erzeroum. When the meeting took place in San Remo, the whole thing seemed to be in the melting pot. again. Certainly influences have been at work and Erzeroum is to be left in the hands of the Turks. Finally, three things were left to the United States:

1. Whether the United States would accept the mandate.
2. Whether the United States would make itself responsible for money, and to some extent for ammunition to enable the young Republic of Armenia to protect itself.
3. Whether the President of the United States would act as arbitrator in deciding the boundaries of Armenia.

These have been sent forward to the United States, and Chairman felt practically certain that no answer had been received as to what they will do in the matter. Failing them, Mr. Lloyd George said in the House of Commons, if the United States refused to give help to Armenia, Great Britain would join with other Powers in doing so. Of course quite apart from the old Turkish danger, there was now the Bolshevists danger from the north. There had been some kind of a revolution in Batumi. Apparently, there is an alliance between the more fanatical Mohammedans and Bolshevists, because they see in them the means of helping themselves against their enemies – England and France. But there is the danger that Armenia might be overpowered by the Bolshevists, and there is also a more dreadful danger – that the Armenians in the Caucasus, despairing of all help from the West, may try and make terms with the Bolshevists. That would be a very lamentable state of affairs. The result would be that Armenia would then form part of a new Bolshevist Russia. What the Armenian Government required was superior English officers, and Lloyd George had said without a moment's hesitation, that he could let them have that at any rate. He believed that Lloyd George was very anxious to do something for Armenia.

MR. NOEL BUXTON wanted to know what was being done in regard to arms.

THE CHAİRMAN said that it had been much delayed on account of conflict between Tartars and Armenians.

MR. SAFRASTİAN said that there was a supply being held up at Batumi on this account, and the same held good for aeroplanes.

MR. HAROLD BUXTON read extracts from a memorandum received from Erivan, which pointed out its unhappy state owing to:

1. The ravages of the war and the destruction of property.
2. The utter uncertainty as to the ultimate extent of the amount territory of the Republic, its resources by consequent and the after of debts it will be expected

to take over with the territory now Turkish rule. This, of course, is the result of the terrible delay in the Turkish settlement. Every day's delay adds to the people's misery and is paid for in human life.

3. The fact that there is no outlet to the sea. Also the Tartars have cut the line to Tabriz, and trade is impossible in that direction.
4. The fact that a large part of the young men is in the army.
5. The fact that the army is too ill-equipped and armed to give any real sense of internal security.

Mr. Buxton added that the Armenian Republic was threatened from all sides; by Turkish forces on the West, by Tartar forces on the East and South, and by Bolshevist forces on the North. If help were not forthcoming, Armenia, may go down in her final fight for existence.

MR. NOEL BUXTON suggested that something definite should be done in regard to the arms and he submitted that here was a case for a deputation and perhaps for a letter from the Committee to the Press.

There was a discussion in regard to this in which Bishop Gore, Mr. Safrastian, Prof. Thoumaian and others took part, the Rev. F.B. Meyer making the alternative suggestion that perhaps it would be better to suggest a Military Mission and finally it was proposed by Mr. Noel Buxton and seconded by Bishop Gore that a deputation should be sent to the Foreign Office on the following points:

1. The supplying of arms, money and officers to the Armenian Republic.
2. The position in Cilicia.
3. The frontiers of Turkish Armenia.
4. The isolation of danger of Erivan.

It was further suggested that Lord Robert Cecil, Ormbsy Gore, and other strong supporters in the House should be invited to join the deputation. This was carried unanimously and Mr. Leese was asked to draft a letter to Lord Curzon. It was further agreed that the British Armenia Committee issue a statement for the Press on the memorandum received from Erivan.

The meeting then adjourned.

EK-20: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 1 Haziran 1920 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Meeting of the Propaganda Sub. Committee of the British Armenia Committee, held at the Office, 96 Victoria St. London, S.W.1, on 1 June 1920. Present Mr. Noel Buxton in the Chair, Mr. Arnold J. Toynbee, and C. Leonard Leese (Organising Secretary).

1. A draft memorandum in two parts (Cilicia and Armenia), prepared by the Organising Secretary, was considered.

It was decided to make each part a separate memorandum.

A number of suggestions regarding the points of the memoranda were made. The Organising Secretary was asked to re-organize these, and submit the revised drafts to the Chairman of the British Armenia Committee.

The Sub. Committee decided to recommend that the memoranda be sent to Lord Curzon and an interval on about a week, and the communicates to the Press without waiting for an acknowledgement.

2. The Sub. Committee resolved to recommend that Mr. Leese be authorised to draft and send letters to the Press on matters of emergency as 'Organising Secretary' of the Committee without waiting to obtain the Committee's approval.
3. The suggestion made to the Committee by Mr. J. H. Harris for a Day of Prayer for Armenia with special reference to America, was discussed.

The Sub. Committee decides to recommend that the suggestion be explored further but without special reference to America, and to ask the Chairman to get Dr. Gore to approach the Archbishop of Canterbury on the matter.

The Sub. Committee then adjourned.

(Signature) Noel Buxton

EK-21: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 8 Haziran 1920 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Meeting held at the Office, 96 Victoria St. London, S.W.1, on 8th June 1920. Present Mr. Noel Buxton (in the chair), Miss Gore, Harold Buxton, W.D. Gibson, A. Safrastian, P.G. Thompson (on behalf of Mr. Aneurin Williams) and C. Leonard Leese (Organising Secretary).

1. The minutes of the previous meeting were read and confirmed.
2. Mr. Noel Buxton reported that the Chairman had approves the recommendation of the Sub. Committee in reference to the sending of letters to the Press by the Organising Secretary, subject to the (?) that they would be submitted to one of the officers whenever possible. Various people were suggested as likely to sign letters to the Press. Mr. Leese was asked to approach Dr. Clifford; Mr. Harold Buxton undertook to approval Dr. Berman and Capt. Sherman, Mr. Noel Buxton, General Glial, and Miss Coe Lord Weardale.
3. The memoranda on Cilicia and Armenia were further considered. The former was adopted and sent to the Chairman for his signature. The one on Armenia it was decided to send to Lord Curzon at the end of the week. It was also decided to ask the Chairman to put drawn two questions as soon as possible, one on the position of the French in Cilicia, the other on the position of the Armenians & France evacuated Cilicia.
4. Mr. Noel Buxton reported that the Chairman preferred that someone else should approach D. Gore in reference to the suggested Day of Prayer. Mr. Noel Buxton undertook to do so at the request of the Sub. Committee. Mr. Harold Buxton promises to endeavour to get Mr. Douglas to move in the matter? The proposed service to St. Pauls'.
5. The Organising Secretary brought up a suggestion by Mr. Harold Buxton that a pamphlet on Cilicia be prepared, but pointed out that the question of time rendered the proposal of doubtful value. Miss Gore suggested that the two memoranda be sent with a covering letter to 4.000 – 5.000 subscribers to the Armenian Refugees (Lord Mayor's) Fund with a view to creating public interest in the political aspect of the Armenia question and to obtaining funds for propaganda. An offer from Mr. Harold Buxton and Miss Gore to bring before the General Purposes Sub. Committee of the Fund a proposal to lean the expense was accepted with much gratitude.
6. The position of funds for propaganda was discussed. The Organising Secretary reported that an appeal to members of the Committee was being dispatched that day. Miss Gore suggested that a personal letter be sent to 50 – 100 large subscribers to the Lord Mayor's Fund. It was decided to this. Mr. Safrastian reported conversations he had had in Paris with Nubar Pasha regarding the sum of 8000 (pounds) guaranteed by the Americans. He said this amount would be forthcoming in case of time. The Sub. Committee agreed that funds ought to be available for further propaganda, when required and resolved. That this Sub. Committee considers that a private meeting with representative and influential Armenians to discuss the present situation and the question of future activities is desirable, and request the Chairman to arrange a conference to which

members of the Manchester and London representative Committees of Armenians and the Indian Armenians who one expected to arrive shortly shall be invited.

EK-22: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 15 Haziran 1920 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Meeting held at the Office, 96 Victoria St., S.W. 1, at 3 p.m., 15th June 1920. Present members Harold Buxton, Arnold J. Toynbee, A. Safrastian, P.G. Thomson, Aneurin Williams (in the later part), Miss Gore and the Organising Secretary.

Mr. Harold Buxton was appointed chairman in the absence of Mr. Noel Buxton.

1. The minutes of the previous meeting were read and confirmed.
2. Reports were given of the endeavours to the obtain induce influential persons to wrote letters to the Press. Lord Weardale, though sympathetic, has definitely declined.
3. It was reported that both Memoranda had been sent to Lord Curzon and the Press, and has received notice in a considerable number of papers.
4. The Organising Secretary, having reported that no reply had been received from Dr. Gore in connection with the proposed Day of Prayer, was asked to call on him. Dr. Gore declined to approach the archbishop; the Organising Secretary was asked to see the Rev. H.R.L. Shepherd upon the matter.
5. The Sub. Committee placed on record its gratitude to the Armenian Refugees (Lord Mayor's) Fund for undertaking to bear the whole era of meeting the two memoranda and calculating them as a pamphlet to their 5.000 subscribers. The Organising Secretary, was instructed to write to the Armenian Refugees Fund, urging that the organisation should consider the question of closer co-operation with and greater support of the work of the British Armenia Committee.
6. The Organising Secretary gave a report on the finances of the Committee, which showed a balance of the bank of 88.7.11 (pound). In view of the increase in the office work arising out of the despatch of personal letters to possible subscribers, the Organising Secretary authorises to engage Mr. Chairman for whole time work while then should be necessary.
7. A leading article in the Glasgow Heralds' of 12th June, provokes by the Memorandum on Cilicia, was discussed. The Organising Secretary was asked to draft a reply and submit it to any members available before sending it off. It was decided to consider of a later date the desirability of issuing the article and the reply as a leaflet.
8. Miss Gore suggested that the Committee should get into touch with the 50 – 60 American Bishops now visiting England. She was asked to make enquiries how then could be done, and to report to the next meeting.
9. The situation in Cilicia was then discussed. It was reported that, General Command having refused to allow the removal of Armenian orphans from Cilicia to Mersina, the Armenian Refugees Fund had asked Dr. Kennedy to cable direct to General Command on the matter. The Sub. Committee decided to take no action for the present.
10. The fresh reports of the impending evacuation of Batum by the British troops were considered. Mr. Aneurin Williams now that Mr. Winston Churchill declines to confirm the reports. He promised to put down a question to the Prime Minister on the subject.

EK-23: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 22 Haziran 1920 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Meeting held at the Office, 96 Victoria St., S.W.1, on 22nd June 1920. Present Rev. Harold Buxton (in the Chair), Mr. A. Safrastian, Mr. H. Duckwater and the Organising Secretary.

1. The minutes of the previous meeting were read and confirmed.
2. The Organising Secretary reported that he has written to Dr. Clifford asking him to wrote to the Press, but had had no reply. He also reported that a rejoinder had been sent to the 'Glasgow Heralds' as arranged, and that a letter signed by himself approved in 'The Times' of 22nd June. Mr. Harold Buxton undertook to urge Dr. Brachman to write to 'The Times' was that Fund was in the public eye. He also suggested that Mr. Morris Gilbert, an American in Paris, should be approach to give his experiences in Cilicia.
3. The Organising Secretary, reports that he had seen Dr. Gore in reference to the purposes Day of Prayer for Armenia, and had since receives a copy of a letter from the Archbishop of Canterbury to Dr. Gore declining to support the suggestion. The Organising Secretary, was asked to encourage Dr. Gone to try to convince the archbishop, and in any case to urge the desirability of his participating in a service of Lutercession in St. Pauls, to which the Armenian Archbishop of Smyrna showed he writes, and which should be held simultaneously with service, in the Cathedral.
4. The Organising Secretary reported that a list of names and addresses of American Bishops attending the Lambeth Conference has been obtained. He was asked to persuade Dr. Gone to approach the Bishop of New York and Pennsylvania and then with a view to obtaining his sympathise to a letter to the Press explaining the attitude of America on the Armenian question.
5. Mr. Harold Buxton reported that a telegram had been received from Mr. Vickery (American Near East Relief Committee) saying he would arrive in London on 12th July and suggesting a conference with friends of Armenia. Mr. Safrastian urges that in any such conference an attempt should be made to concentrate relief work in Erivan and Cilicia. Mr. Harold Buxton was asked to arrange a date with Mr. Aneurin Williams and Lord Bryce for a grant meeting in the House of Commons of the British Armenia Committee, Armenian Refugees (Lord Mayor's) Fund, Friends of Armenia and the Representative Committees of London and Manchester Armenians.
6. A letter was read from A.G. Symonds regard up the proposal to prepare a formal agenda for meetings in the British Armenia Committee. The Sub. Committee resolved that the Organising Secretary be introduced to draw of an agenda to be presented to the Chairman and Secretary before each meeting.
7. A letter was read form the Organising Secretary to Mr. Symonds suggesting that political and financial support should be obtained from those who insisted previous agitations. Mr. Harold Buxton mentioned that Lord Grey had definitely declined to do anything, and suggested that Lord Cromer should be approached.

8. The possibility of obtaining support from the forthcoming Anglo-Catholic Congress was discussed. Mr. Harold Buxton undertook to urge Rev. F. Rees to make a point of the Armenian question in his address on 30th June. Mr. Chessmen was asked to write to the Congress Secretary (Rev. H.A. Wilson) to enquire whether these would be an opportunity for a resolution on Armenia.
9. Mr. Duckwater states that he had arranges for the 'Daily Telegraph' and 'Daily Chronicle' to publish an article and series of articles on Armenia to be written by the Organising Secretary and others. Mr. Harold Buxton and he could get an article published in the 'Daily Express'. He also suggested that the Rt. Hon. C.F.G. Masterman be asked to write to "The Nation".

EK-24: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 29 Haziran 1920 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Meeting held at the Office, 96 Victoria St., S.W.1, on 29th June 1920. Present Mr. Noel Buxton (in the chair), Miss M. Gore, Rev. Harold Buxton, Mr. C.G. Bachofen, Mr. A. Safrastian and the Organising Secretary.

1. The minutes of the last meeting were read & confirmed.
2. It was reported that a letter on Cilicia by Mr. Morris Gilbert, rejected by 'The Daily Telegraph' was being sent to 'The Manchester Guardian' and that a report on relief work at (?) by Dr. Premnan was being prepared for the Press.
3. The Organising Secretary reports that Dr. Gore could not undertake anything for the Committee. It was decided to urge Rev. J. A. Douglas to arrange for a Service of Lutercession in St. Pauls.
4. It was reported that Mr. Harold Buxton would represent the British Armenia Committee at an international Conference in Paris on 6th July called by a Swiss Committee. Mr. Harold Buxton undertook to see Mr. Aneurin Williams and arrange a time and place for the joint meeting to (?) with Mr. Vickery.
5. Mr. G.G. Bachofen gave a brief account of the position in the Caucasus when he left three weeks before. He suggested that use should be made of British imperial and strategic interests in on propaganda. He proposed to write an article for the '1914 Century' and also to send some matter to the 'Daily Telegraph.' The Organising Secretary suggested that an attempt be made to bring measure on the authorities from the Government side of the House from the point of view of British interests in the Middle East.
6. A letter was read from the Armenian Refugees (Lord Mayor's) Fund on the question of co-operation with the British Armenia Committee. It was resolved that: The Propaganda Sub. Committee of the British Armenia Committee leaves with much gratification of the decision of the Armenian Refugees (Lord Mayor's) Fund to seek closer cooperation with the British Armenia Committee, and often full consideration urges the Armenian refugees (Lord Mayor's) Fund to undertake propaganda without delay in view of the fact that the approaching holidays will render such activities of little avail during August and September.
7. The question of appointing an assistant organiser with a view to his taking full change during Mr. Leese's absence on holiday in September was discussed, and Mr. T.P. Conwil Evans was interviewed. Mr. Evans was asked to inform the Committee by letter for what period and for what (?) he would accept the post. It was decided that the appointment should be for August and September at least.
8. A suggestion from Prof. Hilland to Mr. Safrastian of a National Memorial on Armenia to the Prime Minister and the President of France and U.S.A. was considered. The Sub. Committee supported the proposal and decided to ask Mr. Aneurin Williams to obtain Lord Bryce's co-operation.
9. A letter was read from Mr. H. Kamberian asking that the balance of the 1000 (pound) and Manchester on 28th April be allocated towards the sum of 8000 (pound) guarantees by Nubar Pasha and his colleagues to Mr. Aneurin Williams. After some discussion it was decided to accede to the request.

EK-25: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 6 Temmuz 1920 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Meeting held at the Office, 6th July 1920. Present Mr. Noel Buxton (in the chair), Miss M. Coe, Mr. P.G. Thompson and the Organising Secretary

1. The minutes of the last meeting were read and confirmed.
2. Arising out of the minutes, it was reported that M. Morris Gilbert's letter on Cilicia has been published by the 'Manchester Guardian', that a letter sent to the 'Spectator' by the Organising Secretary had not yet appeared, that no reply from Rev. J.A. Douglas concerning the Service and St. Paul's has been received, and that Mr. T.P. C. Evans had written suggesting 4 guinea per week in August and 5 guinea per week in September, should be fund himself free to accept the post of Assistant-Organising Secretary.
3. The arrangement and agenda for the Conference in 14th July were further discussed. It was decided to proceed on the assumption that the main object of the meeting was political and propagandist. The Organising Secretary was asked to arrange with Mr. Aneurin Williams for the reporting of the Conference in the Press.
4. Notes for the draft National Memorial prepared by Mr. A. J. Toynbee were read and approved. It was decided to send a copy to Mr. Aneurin Williams for suggestions and comments.
5. A letter was read from father C.H. Parsons resigning from the British Armenia Committee as he is no longer resident in London. It was decided to ask Canon Rose of the Association for the Propagation of the faith to suggest another name to be brought before the Committee. It was also decided to ask the Rev. S.W. Goutle Cackett of the Near East Relief whether that organisation would come to suggest the name of representative on the British Armenia Committee.
6. Mr. Noel Buxton reports that he had been unable to accept the Chairmanship of the British Armenia Committee during Mr. Williams' absence. The Sub. Committee decided to recommend that no acting Chairman be appointed, but that Rev. Harold J. Buxton be requested to undertake such Chairman duties on may be required.
7. A suggestion by Mr. Aneurin Williams for a leaflet giving authoritative opinions on the fighting qualities and then wishes of the Armenian race was considered. Objections were raised on the sum of expense and difficulties of distribution. It was decided to send a copy of Armenia's chanter (published by Armenian Bureau) to the Williams and to enquire whether be thought anything further was required.

EK-26: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 13 Temmuz 1920 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Meeting held at the Office, 13th July 1920.

Present Miss M. Coe (in the chair), Mr. A. Safrastian, Mr. P.G. Thompson, and the Organising Secretary.

1. The minute of the last meeting were read and confirmed.
2. Arising out of minutes, it was reported that Canon Ross suggested Mr. Herbert Ward as a representative of the Association for the propagation the faith and that Mr. Ward has been asked to allow his name to be brought before the Committee. A letter was read from the Rev. J.A. Douglas stating that the Service in St. Paul's was off and he was approaching the Dean of Westminster. The Organising Secretary was asked to write to the Dean of St. Paul's on behalf of the Committee.
3. The arrangements for the Conference on 14th July were discussed and proposed for the three-resolution agreed upon.
4. A draft of the proposed National Memorial was read and approved. Further suggestions received from Lord Bryce, Mr. Aneurin Williams, Mr. Toynbee and Professor J.H. Rose were to be left to the Organising Secretary.
5. The Organising Secretary reports that Mr. T.P.C. Evans would be free to accept the post of constant organising secretary from 26th July. The Sub. Committee decided to appoint Mr. Evans for the period from 26th July to 2nd October at the rate of four guineas per week for the first five weeks and five guineas per week for the second five weeks, Mr. Evans to give his whole time to the work from Mondays to Fridays inclusive.

EK-27: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 20 Temmuz 1920 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Meeting held at the Office, 20th July 1920. Present Mr. A. Safrastian (in the chair), Mr. P.G. Thompson and the Organising Secretary.

1. The minutes of the last meeting were read and confirmed.
2. It was reported that Mr. Herbert Ward had consented to his name giving forward for election to the British Armenia Committee. It was also reported that no reply has been received from the Dean of St. Pauls' about the purposed service of Lutercession and no information had come from Rev. J.A. Douglas about the Service in Westminster Abbey.
3. The Draft National Memorial was formally approved. It was decided to send it to Prof. J.H. Rose and then proceed to called signatures.
4. A letter from Prof. A. J. Toynbee to Mr. Aneurin Williams was read declining the chairmanship of the British Armenia Committee during the Mr. A. Williams absence abroad. The Sub. Committee decided to select to recommendation of 6th July (minute 6).

EK-28: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 27 Temmuz 1920 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Meeting held at the Office, 27th July 1920. Present Rev. H. Buxton (in the chair), Mr. C.L. Leese, Mr. P.G. Thomson, Mr. T.P.C. Evans.

1. The minutes of the last meeting were read and confirmed.
2. It was reported that the Memorial Draft which had been sent to Dr. F. Holland Rose had not yet been finally approved by him. The Dean (?) of St. Paul's write that they could not arrange for an Armenian Luthercession Service in the Cathedral.
3. Mr. Buxton said he had written to Dr. Gore inviting him to become chairman of the B.A.C. in the absence of the Aneurin Williams abroad. Failing this, Mr. Buxton consented to act on as Chairman when necessary.
4. Office accommodation for the B.A.C from 20th September was discussed. The room now in use of the two adjoining rooms occupied by the Lord Nationalisation Society would be taken over by Lord Mayor's Fund on that date. Mr. Buxton arranged to obtain the first (?) for the room that would be vacated by the Lord Mayor's Fund. Within certain limits, of under conditions the Lord Mayor's Fund would offer the use of one their rooms. The same postal address would be used. As these offices would be renovated from the 20th September, a company accommodation would have to be found for Mr. Evans.
5. It was decided to inform Mrs. Clessman that her services would terminate on the 20th September.
6. It was proposed that propaganda for the immediate future should deal with the future of Armenia in relation to the proposed general Peace Conference between Russia & The Allies in London. To determine policy on Emergency meeting of the B.A.C. was to be immediately summoned to loan the views of the Khatissian, first Prime Minister of the Republic of Erivan. The meeting was arranged for Tuesday 29 July of 5. P.M. in the House of Commons.
7. Finance. Mr. P.G. Thompson replied that Mr. Aneurin Williams had received an assurance from the London Armenians to the effect that the 2000 (pound) promised would be collected by them. The Organising Secretary was asked to remind the Representative Armenian Committee of Manchester that a balance of 23.17.6 (pound) was shall owing. The balance account was out 180 (pound) should be made to be obtain wise.
8. Mr. Buxton reported that Dr. William Root declined to do anything for Armenia: that was President Wilson's affair, to whom he was in opposition. Mr. Buxton had a better reception in the American Embassy, who showed much concern at the Larnace Cable. Mr. Buxton gave details of a proposed International League of Phil. Armenians of Societies recently discussed at the Conference in Geneva. His purpose at first would be to keep in close touch with the League of Nations to undertake propaganda later it would lay to acquire wider powers under the League of Nations to undertake administrative responsibility.

EK-29: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 10 Ağustos 1920 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Meeting held at the Office, 10th August 1920. Present: Rev. H. Buxton (chair): Miss Coe, C.L. Leese, P.G. Thompson, T.P.C. Evans.

1. The minutes of the last meeting were read and confirmed.
2. Mr. Buxton reported that Dr. Gore would be willing to take the chair of required by the B.A.C. in September.
3. The question of office accommodation for the B.A.C. after September 20 was again raised. Miss Coe was authorised to obtain on option of 1 (pound) a week for the room now occupied by the Lord Mayor's Fund. It was decided to pay the Lord Nationalism Society a rent at the 10/- a week for the use of the office & to express to them the gratitude of the Committee for allowing them accommodation on such generous times.
4. A report on propaganda was given by Mr. Evans interview with Mr. Khatissian appeared in Daily News, Star, Westminster Gazette, though Reuters a message from M. Khatissian on the B.A.C. appeared in Times, Manchester Guardian, Star, Letters appeared on Manchester Guardian, Pall Mall Gazette: A message of (?) words through an American Agencies to the published in 70 American papers.
5. Future activities should take the form of letters, if possible, from Lord Robert Cecil, Lady Aston, Lord Allenby, Col. Lawrence. Mr. Baclofen's sympathies might be surpassed in counteracting the unfavourable attitude of the New Age.
6. Question in House of Commons to be put by Mr. T.P. O'Connor requesting information from the Government as to the arbitration of President Wilson on the delimitation of the frontiers of the new Armenian State.
7. Draft-Constitution of the International League of Phil. Armenian Societies to be drawn up by Professor (?) to be submitted to the B.A.C. within a fortnight, before Mr. Leese goes to Geneva to attend a Conference. Mr. Leese raised the question of expenses additional expenses incurred by him in attending the Conference will be defrayed by the Committee.
8. Mr. Leese reported that the 2000 (pound) promised by the London Armenians would be forthcoming the next day.

EK-30: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 17 Ağustos 1920 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Meeting held at the Office, 17th August 1920. Present: Rev. H. Buxton, (chair) Miss Coe, C.L. Leese, P.G. Thompson, T.P.C. Evans.

1. The minutes of the last meeting were read and confirmed.
2. Office accommodation: Miss Coe was decided to accept the offer of the room at 30/- a week which will be vacated by the L.M. Fund on October 5th; and that it should be relied on a weekly basis.
3. Lord Allenby: Mr. Buxton is to report at the next meeting the result of the overtures to Lord Allenby for the purpose of getting a letter by him to the Press.
4. A message was received from the Swiss Secretary to the effect that the Geneva Conference may be postponed to the first of September. In view of the inconvenience this would cause to the Vickery at Constantinople, who would be due in America before then, Mr. Harold Buxton promised to unite to the Swiss Secretary impressing upon him the importance of the holding the Conference on the 10th September.
5. A report on propaganda was given by Mr. Evans, who said that letters were published during the week in the Manchester Guardian, Daily Telegraph, Daily News, Spectator, a message received by the Evans, from the Labour Party, relating to peace preliminaries between Russia & Armenia was published by the Reuters from the British Armenia Committee in Times, Manchester Guardian, Daily News, Daily Telegraph. Mr. T.P. O'Connor communicated reply from the Foreign Office approved in the Manchester Guardian: Birmingham Post. Future Activities: an effort should be made to get matter with the Daily Herald, Foreign Affairs, papers of that kind during the coming week. Mr. Evans was authorised to send an article by a Canadian Agency on behalf of the Committee a message sends to Reuters (?) news of the arrival of equipment at Erivan, armament which should not commit the policy of the Committee to outspoken criticism of Bolshevik aggression in Armenia.

EK-31: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 24 Ağustos 1920 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Meeting held at the August 24th 1920. Present: Rev. H. Buxton (in the chair): Miss Coe, C.L. Leese, P.G. Thompson, T.P.C. Evans.

1. The minutes of the last meeting were read and confirmed.
2. It was reported that no Lady Aston was away the holiday the Committee's letter would not be forwarded to her. There was no reply from Lord Robert Cecil. Before Lord Allenby was to be asked to write on behalf of the (?) of the B.A.C., it was thought it would be better to secure his name first for the Lord Mayor's Fund.
3. The Geneva Conference: As it was thought desirable to have a sharp representation of the British section of Geneva, it was decided to cut Mr. Noel Buxton, Mr. Bliss & Sir Edward Boyle be invited to attend on behalf of the B.A.C. as well as Mr. Leese.
4. Propaganda: Amount permitting a peace policy with Russia had appeared during the week on Daily News, Times, Burcham Post, Manchester Guardian, Yorkshire Observe: also, a letter to the Daily Telegraph reporting the aspersions of the Constantinople Correspondent. An article in the Daily Herald News during the week had not yet been published. A statement urging the British Government made representation to the Soviet Moscow, (?) The London envoys, was submitted authorised.
5. A purposed interview with Mr. Kameroff & Kamberian was discussed. It was decided to arrange such an interview, names of Dr. Cathpool, H. Buxton, Bishop Gore, Dr. Kennedy were mentioned.
6. Finance. A letter from the Kamberian was read (?) to the request for a (?) of the balance due from Manchester towards the guarantee of 8000 (pound) the organising secretly was added to reply in full and to (?) the Manchester Armenian Committee for the 1.723.11.6 (pound)

EK-32: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 31 Ağustos 1920 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Meeting held at the August 31st 1920. Present: Rev. H. Buxton, Mr. Noel Buxton (in the chair), Mr. Safrastian, Miss Coe, P.G. Thompson, Mr. C.L. Leese, Mr. Evans.

1. The minutes of the last meeting were read and confirmed.
2. It was announced that Lord Robert Cecil was considering our request to write to the Times, would come to a decision on his return from the country. Sir Edward Boyle (?) accepting the B.A.C.'s invitation to attend the Conference of Geneva. [The Secretary to the French Embassy wrote that M. Paul Cambon would be pleased to meet the deputation from the B.A.C. We were asked to inquire at the Embassy in September. Miss Coe reported that Mr. Mollen's advice to the B.A.C. in regard to the proposed deputation to M. Kameroff was to draw up a memorandum alluding to relief work, giving expression to goodwill etc. request the Delegation to send it with a sympathetic note to Moscow; at the same time a deputation might be arranged with Dr. Gore at the Lord, including Mr. C.R. Buxton, Mr. Noel Buxton at least.
3. Mr. Evans interview with General Andranik were considered. The Committee felt that the objects advocated by them must remain un altered by General Andranik's opinion.
4. Report on propaganda: a long statement advocating that the British Government should make representations to the Russia delegation about the peace imposed on Armenia by Moscow was circulated to Reuters, at the Canadian Press Agency. It did not, however, appear in the British Press. An article summing up with internal – external affairs in the Armenia was issued by the Trans-Atlantic News Agency at their with request. A letter to the Times a Saturday relating the French policy on Cilicia did not appear. A letter dealing with the General in what was the Turkish Empire in the position of Armenia, appeared in the Westminster Gazette, 31 August. It did not appear in the Daily News & Pall Mall Gazette. A long letter in the Turkish Treaty approved on the Challenge August 27. A message urging President Wilson to arbitrate on the frontier, re-expressing grave concern at the delay, was sent to the Associated Press (of U.S.) for calling.
5. Geneva Conference: It was proposed that Mr. Harris, Rosso Gooch, Toynbee, Dent be invited to attend the Geneva Conference. Mr. Harris will consent if his expenses are met.
6. Mr. Aneurin Williams pamphlet on military & then qualities of Armenians were discussed. Addition to Lord Allenby's pronouncement on the subject was suggested, the (?) to be brought up next meeting.

EK-33: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 9 Eylül 1920 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Meeting held at the August 9th September 1920. Present: Noel Buxton (in the chair), Miss Coe, Mr. C.L. Leese, Mr. T.P. Conwil Evans.

1. The Minutes of the last meeting were read and confirmed.
2. The proposed deputation to the French Ambassador would be reconsidered on the return of Mr. Harold Buxton from Geneva.
3. Mr. Evans was instructed to draw up a statement embodying Mr. Kameroff remarks to Committee's Deputation, & circulate it to ill the members of the Propaganda Sub. Committee, wider publicity would be considered at the next meeting.
4. Propaganda: Letters were sent to the Morning Post, Times, Sunday Times, pointing out that the best safeguard in the Caucasia for British interest was a strong independent Armenia, & opposing the suggestion of the Times Correspondent to increase commitments in Mesopotamia. None of these appeared. The Daily News, however, published letters dealing with General Maurice's views apparently the same situation on the Times letters, the Birmingham Post published a letter dealing with the Cilician question in relation to French policy. It was suggested that Mr. Safrastian might on behalf of Armenia, (?) the example of the Greeks is asking for the assistance of (?) in education, hygiene and etc. This due the B.A.C. would be provided with a useful subject for publicity might gone more sympathy for Armenia from the British public. Mr. Noel Buxton suggested that propaganda should (?) at arguments in favour of (1) mandate for Armenia (2) Finance for the Mandatory (3) Munition for Armenia.
5. The representation of the Lord Mayor's Fund was reminded that political information if when received should be passed on to the B.A.C.
6. It was decided to postpone the next meeting to Thursday at 2.45 o'clock.

EK-34: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 15 Eylül 1920 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Meeting at the Office 15th September 1920. Present: Mr. Noel Buxton (chair): Mr. Harold Buxton, Mr. Bliss, Dr. Toynbee, Mr. Chairman, Miss Coe, Mr. Evans.

1. The minutes of the last meeting were read and confirmed.
2. Mr. Evans was decided to arrange the deputation on the French Ambassador, preferably on Friday. Mr. Toynbee & Mr. Bliss would pay these lines convenient.
3. It was decided that Lord Robert Cecil's intervention should be discussed again at the end of the month.
4. Propaganda: Mr. Evans reported that a latter reporting a Tiflis telegram relating to Russian intention view and Armenia was sent to & appeared in the Slav: a letter of similar ten or appeared in full in the South Wales News. A message to Reuters depicting economic conditions in Armenia appeared in the Times: a letter to the Rey Association describing present condition in Armenia appeared on the Westminster Gazette. Letters were sent to Scotsman, Challenge Everyman, New Statesmen. They should appear within the next few days.
5. The leaflet was referred back for further research; the Baku incident be amplified.
6. M. Kameroff's statement to the B.A.C. was considered. It was thought advisable not to publish at present at any rate the interview. Mr. Evans was decided to get the statement read & confirmed by a number of the Russian Delegation.
7. Mr. H. Buxton reporting on the Phil Armenian Conference at Geneva. The League's function was to promote the following objects:

    a) Mandate for Armenia
    b) Financial assistance
    c) To deal with future of Cilicia

The Council of the League should consist of 60 members, 10 representing Great Britain, 10 for U.S.A, Swiss 5, & (?) members for the Committee.

The Exclusive Committee of the Council consists of 10 members, 3 from Great Britain: Mr. Aneurin Williams, Rev. Harold Buxton, Mr. Toynbee were provisionally elected to the E.C.

Mr. J.H. Harris, in his report, emphasised the importance of the British wing of the League. We had some experience & perhaps some influence in London than they had at Geneva. To set up machinery in London was therefore advisable: An English (?) Secretary, of the League, was to be appointed for London to (?) in elaboration with the Geneva (?) Secretary.

İmmediate action: (1) To key is obtain a mandate approved by Armenia as laid down in the Memorandum Submitted by the Harris approved by the League (2) To approach Foreign Office discover whether Armenia is placed in the agenda for the next session of the League of Nations at Geneva November 1920.

A Conference of all the Armenian Society to be convened for September 28 at 4.30 on the (?) of the Lord Mayor's Fund to appoint the British representatives for the Geneva E.C. of the League.

The next meeting on Thursday 3 p.m. September 23.

EK-35: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 23 Eylül 1920 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Meeting held at the Office of Lord Mayor's Fund. 23rd September 1920. Present: Mr. Noel Buxton (chair): Mr. Harold Buxton, John H. Harris, Mr. Bliss, Miss Coe, T.P.C. Evans.

1. The minutes of the last meeting were read and confirmed.
2. The French Ambassador was reported that refused to receive the deputation from the B.A.C. It was decided to submit a memorandum to the French Embassy dealing with Cilicia. Mr. John H. Harris after his consultation with Mr. Malcolm undertake to collaborate with the Secretary in drawing up the document, making use of Nubar Pasha's suggestions slowly forthcoming.
3. Mr. Evans stated he had submitting Mr. Kameroff's statement to the Russian Trade Delegation for their approval.
4. Mr. Toynbee & Mr. Bliss were appointed representatives of the B.A.C. to attend the Conference of British Armenian Society of Denison House. Mr. Leese & Mr. Evans were also asked to attend. The B.A.C. was reluctant to commit itself to a definite policy, or to give its delegate viral instructions at this stage. It was stated that their representatives certainly could not commit the B.A.C. to any financial obligation without the consuls of the B.A.C. For the British Council Security of the Phil. Armenian League the name of the John H. Harris & the Organising Secretary was mentioned. The provisional number of the E.C. of the League, namely Mr. Harold Buxton, Mr. Toynbee, Mr. Aneurin Williams were approved by the Committee. Mr. John H. Harris stated that the Executive Committee will meet once & quarter at Geneva. The estimated expenditures of the League for the first year is 2,400 (pound): 600 (pound) is to be collected in London. Most of this 600 (pound) will be used to meet the London expenses, the balance to be sent to Switzerland.
5. The Committee approved a letter to Lord Curzon signed by the Acting Chairman and Acting Secretary asking whether the Mandate for Armenia was on the agenda for the next assembly of the League of Nations.
6. Propaganda Report: Mr. Evans stated that since the last meeting letters had appeared in the following papers:

    Eastern Daily Press
    Yorkshire Herald
    Scotsman
    Birmingham Post
    Sheffield Independent
    Le Temps, Paris
    The Manchester Guardian
    The Westminster Gazette.

His letter sent to the Daily News did not appear. A report was sent to Reuters dealing with the Geneva Conference.

7. The leaflet was might for consideration, & emendation approved. 5000 would be indirect.
8. The Chairman of the B.A.C. was empowered to approval a delegate to the forthcoming conference of League of Nations in dealing with mandate etc. when the invitation come along.
9. The (?) meeting to be held with (?) on Tuesday at 3 P.M. to be decided later.
10. The Committee then considered a draft Memorandum addressed to the Representatives of the Nations to the Assembly of the League of Nations meeting at Geneva on 15 Nov. 1920.
11. The Committee then adjourned.

EK-36: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 29 Eylül 1920 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Meeting at the Office of Lord Mayor's Fund. 29th September 1920. Present: Mr. Noel Buxton (in the chair), A.J. Toynbee, J.H. Harris, C.L. Leese, T.P. Evans.

1. Minutes of the last meeting were read and confirmed.
2. A) An acknowledgement was received from Foreign Office of the B.A.C.'s letter relating to Armenia & The League of Nations.
   B) The Deputy from the Russian Trade Delegation stated that the report was correct with the exception of the sentence. They approved the B.A.C's intention of not publishing at present.
   C) Mr. J.H. Harris undertake to write to Nubar Pasha for suggestion before drawing up the Memorandum to the Russian Ambassador.

3. Three nominations to the Council of the Phil-Armenian League were made: a) Noel Buxton b) Sir Edward Boyle c) Rev. Dr. F.B. Meyer

4. Propaganda: Mr. Evans reported that he was interviewed by the London Correspondent of the Dagu Tidning, a Swedish newspaper on Armenia of the B.A.C: letters appeared on Monday in the Manchester Guardian, Tuesday the Westminster Gazette, following up two letters in these journals in the previous Thursday. An article on the shortcomings of the Turkish Treaty in relation to Armenia, President Wilsons' delay (?) Russian intentions towards Armenia, the B.A.C. The League etc. was given to London Correspondent of (?) at her request. An article on Cilicia was sent to the Press Association. Did not appear. Mr. Evans was advised by the Harris to see the Champion of the Towns Globe.

5. Mr. Evans' engagement which terminated on 2nd October was considered. It was decided to ask the Mr. Evans to continue at work until the 16th October, at his present recommendation, the Committee individually to give a decision about the future before that date.

6. Finance: The Secretary reported that the balances of 723.17.3 (pound), from Manchester Armenian. 1000 (pound) from London Armenian were still unpaid. The news of the fund that the Treasures had provided 2144.4.0 (pound) in addition to a personal gift of 500 (pound) the Sub. Committee felt strongly that every effort should be made to indemnity him. It was decided to ask Mr. Harris to consult Mr. Kamberian in Manchester on the subject; and to obtain the Treasures approval to an informal meeting between members of the Sub. Committee (?) a few prominent London Armenians.

7. The next meeting to be held on Wednesday, 2nd October at 4 P.M.

EK-37: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 5 Ekim 1920 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Meeting at 96 Victoria St. Propaganda Sub. Committee. 5th October 1920. Present: Mr. Joseph Bliss (chair): Mr. Noel Buxton, Harold Buxton, John H. Harris, P.G. Thomson, Mr. Safrastian, T.P.C. Evans, C.L. Leese.

1. The minutes of the last meeting were read and confirmed.
2. The following representatives of the British Armenian Society were announced elected to Phil Armenian Council.
   For the Lord Mayor's Fund: Mr. Bliss, Mr. Herbert Ward, Miss Noel Buxton.

   The British Armenia Committee: Dr. F.B. Meyer, Mr. Noel Buxton, Sir Edward Boyle.

   The Friends of Armenia: The A.G. Rose, Mr. E.W. Brooks,
   Armenian Red Cross: J. Robinson.

   Women's Armenian Relief Fund proposed to Mr. Noel Buxton, who however could not act for there as he was already represent the B.A.C., Sir Edward Boyle has yet to give his consent. On the Executive Committee of the Phil-Armenian League: Mr. Aneurin Williams, Mr. Toynbee – Mr. Harold Buxton, representing Lord Mayor's Fund – Friends of Armenia respectively.
3. Mr. Evans's engagement was extended to the 25th December – continues his present salary of five guineas per week with an increase of one guinea per week during Mr. Leese's absence. Mr. Evans to give half time to Mr. Noel Buxton.
4. Mr. Leese's journey to Erivan was discussed. Permission was given to obtain credential as a corresponded to Manchester Guardian during the visit, Mr. Noel Buxton to wait to Mr. C.P. Scott. Mr Leese was advised to return as soon as possible without his visit by on due last.
5. It was decided subject to the Toynbee's agreement to fix the Propaganda meetings on Tuesday 3 if possible.
6. Mr. J.H. Harris reported on his visit to the Manchester Armenians. They should, in his view, he visited occasionally for purposes of consolidation on Armenian affairs, not always with the object of collecting money. The Manchester Armenians had mention how the money had been spent, and it was therefore decided that properly (?) statement of accounts should be drawn up by etc.
7. It was reported that the Memorandum on mandate for Armenia had been sent out to the 10 members of the Council. Mr. Harris thought a meeting of these members to consider fiscal draft ought to be held.
8. The Committee decided to write Dr. Carlile, of the Lord Mayor's Fund to attend the meeting of the Sub. Committee propaganda.
9. Mr. Evans reported that contributions had been sent to the following papers: Eastern Daily Press, Eastern Daily Press, Wales News, Westminster Gazette, Manchester Guardian, Daily Telegraph, Daily News, The Scotsman, Sunday Times, Birmingham Post. So far, the Agencies had not sent cuttings from the

Manchester Guardian, The Westminster Gazette. It was suggested that a campaign on the Times might be successful, if Lord Bryce, Bishop Gore, Lord Robert Cecil were induced to write. The Campaign should lead up to the presentation of the Memorandum to the League of Nations.

EK-38: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 12 Ekim 1920 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Present: Mr. Joseph Bliss, Mr. Noel Buxton (chair), Mr. J.H. Harris, Mr. Toynbee, Mr. Evans.

1. The minutes of the last meeting were read and confirmed.
2. Letters was read from Sir Edward Boyle, stating that he preferred to wait until his return to England, before consulting to serve in the Council of the Phil-Armenian League. Colonel Lawrence write declining to write on behalf of Armenia in the Times or other newspapers. Mr. Evans was instructed to get more information from Colonel respecting some alleged opportunity of agreement with Mustafa Kemal which the Armenians had missed.
3. Mr. Evans reported a propaganda. Letters dealing with Armenia & The League of Nations appeared on Monday in the Westminster Gazette & Manchester Guardian: on Tuesday a long communication dealing with the plight of Armenia appealed on the Manchester Guardian, supplied by a leading article as requested. The Birmingham Post also published an article. The same information relating to Armenia invasion was sent to the Associated Press of Armenia, two Dutch & Swedish newspapers and Reuters. The Times refused to publish. A leading article obviously based on the letters & (?) them appeared in the Irish Times.
4. The situation in Armenia & Cilicia was not considered. The Toynbee undertook to see Sir E. Crowe at the Foreign Office (?) the British Government to bring pressure on the Russian Government to prevent the amplification of Mustapha Kemal with the Bolsheviks. The Committee instructed Mr. Evans to drew up a Memorandum for publications on the Press, in which the French Government might with advantage be severely unfinished. Mr. Noel Buxton gave notice that he would add the next meeting raises the question of ally on the Russian Delegation & New Bond St. with a view to ascending the Russian Government altitude.

EK-39: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 19 Ekim 1920 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Meeting at the Office 19th October 1920. Present: Mr. Harold Buxton (Chair), Miss Coe, Mr. Carlile, Mr. Toynbee, Mr. T.P.C. Evans.

1. The minutes of last meeting were read and adopted.
2. A letter was read from the Secretary General of the League of the Nations, notifying the Committee of the fact that Armenia would be a subject for discussion at the Assembly in November. Lord Bryce writes giving his reasons why he would prefer not to sign the memorandum on Cilicia to the Press. A letter was read from the Armenian Delegation in Paris enclosed notes advanced to the Allied Powers.
3. It was decided that Miss Coe should by an interview the Prime Minister. Lay before its critical form of events Armenia – Present him with a memorandum from the Committee. The Secretary was instructed to draw up the Memorandum.
4. Mr. Evans was instructed to write to the Russian Trade Delegation – lay to obtain an interview for a deputation from the Committee enlisting of Bishop Gore, Mr. Toynbee, Mr. Noel Buxton, Mr. Harold Buxton, Miss Coe.
5. Reports on propaganda: Mr. Evans reported that on Wednesday the B.A.C. communications depicting the present lines of weekly in Armenia, & possible ways of returning of the situation appeared in the follow-up papers:

   Liverpool Courier
   Liverpool Post
   Western Mercury
   Birmingham Post
   Glasgow Herald
   Pall Mall Gazette
   Daily News
   Daily Telegraph
   Morning Post

   On Saturday the 14th a telegram from the Committee relating to Cilicia, & explaining the policy of the French, appeared in the Manchester Guardian & Daily Telegraph.

   On Monday the 18th Memorandum on Cilicia appeared in full in the Manchester Guardian, & in part on the Morning Post.

EK-40: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 24 Ekim 1920 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Meeting held at the Office 24th October 1920. Present: Mr. Noel Buxton (chair) Mr. Harold Buxton, Mr. Toynbee, A. Safrastian, Miss Coe, Carlile, Evans.

1. The minutes of the last meeting were read and confirmed.
2. The Memorandum to the Prime Minister was considered & passed subject to a slight emendation. Miss Coe was to hand to the Prime Minister, after having first discussed the situation with him.
3. The Foreign Office reply to Professor Toynbee was read: This suggestion that (?) should be supplied by the Lord M. Fund was adopted. Mr. Toynbee offered & reply to the note what further information as to Russia's altitude towards A, was forthcoming. A draft letter to H.M.G. announcing the formation of the International Phil-Armenian League was read by Mr. Harold Buxton. Proposed that it should be sent note from the British Phil Armenian Societies.
4. Letters giving account of latest events in the Caucasus were read from M. Aharonian, President Armenian Delegation in Brussels & Armenian Delegation in Paris. Propaganda: Mr. Evans reported that conditions had appeared on Wednesday in the Manchester Guardian, Daily Telegraph on Friday again the Manchester Guardian & Daily Telegraph memorandum drawn up by the Secretary from the Labour Party to the Soviet Government protesting against its policy was reported by Mr. Noel Buxton to have been strongly approved by the Advising Committee of the Labour Party.
5. Finance: The Secretary reported a donation of 100 (pound) from the Harold Buxton Trust Fund. Mr. J.H. Harris plans with (?) to Manchester & London Armenians were explained: Copies of (?) statement (?) were to be sent with covering letters to the parties concerned.
6. The meeting then adjourned.

EK-41: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 2 Kasım 1920 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Present: Mr. Harold Buxton (chair), Mr. Aneurin Williams, Mr. J.H. Harris, Mr. Safrastian, Mr. Carlile, Mr. Thompson & Mr. T.P. Evans.

1. The minute of the last meeting were read and confirmed.
2. In view of the fact that Mr. Aneurin Williams had already interviewed the P.M., it was thought advisable to ask Miss Coe to postpone her visit to Downing St. Mr. Williams had (?) to supply the Prime Minister with a list of military requirements for Armenia to the Harold Buxton was to consult Mr. Wise as the foodstuff.
3. The forthcoming Geneva Conference was discussed. The Secretary was instructed to telegraph Nubar Pasha strongly urging him to be present at Geneva to support mandate policy. Mr. Williams undertakes to write a letter with the same subject. To Mr. Aharonian view is said to be approved to the Mandate, a letter was to be sent by Mr. Williams to Mr. Buxton giving the views of the B.A.C.
4. Mr. Leese's letter was read, it was decided that the Committee should write to the F.O. recommending the coordination of the Armenian – Greek section under Colonel Graves; that the letter should be signed, if possible, by Lord Bryce.
5. Report on propaganda appeared during the week in the:

   Belfast News letter
   Dundee Courier
   Manchester Guardian
   Westminster Gazette

6. Mr. Toynbee suggested that a skeleton of the clauses of the Sevres Treaty dealing with the League of Nations Bureau be drawn up by Mr. Evans.

EK-42: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 23 Kasım 1920 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Meeting 23rd November 1920. Present Mr. Harold Buxton (chair), Mr. Arnold Toynbee (chair later), Miss Coe, Mr. Carlile, Mr. T.P.C. Evans.

1. The minutes of the last meeting were read and confirmed.
2. Mr. Evans was instructed to proceed with the proposed letter to the F.O. advising the continuation of the Armenian – Greek helping.
3. A letter from Nubar Pasha was read relating to Cilicia.
4. Owing to the rapid changes on the situation in the Middle East, Miss Coe asked to be relieved of the task of interviewing with the Prime Minister. The Committee agreed.
5. The Memorandum to the Prime Minister dealing with the possible revision of the Sevres Treaty to the consequent policy towards Armenia was considered in detail, amended to finally passed to Toynbee in the chair.)
6. Mr. Evans reported on the deputation consisting of Mr. Noel Buxton himself to M. A copy of the interview had been read previously by most of the members. Mr. Evans reported that on the 16th November he called at the Russian Trade Delegation at their request in order to receive of M. Children's telegram sent to British Armenia Committee in reply to the representatives of the deputation. On the course of the discussion with M. Klitschko, Mr. Evans alluded to a telegram received that moving with Mr. Leese. I asked Mr. Klitschko what truth there was in the idea that between the Kemalist & Bolsheviks there was rivalry for Azerbaijan. Mr. Klitschko replied that they had very serious (?) for suspecting the Kemalist that they were very much on their guard.
7. Telegrams from the heads of the three were received by the Committee through Lord Bryce.
8. Reports in propaganda.

EK-43: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 29 Kasım 1920 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Mr. Williams in the Chair; held by Catchpool, Dent, Evans, Harold Buxton, J.H. Harris, T.P. O'Connor, M.P., Leese, Safrastian, Thornacian, Dr. Gore, Miss Coe, Mr. Cole & Lord Bryce.

The (?) informed Mr. Khatisian, who said that the question of the Erivan Republic was due to British troops, & was covered the whole of Russian Armenia, an area of 34, over 59 miles. From America they had received much assistance of a material mind, but political help only from Great Britain. There were hopes that there would eventually be a unification of Russian & Turkish Armenia, but the immediate need was the supplement of the frontiers while the (?) way still open. There had been a Bolshevik movement in Armenia, but it had been suppressed. The Armenians, however, could not carry on the struggle incessantly & their Government asked for the recognition of their independence & for the reference of the question of Armenia to the conference of Allied Powers. They wanted Trebizond, Erzeroum & Bayazid to be recognized as Armenians. Their economic & commercial development needed help from the Western Powers, but was at present hindered by the necessity of helping so many man in the army. A port on the Black Sea was essential, & freedom on the Batum – Kars road. The Allies would help & trade with them, they would give them preference & would guarantee security for any interested capital. He was sure that there could be a great development in cotton growing, & supplies hitherto sent to Poland & Moscow could be diverted to their country.

Lord Bryce said that great danger was that the Turks would now throw all their forces against the (?) & Armenians, & the Allies ought firmly to insist that no Turkish troops should be sent from Constantinople, & that one naval forces should be instructed to prevent any attempt to do so. Meanwhile the Kemalists should be kept occupied in Anatolia so as to held them away from Cilicia & Armenia.

After Mr. Khatisian had answered questions from some of the members, Dr. Gates (of Robert College) spoke, & said that he was not satisfied that the Treaty with Turkey would have satisfactory results unless it was backed up by force which the Allies seemed reluctant to see.

After short speeches by other members, the Chairman moved a vote of thanks to Mr. Khatisian & Dr. Gates, which was authentically carried.

The resignation of Father Parson was accepted, Mr. Herbertwood was elected in his place.

Aneurin Williams

29 November 1920.

EK-44: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 6 Aralık 1920 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Present: Mr. Williams in the Chair; held by Isard, Catchpool, Harold Buxton, Jutsum, Gooch, Toynbee, Mr. Cole, Miss Coe, Noel Buxton, Sir Edward Boyle.

The minutes of the last meeting were read & confirmed.

A financial statement was presented by Mr. Evans, showing that the guarantees has paid over 2000 (pound) owing to the promises of Armenians not having been made good, & the Chairman said that he had given Mr. Evans adherence for the advertising, but he was confident that the sums advanced would be reserved.

Mr. Evans also submitted a report on what the General Purposes Committee had done, which included interviews with the Russian Trade Delegation & visits to (?) Krassin & Klishko. Mr. Buxton reported that an interview with Krassin, & expressed his belief that that the gentleman was sincere in what he said about Armenia. The Committee expressed its appreciation of the activities of the General Purposes Committee., that there was criticism of a memorial that had been presented to the Prime Minister both on the grounds of the reference to possible change in the Treaty of Sevres, which might affect peace, & because of a reference to President Wilson's delegation of the frontiers of the Armenians, to both of which the Chairman objected, & he stated that through Lord Bryce, had consented to forward an amended form of the memorial to the Prime Minister, he declined to sign it.

These criticism of the memorial, which were regarded by some of the General Purposes of the Committee, as a censure on that Committee led to a consideration of its status & powers in relation to the General Committee., & the responsibility of the latter for opinions published by the General Purposes Committee. After discussions in to which several members joined, Mr. Harold Buxton proposed a resolution "That The General Purposes Committee shall consist of not more than 9 members, & that its powers should be include at this time of crisis the conduct of (a) propaganda and publicity, (b) a free hand to issue statements to the government & to the Press on behalf of the Executive Committee." To this resolution the Chairman moved an amendment. "That the General Committee, during the present crisis meet once a week. The amendment was carried by 7 votes to 4 & it was agreed that during the crisis there should be a weekly meeting of the General Committee at 3 o'clock at 96 Victoria Street."

It was further resolved that the question of the status and authority of the General Purposes Committee should be raised at the next meeting.

Mr. Williams having to leave in order to attend another Committee. Mr. Isard take the Chair.

A letter was read from Mr. J.H. Harris from Geneva, suggesting that the Chairman or, if considered more politic, a Labour M.P., should be asked to put a questions in the House of Commons, asking whether, if America would consent to combined interventions on behalf of Armenia, the British Government would agree act on those hincs. It was decided to ask the Chairman to put the questions.

Telegrams from Mr. Leese at Tiflis were read.

Mr. Catchpool raised the question of attempted conciliation between the Russian Government & Armenia, & expressed his opinion that the former was quite ready for this. It was decided to cable to Mr. Leese to call upon & convey to the Russian representatives at Tiflis the ratification of the Committee, a reading in the Times a telegrams stating that the Soviet Government had telegraphed to Mustapha Kemal to abstain from further action against Armenia, & to urge him to press on the Russian representatives the Committee's earnest hope of a persistence of this policy.

Aneurin Williams

6 December 1920.

EK-45: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 13 Aralık 1920 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Present: Mr. Williams in the Chair; held by Mr. Cole, Miss Buxton, Noel Buxton, Harold Buxton, Colson, Safrastian, Bishop Gore, Mr. Evans.

The minutes of the last meeting were read & confirmed.

On the question of the status of the General Purposes Committee, for which Mr. Isard said he had a draft constitution to purpose, Mr. Harold Buxton moved & it was agreed that for the present the meeting of that Committee should be suspended & that the whole matter should be brought up for discussion at a future meeting.

The Chairman reported that an information received (?) he had informed Mr. Cecil Harmsworth that the use of (?) of (?) troops was not part of the policy of the British Armenia Committee.

Mr. Harold Buxton reported a letter from Mr. Hadson, Agent of the Lord Mayor's Fund at Adana conforming & describing the massacre of Armenians by the Turks at Hadjin, & it was agreed that the letter should be published through Reuters.

The confirmation of the news that Armenia had become a Soviet Republic led to discussion, & though it was thought that this did not represent the wishes & opinions of Armenians as a whole, but only those of the per amount body at the time, who saw in the approach to Russian a possible means of escape from the Turks, it was felt that for the present it was difficult to suggest any action on the part of the any of the Western Power, on of America to render practical help to the Armenians.

Telegrams from J.H. Harris, sent from Geneva, were read, urging pressure by the Committee, in sport of the actions of Lord Robert Cecil & others in the cause of Armenia, & it was agreed to send a telegram to the Mr. Jamesco, appealing to him to persevere in the humans' effort of trying to persuade the Council to send a special commission to Turkey to liberate to Armenian women captured by the Turks.

It was also agreed that an effort should be made to get Mr. Harris appointed a member of the Committee of nine, known as the Permanent Mandates Commission.

Aneurin Williams

13 December 1920.

EK-46: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 20 Aralık 1920 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Present: Mr. Williams in the Chair; Mr. Noel Buxton, Mr. Harold Buxton, Mr. Arnold J. Toynbee, Isard, Mr. Cole, Mr. Carlile, Evans, T.P. O'Connor, Miss Buxton.

1. The minutes of the last meeting were read & confirmed. Mr. A.G. Symonds were apologising on account of illness.
2. Colonel Gordon gave a resume of the political situation in Transcaucasia, as it appeared to him during his visit. He consented to send to the Committee a written report on his statement.
3. Mr. Evans engagement (?) written a fact might or so it was decided to ask him to continue his service as Acting Secretary until June 1921, his salary from January to be at the rate of 400 (pound) per month. After June 1921, his appointment would be subject to a monthly notice on either side.
4. Telegrams were read from Mr. Harris, showing activity towards securing Armenian mediation.
5. A letter from Mr. Harcont was read, revealing terrible plight of Armenia. It was agreed that the letter should appear in Press.
6. It was agreed that a telegram be sent to Mr. Harris, informing him that Mr. Bliss would, in certain circumstance, serve with the Commission for liberating Armenian women: and also Mr. Nunchan
7. Mr. Evans raised the question of another deputation to Mr. Krassin, to obtain, if possible, information about recent developments in Armenia. Resolved that Mr. Krassin be asked to receive a deputation consisting of Mr. Williams, Mr. Noel and Harold Buxton, Bishop Gore, Mr. Arnold Toynbee & Mr. Evans.
8. The meeting then adjourned.

EK-47: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 10 Ocak 1921 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Meeting held at the Office, 96 Victoria St. S.W.1, 10th Janary 1921.

Present: Rev. Harold Buxton in the Chair; C. Leonard Leese, T.P. Evans, A. Safrastian.

1. The minutes of the last meeting were read and confirmed.
2. The Secretary reported that the connected account of the deputation to the Russian Trade Delegation had been act to Mr. Krassin for approval.
3. The Secretary reported that he considered the inclusive of Lt. Col. Browne's report in the proposed booklet undesirable. It was decided to ask Col. Browne's to write a fresh note for incorporation in the booklet. The Secretary was instructed to Lord Bryce and write him to write an introduction.
4. The Secretary reported that the memorandum on the military, collapse of Armenia had been drafted. A copy had been sent to Mr. Williams for Lord Curzon and to the Mr. Harold Buxton for Mr. Philipp Kerr who had acknowledge to accept.
5. A communication was need for A.H. Whyte resining his membership owing to his work in Russia. The resignation was accepted with regret, and the Secretary was asked to send him the Committee good wishes for success in his work scheme.
6. The Secretary reported a balance of 29 (pound) at the Bank and accounts due to the amount of over 37 (pound). He was asked to remind Mr. Williams of his offer to make a donation to the Committee funds. The accounts from the (?) and Mr. Wing were passed for payment.
7. The Secretary asked for instructions concerning the payment of his expenses to meetings. It was decided to leave the matter to his discretion with a recommendation that he should obtain payment whenever possible from above sources.
8. A discussion them took place on general policy. Mr. Ward said that Armenian opinion in Constantinople no longer hoped for anything from the Allies on the League of Nations. Mr. Safrastian outlined a policy for Turkish Armenia which Mr. Leese criticised.

EK-48: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 17 Ocak 1921 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Meeting held here at January 17, 1921.

Present: Mr. Harold Buxton (Chair), Mr. T.P. Evans (Acting Secretary), Mr. Catchpool, Mr. Carlile.

1. The minutes of the last meeting were read & confirmed.
2. Mr. Krassin's alteration to the report of deputation were accepted.
3. A letter from J.H. Harris requesting the B.A.C. for 90 (pound) said to be due to the Phil-Armenian League was to be reconsidered at the next meeting.
4. At the suggestion of the Chairman of the B.A.C., Mr. Aneurin Williams, a resolution proposed by Mr. Noel Buxton to the effect that: The officers of the Committee should not continue in office as a matter of course, year after year. Then appointment should be reconsidered at the beginning of each year. This was carried unanimously.
5. The Secretary was instructed to send out notices of the next meeting to each member, giving the substance of the above mentioned resolution as one item of the agenda.
6. The time of future meetings of the B.A.C. was fixed at 4 p.m. Monday afternoon.
7. Propaganda: Letters appeared in the Daily Telegraph, Bristol Times 10th January, Daily News (14th January). Paragraph on conditions of refugees in Armenia appeared in Daily Telegraph (14th January). & The Times a small paragraph. Reuters about region was for Hadjin victims in Egypt.
8. It was decided to continue subsidy to League of Nations Official Journal.

EK-49: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 24 Ocak 1921 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Meeting held at January 24, 1921.

Present: Mr. Isard (Chair), Mr. Noel, Harold, C.R. Buxton, E. Carlile, J.H. Harris, Mr. Cole, Safrastian, G. Thornacian, T.P.C. Evans.

1. Letters of apology from F.B. Meyer, Dr. Scoot Lidgett & Dr. Clifford.
2. The minutes of the last meeting were read & confirmed.
3. Election of officers. Resolved that Mr. Williams should approach Lord Robert Cecil with a view to (?) whether he would consent to become President of the B.A.C., that Mr. Williams be urged to remain in the Chair; & that Mr. Ormbsy-Gore, on Sir Samuel Hoare be approached with a view to acting as Vice-Chairman. Mr. Noel Buxton unanimously re-elected Treasurer & A.G. Symonds as Secretary.
4. Revision of membership: Mr. Harris proposed: members failing to attend of 1/3 of the number of meetings in a year shall automatically cease to be members, unless the Committee shall decide otherwise. Resolved that due notice of this motion be sent to each member before the next meeting.
5. Revision of membership: Secretary proposed that a Trade Union element be introduced to the Committee and it was decided that Mr. Noel Buxton should unite to Mr. Tom Shaw, M.P., about likely people who were interested in Armenia. Mr. Noel Buxton proposed that W.H. Baller be elected Honour member to be invited to attend the meetings. As liaison with then Armenia/America Society.
6. The question of policy to be brought up next week.
7. Mr. J.H. Harris' letters relating to their obligations to the Phil-Armenian League was accepted by the Committee, and it was distinctly understood that no further guarantee would be required at the close of the year.
8. President Wilson's reference to a statement by Mr. Lloyd George, which was re- published in the Times of the 24 list, was discussed. It was decided to the Secretary should ask the F.O. for a copy of the British Prime Minister's statements to which President Wilson referred.
9. Booklet: Colonel S. Brown should be again approached.
10. Decided that Mr. Leese should endeavour to get as many resolutions passed as possible at public meetings.

EK-50: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 31 Ocak 1921 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Meeting held at 31st January 1921 at 96 Victoria Street, S.W.1.

Present: Mr. Aneurin Williams (in the Chair), Mr. Cole, Mr. Crowdy, Mr. Noel Buxton, Catchpool, J.H. Harris, Herbert Wand, E. Carlile, C.L. Leese, T.P. Evans, A.Safrastian, J.G. Malcolm, Thornacian, and W.H. Buckler.

Apologies were received from Rev. Harold Buxton, Mr. A.G. Symonds, Rev. G.K.A. Bell, Dr. Meyer, Rev. J.A. Beet, Col. Penry Williams, M.P., Canon Masterman, Sir Charles Tanning.

1. Mr. Aneurin Williams thanked the Committee for their maintation to him to continue as Chairman, which he accepted for the time being.
2. The minutes of the last meeting were read and adopted with the addition.
3. General Policy: The Chairman read a letter from Nubar Pasha announcing the resignation of the National Delegation, and also a letter from the Armenia/America Society dealing with the prospect of financial aid for Armenia from America. The Secretary then read a draft memorandum on policy by Mr. J.A. Malcolm. Mr. Malcolm elaborating this suggestion of an autonomous Turkish Armenia under Turkish suzerainty and Western control, urged the Committee to demand the past movement of the Allied Conference with the Turks till after 31st March when the new U.S. President would assume office. After prolonged discussion Mr. J.H. Harris moved and Mr. Crowdey seconded. That the memorandum be submitted to Nubar Pasha and then be brought before the Committee with any modification before being dispatched to America. This was carried unanimously. Having to leave another engagement Mr. Williams vacated the Chair which was taken by Mr. Band.
4. It was decided to defer Mr. Harris's not on an attendance to the next meeting.
5. Finance: The Secretary was instructed to circulate members for contribution towards the 90 (pound) due to the International Phil-Armenian League. To transfer 60.17.6 (pound), the balance (?) to the credit of the No 2 (?) to deposit. To invite the Manchester Guardian to contribute towards the cost of his cables from Tiflis used by them.
6. Proposed Pamphlet: A letter from Lit. Col. G. Browne was read declining to write a contribution. The Secretary was asked to obtain his endorsement of the other articles.
7. Propaganda: The Secretary reported meetings at Doncaster and Worthing. Letters had been sent to the Manchester Guardian and the Westminster Gazette.
8. The meeting was fixed for at 3 p.m. or Monday, 7th February.

EK-51: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 7 Şubat 1921 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Meeting held 7th February 1921, at 96 Victoria St., S.W.1,

Present: Mr. Noel Buxton (in the Chair), Mr. Cole, Rev. Harold Buxton and C.G.T. Colson, J.H. Harris, J.C. Band, C.L. Leese, T.P.C. Evans, C. Carlile, A. Safrastian, Thornacian.

Apologies received from Mr. Williams, Mr. Crowdy, Mr. Catchpool.

1. The minutes of the last meeting were read & confirmed.
2. General Policy: In the absence of a reply from Nubar Pasha to the memorandum by Mr. Malcolm, it was unanimously agreed on the motion of Mr. Noel Buxton and Mr. Colson, that Mr. Williams, Mr. Harris and Mr. Noel Buxton be appointed a sub-committee to consider in conjunction with Mr. Leese, Malcolm and Safrastian any suggestion made by Nubar Pasha, and be empowered to forward the memorandum to America if they so decide. Mr. Safrastian assured subsequently with a letter from Nubar Pasha. It was agreed that the terms of the letter would necessitate a report by sub-committee next week. A memorandum by Mr. Levonian was read and allowed to lie on the table. A letter from Mr. Aharonian and his last note to the Supreme Council were also read.
3. A memorial from Manchester Armenians to the Board of Trade regarding the war debts from Turkey was considered. The Secretary was instructed to enquire from the Board of Trade whether the facts are as stated, and also if possible to consult Mr. G.W. Gang on the matter.
4. Membership: Mr. J.H. Harris moved, and Rev. Harold Buxton seconded. That members failing to attend one-third of the meetings in a year shall automatically cease to the members unless the Committee shall otherwise decide. The resolution was carved unanimously. Mr. Noel Buxton moved and Mr. Cole seconded that Sir Charles Tanning, Canon Masterman, Dr. Goure, Dr. Beet, Dr. Rendel Harris, Rev. G. Wergall and Mr. H.G. Wood be interested to withdraw their resignations. Mr. Noel Buxton reported that Mr. John Shaw, M.P., regretted he could not find time himself but would try to discover some of the Labour men interested in Armenia.
5. Proposed Pamphlet: Letters were read from Lit. Col. Gordon Browne and Lord Bryce. The matter was left in the hands of the Secretary until the next meeting.
6. On the motion of Mr. Noel Buxton and Mr. Cole, Mr. E. Carlile was elected a member of the Committee.
7. Propaganda: The Secretary reported a publication of a letter in the Manchester Guardian (31.1.1921) and of an article in the Near East (3.2.1921). Articles had been sent to the Manchester Guardian, Daily Telegraph and Daily News, and all returned. Articles for the Daily Herald and April Contemporary were in preparation.
8. The next meeting to be held at 4 p.m. on Monday, 14th February 1921.

EK-52: İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin 14 Şubat 1921 tarihli toplantısında alınan kararlar.

Present: Mr. Aneurin Williams M.P. (in the Chair), Mr. Crowdy, Rev. Harold Buxton and W. Stephen, Carlile, Buckler, Safrastian, Thornacian and Leese.

1. The minutes of the last meeting were read and confirmed.
2. General Policy: Rev. Harold Buxton reported that the Sub. Committee has met and after prolonged discussion had forwarded an amended memorandum on policy to the Secretary of the Armenia/America Society. It was decided to postpone the question of approving the Sub. Committee's memorandum to the next meeting and in the meantime to obtain Nubar Pasha's viewers upon it. A draft statement on the London Conference was approved for circulation to the Press. A letter from the Foreign Office on conditions in Soviet Armenia was read. The Secretary was asked to obtain publicity for any part of the expect the sixth paragraph.
3. The Secretary reported that Mr. Kamberian had sent him a copy of the Board of Trade's reply to their Memorial, informing him that the Department could not make claims on behalf of ex-enemy nationals. It was decided to suggest that the Manchester Committee should press the Government to make a supplementary agreement covering the point in the course of the London Conference.
4. Letters were read from Dr. Agar Beet and Sir Charles J. Tanning withdrawing their resignations.
5. Proposed Pamphlet: A letter from Lit. Col. G. Browne was read, and it was agreed not to process further till Nubar Pasha's opinion had been obtained and it was known whether Lord Bryce would write a preface.
6. Propaganda: The Secretary reported the publication of an article of Transcaucasia in the Near East (10.2.1921). Articles had been sent to The Daily Herald and The New Statesman.
7. Next meeting to be held at the House of Commons at 5 p.m. on Monday, 21st February.